

दामोदर यांचे स्वदेशी आगमन

हार्वर्ड विद्यापीठाने अमेरिकेतील काही निवडक हायस्कुलांना मान्यता दिली होती. आणि त्यांतून जे वरच्या श्रेणीत पास होत असत त्या विद्यार्थ्यांना एन्ट्रन्स परीक्षेशिवाय हार्वर्ड विद्यापीठात प्रवेश मिळे. अशा हायस्कुलांपैकीच दामोदर शिकत होता ते कॅब्रिज हायस्कूल होते. दामोदर वरच्या वर्गात आलेला असल्यामुळे त्याला हार्वर्डमध्ये प्रवेश तर मिळालाच, पण त्याशिवाय एक स्कॉलरशिपही मिळाली, पण त्याला घरची आठवण होऊन त्याचे लक्ष अभ्यासाकडे लागेनासे झाले. तेव्हा धर्मानंदांनी डॉ. बुड्मना तार करून दामोदर यास भारतात बोलावून घेतले.

धर्मानंदांना, दामोदर यास हिंदुस्थानात कोणत्याही शिक्षणसंस्थेत पुढील शिक्षणाकरिता प्रवेश मिळेल असे वाटत होते. त्यामुळे त्यांच्यावरील खर्चाचाही बोजा कमी होणार होता. त्यांनी आपले कर्ज तर एव्हाना फेडून टाकले होतेच! हे सर्व लक्षात घेऊन, धर्मानंदांनी आपले वेतन गुजरात विद्यापीठातून एकदम दिडशे रुपयांनी कमी करून घेतले. अशा रीतीने जरी ते एका धर्मसंकटातून सुटले होते, तरी त्यांच्यापुढे एक नवेच संकट येऊन उभे राहिले. दामोदर यांनी अमेरिकेत दिलेल्या परीक्षेला भारतातील कोणत्याच विद्यार्थ्याने मान्यता दिलेली नव्हती. त्यामुळे येथे त्यास कोणत्याही कॉलेजातून प्रवेश सहजासहजी मिळणे शक्य नाही असे दिसून आले. स्वतः एका विद्यार्थ्यात काम करीत असल्यामुळे, आपल्या मुलास खास अशी सवलत कोणत्याही विद्यार्थ्याकडे मामण्यास धर्मानंद तयार नव्हते. यामुळे शेवटी अमेरिकेस जाण्याचाच विचार त्यांना नक्की करावा लागला.

१९२६ च्या जानेवारीमध्ये दामोदरसह ते अमेरिकेस पोचले. दामोदर याची हार्वर्डमध्ये शिक्षणाची नि राहण्याची सोय करून दिली, आणि तेथे फक्त एक वर्ष राहून, ते १९२७ च्या सप्टेंबरमध्ये परत आले. ह्या एका वर्षात त्यांनी 'विबुद्धिमग्ना'चे सगळे संस्करण पूर्ण करून आणि ते छापूनही घेण्याचे काम संपवले होते.

रशियाची सफर

अमेरिकेची तिसरी सफर संपवून भारतात परतल्यानंतर, आपल्या पत्नीची भारतातील तीर्थयात्रा करण्याची मनीषा त्यांनी पुरी केली. एकदोन महिने या तीर्थयात्रेत घालविल्यानंतर धर्मानंद गुजरात विद्यापीठात जाऊन राहिले. या ठिकाणी ते चार-पाच महिने होते. राहण्याच्या जागेशिवाय या वेळी धर्मानंदांनी दुसरे काही विद्यार्थ्यांकडून घेतले नाही. एवढेच नव्हे तर स्वतःसाठी एक जे स्नानगृह या ठिकाणी त्यांनी बांधून घेतले, त्याचा १०० रुपये खर्च स्वतःच केला. या काळात विद्यार्थ्यांसाठी त्यांनी दोन पुस्तके तयार केली. 'मज्झिमनिकायाच्या' पन्नास सूत्रांचा सारांश, आणि 'सुत्तनिपाताचे' मराठी भाषांतर. यांची नंतर गुजराती भाषांतरे विद्यार्थ्यांसाठी, पुंजाभाई जैन ग्रंथमालेतून

प्रसिद्ध झाली.

याच काळात पं. जवाहरलाल नेहरू रशियाला भेट देऊन आले होते. त्यांचा रशियासंबंधीचा एक लेख प्रसिद्ध झाला होता. त्यात लेनिनग्राड येथे बौद्ध संस्कृतीच्या अभ्यासासाठी एक संस्था स्थापन झाली असल्याची वगैरे माहिती त्यांनी दिली होती.^{१४} हा मजकूर वाचून धर्मानंद बुचकळ्यात पडले. सर्व धर्मांवर उठलेले बोल्शेविक बौद्ध संस्था स्थापन करण्यास परवानगी कशी देतात? चीन जपान वगैरे देशांतील बौद्धांना वळवण्याचा तर त्यांचा हेतु नसेल ना? या संस्थेत काम करण्याची संधी सापडली तर सहजासहजी सोव्हिएट रशियात काय चालले आहे, याचा थोडासा अनुभव मिळेल, असे त्यांस वाटू लागले. त्यांनी जवाहरलालजींना पत्र लिहून त्यांचा सल्ला विचारला. त्यास आलेल्या उत्तरात, धर्मानंदांनी रशियाला अवश्य जावे, तेथील अनुभव फार उपयोगी पडेल, असे त्यांनी लिहिले होते. याचबरोबर जवाहरलालजींनी धर्मानंदांना मॉस्को येथील इतर राष्ट्रांशी सांस्कृतिक संबंध ठेवणाऱ्या संस्थेचा (VOKS) पत्ताही पाठवला होता.^{१५}

प्रो. श्चेबोत्स्कीशी ओळख

जर्मनीच्या बॉन येथील विद्यापीठात, धर्मानंदांचे स्नेही डॉ. वा. अ. सुख्ठणकर, रशियाचे प्रो. श्चेबोत्स्की, आणि अमेरिकेचे डॉ. बुड्म, यांनी प्रो. याकोबी यांच्यापाशी विद्याभ्यास केला होता; आणि म्हणून ते साहजिकच परस्परांना गुरुबंधू मानीत. नंतरच्या काळात, १९१० साली प्रो. श्चेबोत्स्की आपला न्यायशास्त्राचा अभ्यास पूर्ण करण्यासाठी भारतात आले होते. हे शिक्षण त्यांनी मुंबईत नित्यानंद स्वामी यांच्यापाशी घेतले. या त्यांच्या मुंबईतील, वास्तव्याच्या काळात ते वाटकोपर येथे आपले गुरुबंधू डॉ. सुख्ठणकर यांच्याबरोबर राहात होते. डॉ. सुख्ठणकरांमुळे धर्मानंदांची प्रो. श्चेबोत्स्कीशी त्या वेळी ओळख झाली होती. याची आठवण आता धर्मानंदांना झाली. त्यांनी, 'VOKS'ला एक पत्र पाठवलेच, पण त्याशिवाय दुसरे एक पत्र श्चेबोत्स्कींनाही पाठवले.

दोन्ही पत्रांची उत्तरे आली. 'VOKS'ने बौद्ध संस्थेसंबंधी सर्व माहिती लिहिली होती. श्चेबोत्स्की धर्मानंदांना विसरले नव्हते. 'अठरा वर्षांनंतर तुमचे पत्र आले, आणि

१४. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्र. १०, १७ एप्रिल १९३८.

१५. As this article is written, the newspapers announce that the Leningrad Academy of Sciences has founded an institute for the study of Buddhist Culture. The Institute is compiling an Encyclopaedia of Buddhism, and an International Congress for the study of Buddhist Culture is going to be convened. —Young India, 9th August 1928, Page 267.

तुम्ही सुखरूप आहात हे जाणून मला फार आनंद झाला. तुम्ही आमच्या देशात आलात तर तुमचे आम्ही यथायोग्य आदरातिथ्य करण्याचा प्रयत्न करू, १६ असे त्यांचे उत्तर आले. या त्यांच्या पत्रावरून ते तेथील बौद्ध संस्थेचे अध्यक्ष होते, हेही धर्मानंदांना समजले. तेव्हा धर्मानंदांनी तेथे जाण्याचे नक्की केले. त्या काळात परस्पर भुंबडेंहून रशियाला जाण्याची सोय नव्हती. म्हणून धर्मानंदांनी बर्लिनद्वारा रशियास जाण्याच्या इराद्याने, ३ मार्च १९२९ रोजी मुंबई सोडली.

रशियाची अकाडेमी ऑफ सायन्सेस

धर्मानंद लेनिनग्राडला पोचले त्या वेळी त्यांना वेण्यास बौद्ध संस्थेचे चारही सेक्रेटरी आले होते. अध्यक्ष प्रो. इचेवोत्स्की त्या वेळी बाहेर गावी गेले होते. त्यांनी परत आल्यावर त्यांची राहण्याची सोय आपल्याच घरी केली.

‘अकाडेमी ऑफ सायन्सेस’ ही झारच्या कारकीर्दीत स्थापन झालेली संस्था. रशियात जे शास्त्र किंवा भाषाकोविद असत त्यांना या संस्थेत प्रवेश मिळे. एकदाचा या अकाडेमीत प्रवेश मिळाला की अध्यापनाची कटकट त्यांच्यामागे रहात नसे. पूर्ण वेळ अभ्यास-संशोधनात त्यांना घालवता येत असे. इचेवोत्स्की यांनी प्रथम संस्थेच्या सभासदांना पाटीच्या निमित्ताने आपल्या घरी बोलावून त्यांची धर्मानंदांशी ओळख करून दिली, आणि नंतर त्यांस या संस्थेत पाली भाषा शिकविण्याचे काम दिले. यानंतर थोड्याच दिवसांनी त्यांची लेनिनग्राड विद्यापीठातही नेमणूक करण्यात आली.

इचेवोत्स्कीबरोबर सुरुवातीच्या झालेल्या पत्रव्यवहारात, त्यांनी धर्मानंदांना जरी अगत्यपूर्वक रशियात बोलावले होते, तरी त्यांत आर्थिक दृष्ट्या मात्र धर्मानंदांचा मोठासा फायदा होणार नाही, हे कळविण्यास ते विसरले नव्हते. पण धर्मानंदांचा तेथे जाण्याचा उद्देश हा आर्थिक फायद्याकरिता नसल्यामुळे, त्यांनी या गोष्टीस विशेष महत्त्व दिले नव्हते. पण प्रत्यक्षात अकाडेमीकडून मिळणारे शंभर-सव्वादशे रूबल्स त्यांना आपल्या खर्चास लागणाऱ्या रकमेपेक्षा जास्तच होऊ लागले, आणि तशातच त्यांची विद्यापीठात नेमणूक झाल्यानंतर आणखी दोनशे रूबल्सची त्यांत भर पडली. या पैशाचे काय करावे हाच त्यांच्यापुढे प्रश्न होऊन बसला. या रशियन चरुनाचा रशियाबाहेर उपयोगही नव्हता. पण शेवटी तेथील परिस्थिती समजून वेण्याचा जो त्यांचा मुख्य उद्देश होता, तो साध्य करण्यात या रकमेचा त्यांनी उपयोग केला. लेनिनग्राड, मास्को, वगैरे शहरे तर त्यांनी पाहून घेतलीच, पण त्याशिवाय तेथील लोकांच्या रहाणीचा वगैरे त्यांनी अभ्यास केला. तसेच त्यांनी तेथील मोठमोठाली ग्रंथालये आणि वस्तुसंग्रहालयेही पाहून घेतली. आणि अशा तऱ्हेने एक वर्ष रशियात राहून १९३० सालच्या सुरुवातीस धर्मानंद परत आले. प्रो. इचेवोत्स्की आणि इतर मंडळींकडून त्यांनी तेथे जास्त काळ रहावे असा आग्रहपूर्वक

प्रयत्न झाला. पण तेथील हवा प्रकृतीच्या दृष्टीने धर्मानंदांना न मानवल्यामुळे त्यांनी भारतात परतण्याचा निर्णय घेतला.

अमेरिकेची चौथी सफर

रशियाहून भारतात आल्यावर धर्मानंदांनी गांधीजींच्या सत्याग्रह मोहिमेत कसा भाग घेतला याची माहिती पुढे येणारच आहे. या वेळी धर्मानंदांना शिक्षा होऊन तुरुंगवास भोगावा लागला आहे ही बातमी अमेरिकेस डॉ. वुड्स यांम समजताच, त्यांनी तेथून १०० डॉलर्स धर्मानंदांच्या मुलीकडे पाठवून देऊन त्यांची तुरुंगात योग्य व्यवस्था ठेवण्यास कळवले होते, याचा या ठिकाणी उल्लेख केला पाहिजे. आणि नंतर ते तुरुंगातून सुटल्याचे कळताच, धर्मानंदांच्या मागे लागून आग्रहपूर्वक डॉ. वुड्सनी त्यांस अमेरिकेस बोलावून घेतले होते. ही त्यांची अमेरिकेची चौथी सफर. या वेळीही धर्मानंद तेथे एका वर्षापेक्षा जास्त दिवस राहिले नाहीत. १९३१ च्या ऑक्टोबरात ते तेथे गेले, आणि १९३२ च्या ऑक्टोबरअखेर परत आले. या एका वर्षात इतर काही राहिलेली पाली ग्रंथांच्या संस्करणाची कामे त्यांनी पुरी केली. ‘विमुद्धिमगाचे’ इंग्रजी भाषांतर करण्याचे हार्वर्ड विद्यापीठाने ठरवले होते. त्या कामाकरिता धर्मानंदांनी आपले विद्यार्थी पु. वि. बापट यांचे नाव त्या विद्यापीठास सुचवले होते. बापट यांनी त्या कामास तेथे जाऊन १९२९ मध्येच सुरुवात केली. धर्मानंद आता थकत चालले होते. प्रकृतीही बरोबर राहात नव्हती. त्यामुळे डॉ. वुड्स यांच्या आग्रहास बळी न पडता तेथील एका वर्षाच्या वास्तव्यानंतर ते परतले होते.

२१

जीवनकार्य : विधायक

धर्मानंदांच्या अलौकिक जीवनाचे अवलोकन केल्यास, त्यांनी आपल्या आयुष्याचा जास्तीत जास्त काळ ज्ञानदानाच्या आणि लोकशिक्षणाच्या कार्यात वेचलेला दिसून येतो. पण याचा अर्थ मात्र हा नव्हे, की आपला देश आणि समाज यांच्या हिताचे इतर कोणतेही कार्य करण्यास ते तयार नसत. उलट, अशा प्रकारचे कोणतेही कार्य त्यांच्या विचारसरणीस पटणारे असले तर ते ते आपण होऊनच स्वीकारीत, आणि ते शक्य

तितकें निदोष आणि परिपूर्ण व्हावे याबद्दल झटत. अशा कार्यापैकी महात्मा गांधींच्या सत्याग्रह-मोहिमेत त्यांनी वेतलेला भाग, आणि पार पाडलेली कामगिरी, हे एक आहे. यासंबंधीची माहिती या ठिकाणी सविस्तरपणे देणे अगत्याचे आहे.

स्वातंत्र्यलढ्यातील त्यांची भूमिका

धर्मानंदांची महात्मा गांधींशी प्रथम भेट ते पुण्यात आल्यावेळी १९१६ मध्ये कशी झाली, याचा उल्लेख मागे आलाच आहे. १ ऑगस्ट १९२० रोजी लोकमान्य टिळक दिवंगत झाले, आणि भारतीय स्वातंत्र्यकार्याची धुरा महात्माजींनी उचलली. ज्या वेळी त्यांनी असहकारितेची रणभेरी फुंकून कार्यास सुरुवात केली, त्या वेळी धर्मानंद अमेरिकेत होते. पण तेथे असतानाही त्यांचे लक्ष भारतातील राजकीय बडामोडींकडे लागून राहिले होते. महात्माजींनी सत्य नि अहिंसा या दोन तत्वांच्या समन्वयाने जे सत्याग्रहाचे तंत्र अस्तित्वात आणले, त्यात त्यांस बुद्ध्याच्या शिकवणीचा आशय दिसून आला. यामुळे ते एकदम महात्माजींच्या चळवळीकडे आकर्षित झाले असल्यास नवल नाही. १९२२ मध्ये भारतात आल्यानंतर त्यांनी गांधीजींच्या ‘गुजरात विद्यापीठात’ काम करण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे महात्माजींच्या तत्त्वज्ञानाचा आणि कार्यपद्धतीचा जवळून अभ्यास करण्याची त्यांस संधी मिळाली. काँग्रेसच्या अधिवेशनांना तर ते न चुकता हजर रहात असत.

नव्या विचाराचे संस्कार

हा वेळपर्यंत धर्मानंदांचे वास्तव्य पाच वर्षांपेक्षा जास्त काळ अमेरिकेत झाले होते. अमेरिकेच्या पहिल्या भेटीतच-वाटेत, प्रवासात असतानाच, समाजवादी विचारसरणीशी त्यांची ओळख कशी घडून आली, ते त्यांनी मागे सांगितलेच आहे. यासंबंधीचे जास्त स्पष्टीकरण ते पुढीलप्रमाणे करतात :

“... १९१० सालच्या मे महिन्यापर्यंत समाजसत्तावाद म्हणजे काय ह्याची मला नुमती कल्पना देखील नव्हती. आमच्या सामाजिक सुधारणा म्हटल्या म्हणजे मुख्यत्वेकरून बालविवाह बंद करणे, विधवांना पुनर्विवाह करण्यास मोकळीक असणे व जातिभेद मोडणे ह्या असत; आणि राष्ट्रीय सुधारणेचें, ‘होम रूल’ मिळवणे हे होते. बहुजनसमाजाच्या दारिद्र्याचे आणि अज्ञानाचे प्रश्न गौण समजले जात असत. स्वराज्य मिळाल्यावर ते आपोआप सुटणार आहेत, असे आमच्या पुढाऱ्यांस वाटत होते. अर्थात् समाजवादाच्या तत्त्वज्ञानाची महती कोणालाच ठाऊक नव्हती. रशियन क्रांती झाल्यानंतर काय ती ही परिस्थिति बदलली.

समाजवादाच्या मार्गावर मी अकस्मात् आलों. पहिल्या खेपेस अमेरिकेस जात असतां लिन्कनपूरलाच... समाजसत्तावादाची माहिती मला मिळाली. तेव्हापासून सोशेलिझमवरील लहानमोठे ग्रंथ वाचण्याचें मला नुसतें वेड लागून राहिलें.

अमेरिकेला पोहोचल्यावर शक्य तितक्या त्वरेनें मी सोशेलिस्टांच्या संस्थांचा शोध लावला. डॉ. बुड्स यांचे मेहुणे आपणाला खिश्चन सोशेलिस्ट म्हणवीत असत. त्यांच्याकडून मी बरीच माहिती मिळवली, आणि सोशेलिस्टांच्या बुक डेपोंत मिळणारी उपयुक्त पुस्तके विकत घेऊन त्यांतील शक्य तेवढी वाचून काढली. कार्ल मार्क्सचा मुख्य ग्रंथ ‘कॅपिटल’ मात्र मला समजला नाही. पण त्याच्या बहुतेक सिद्धान्तांचा सार मला इतर ग्रंथकारांनी केलेल्या स्पष्टीकरणावरून समजून घेता आला.” १

विचारक्रांती

ह्या नव्या विचारांचे संस्कार घेऊनच धर्मानंद अमेरिकेतून परतले होते. ह्या विचारांचा त्यांच्या मनावर झालेला परिणाम ते पुढील शब्दात सांगतात :

“ह्या नवीन तत्त्वज्ञानानें माझ्या विचारांत विलक्षण क्रांति घडून आली. मूठभर इंग्रजांमोर आमच्या पराक्रमी राजेरजवाड्यांचा टिकाव कां लागत नाही, आम्ही आमच्या इतिहासाचे कितीही गोडवे गाडले तरी त्याची पुनरावृत्ति होणें कां शक्य नाही, त्यांच्या किंवा गणपतीमारख्या धार्मिक उत्सवाच्या आधारे आजचे राजकारण लढवूं पहाणें कसें निरूपयोगी ठरतें, इत्यादि प्रश्नांचा आपोआप उलगडा झाला.” २

अशा प्रकारे झालेल्या भारताच्या पराधीनतेच्या कारणाच्या उलगड्यातून, त्यांस भारताच्या सुटकेचा जो मार्ग दिसू लागला, तो पुढील स्वरूपाचा होता :

“... आतां यापुढें जो आम्हांस संग्राम लढावयाचा आहे, तो जुन्या इतिहासाची ढोलकी वाजवून लढता येणार नाही. या ढोलक्यांना इतिहासज्ञ इंग्रज बाबले तर ते मूर्ख ठरतील. खरें सामर्थ्य कामगांंच्या संघटनेत सामावलेलें आहे; आणि त्याच्या आड येणारा स्वदेशाभिमान सुदैवानें अद्यापि हिंदुस्थानांत बद्धमूल झालेला नाही. जात्यभिमान आमच्यामध्ये आहे, पण समाजवादाच्या तत्त्वांमोर लढण्याइतका तो बलवान नाही. त्याला मूठमाती देऊन समाजाचें दैन्य दूर करण्यासाठी हिंदुस्थानवासी श्रमजीवी समाजवादाच्या तत्त्वाला अनुसरून संघटना करण्यांत आली, तरच इंग्रजांना येथें रहावें कीं न रहावें [To be or not to be] याचा विचार करावा लागेल. स्वकीयांच्या चार-सहा खुनांना ते दाद देतील हें संभवनीय नाही.” ३

समाजवादाच्या प्रसाराचा प्रयत्न

समाजवादाच्या प्रमागने भारताच्या राजकारणाला योग्य दिशा लागेल, असे त्यांस

“एकदोन आठवड्यांतच एका केसरींत मुंबईच्या धनिकांना दूषित रक्तांच्या

भारतीय काँग्रेसच्यातर्फे स्वातंत्र्य-सत्याग्रहाचे सेनानी या नात्याने महात्माजींनी २ मार्च १९३० रोजी व्हाईसरॉयकडे ११ मागण्यांचा खलिता पाठवला, आणि नंतर १२ मार्च रोजी स्वतः ऐशी सत्याग्रहींच्या तुकडीनिशी बेकायदा सीठ तयार करण्याच्या रूपाने सार्वत्रिक सत्याग्रहास सुरुवात केली. या वेळी काही दिवसांपूर्वीच धर्मानंद रशियाहून भारतात येऊन पोचले होते. हा गांधीजींचा सत्याग्रह 'दांडी-मार्च' या नावाने

६. प्रस्तुत लेखकाशी झालेल्या प्रत्यक्ष भेटीत.

जगप्रसिद्ध आहे. या मोर्चाने सर्व राष्ट्र नवचैतन्याने भारून टाकले. सर्व खेड्यांपाड्यांतून स्वतंत्र्यरणाच्या घोषणा होऊ लागल्या. धर्मानंद पुण्याला वगैरे जाऊन नुकतेच मुंबईत आले होते त्यांनी सत्याग्रहात भाग घेण्याचे ठरवले. त्याबद्दलची माहिती ते 'खुळासा' मध्ये पुढीलप्रमाणे देतात.

“जिल्ले-पाले येथील छावणीतील कार्यकर्त्यांचा आणि माझा बराच निकट संबंध असल्यामुळे मी तिकडे वारंवार जात असें. एप्रिल महिन्याच्या, मला वाटतें शेवटच्या आठवड्यांत, महाराष्ट्र सत्याग्रह मंडळानें आपली बैठक पार्ल्याच्या छावणीत आणली. त्यांच्याशीं विचारविनिमय करीत असतां असें समजून आलें कीं, शिरोडें येथील छावणीच्या प्रमुखांना, श्री. देवगिरीकर, श्री. अण्णासाहेब पटवर्धन व श्री. राऊत, यांना सरकारनें पकडल्यामुळे ती छावणी डळमळू लागली आहे. या कामीं माझ्या हातून थोडीबहुत मदत होईल असें वाटल्यामुळे मी ताबडतोब तिकडे जाण्याचा बेत ठरवला आणि महाराष्ट्र सत्याग्रह-मंडळाच्या चालकांकडे बरोबर नेण्यासाठीं एक पत्र मागितलें. आतां देतो, संध्याकाळीं देतो असें म्हणून शेवटपर्यंत त्यांनीं पत्र म्हणून दिलें नाहीं. 'तुम्ही जा, आम्ही पत्र मालवणच्या छावणीत पाठवतो, आणि तार देखील करतो,' असें ते म्हणाले.

“मी मालवणला जाण्याचा बेत नक्की करून चुकलों होतो. आणि अशा वेळीं महाराष्ट्र-मंडळाच्या या भरसोडीच्या वर्तनाचा विचार करण्यास सवड नव्हती. परंतु मालवणला बोट पोंचते रात्री १॥-२ वाजतां. आणि त्या वेळीं खालीं उतरून कुठें तरी बसून रहाण्यास जागा मिळणार किंवा नाहीं याची देखील शंका वाटली. श्री. प्रभाकर माडगांवकर यांचा व श्री. वाघ यांचा कांहींमा परिचय होता. श्री. माडगांवकरांनीं वाघांकडून आपल्या नातलगाना अशा अर्थाची मोघम तार करवली - 'एक गृहस्थ आजच्या बोटवरून मालवणला पोंचणार, त्यांना बोटीवर भेटून घरीं न्यावें.' ”

मालवण येथील छावणी

“माझ्याबरोबर श्री. विश्वनाथ रंगाजी सांखोळकर नांवाचे वाडी संस्थानांतील एक गृहस्थ होते. त्यांचा व प्रभाकरांचा चांगला परिचय असल्यामुळे या तारेची माहिती त्यांना आगाऊच मिळाली होती. मात्र त्यापूर्वीं त्यांची व माझी भेट झाली नसल्यामुळे मला ते प्रत्यक्ष ओळखत नव्हते. त्यांनीं होऊनच माझी ओळख करून घेतली, आणि सांगितलें, 'वाघांच्या मंडळीला मी चांगला ओळखतो. ते बोटीवर येतील तेव्हां मी तुम्हाला उठवीन. तोंपर्यंत तुम्ही स्वस्थ झोंपा. पण जर कोणी आला नाहीं तर वेंगुर्ल्याला जाण्याऐवजीं मी मालवणलाच उतरेन, आणि तुमची

व्यवस्था लावून मग वेंगुर्ल्यास जाईन. तुम्ही निश्चित असा.' श्री. सांखोळकर त्या रात्री झोंपले नसावेत. मालवणचें बंदर आल्याबरोबर मीहि जागा झालों. बरोबर फारसें सामान नसल्यामुळे बांधाबांध करण्यास विलंब लागला नाहीं. दोघे गृहस्थ येऊन 'मुंबईच्या वाघांकडून कोणी गृहस्थ आलेत काय?' असें विचारीत सुटले. सांखोळकर त्यांची वाट पहात होते. ते ताबडतोब त्यांना घेऊन माझ्याजवळ आले व म्हणाले, 'ते दोघे वाघांच्या घराचे आहेत, ते तुमची सर्व व्यवस्था करतील. त्यांचें घर छावणीच्या शेजारीच आहे. आज रात्री त्यांच्याकडे रहा; उद्यां सकाळीं छावणीत जा. मी आतां येथें न उतरतां वेंगुर्ल्यास जातो.' माझी चांगली काळजी वेतल्याबद्दल श्री. सांखोळकरांचे आभार मानून त्या गृहस्थांबरोबर मी श्री. वाघ यांच्या घरीं गेलों.

“दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मला वाघांच्या मंडळीनें छावणीत पोंचवले. छावणी म्हणजे श्री. बापूसाहेब सामंत यांचें घर. तें सर्व त्यांनीं सत्याग्रह-मंडळाच्या हवालीं केलें, आणि त्यानंतर त्यांना तीन महिन्यांची शिक्षा होऊन ते रत्नागिरीच्या तुंगांत गेले. इकडे या व आजूबाजूच्या सर्व छावण्यांची व्यवस्था श्री. अण्णासाहेब सहस्रबुद्धे यांच्याकडे होती. ते दुसऱ्या लहान-सहान छावण्या पहाण्यासाठीं बाहेर गेले असल्यामुळे छावणीची व्यवस्था दुसऱ्या कोणाकडे तरी सोंपविण्यांत आली होती. त्यांच्याकडे जाऊन प्रथमतः मी चौकशी केली कीं, महाराष्ट्र-मंडळाकडून तार किंवा पत्र आलें आहे कीं काय? मला नकारार्थी जबाब मिळाला; आणि या छावणीत रहावें कीं न रहावें या विचारांत पडलों. पण त्या दिवशीं तेथें राहिल्या-शिवाय गत्यंतर नव्हतें. कोठें जावें याचा विचार करण्याला तरी अवकाश पाहिजे होता. परंतु, माझ्या आगमनाची बातमी आपोआपच गांवांत पसरली. मालवणची कांहीं शिष्ट मंडळी भेटावयास आली. एका गृहस्थांनीं दुसऱ्या दिवशीं आपल्या घरीं जेवणाचें आमंत्रण दिलें. तेव्हां मी म्हणालों, 'महाराष्ट्र-मंडळाकडून या छावणीत कांहींच निरोप आला नसल्यामुळे येथें मला फार दिवस रहातां येणें शक्य नाहीं. उद्यांच मी दुसरीकडे जाण्याच्या विचारांत आहे. तेव्हां आपलें आमंत्रण स्वीकारावें कसें?' ते म्हणाले, 'तुम्हाला छावणीत राहणें आवडत नसलें, तर आमच्या घरीं चला. थोडीशी अडचण आहे खरी, तथापि कशी तरी व्यवस्था करूं. परंतु मला वाटतें कीं, येथें रहाण्याला मुळींच हरकत व्हायची नाहीं. जेवणाखाण्याची व्यवस्था मी करतो. माझा मुलगा आपल्यासाठीं रोज घरून जेवण आणील. निदान दोन दिवस मालवणला राहून मग दुसरीकडे जावें अशी माझी तुम्हांस विनंती आहे. येथें माझ्यासारखे दुसरेहि बरेच गृहस्थ आहेत कीं, ज्यांनीं तुमचें नांव ऐकलें आहे. पण तुम्हाला प्रत्यक्ष पाहिलें नाहीं. तेव्हां त्या सर्वांना तुमच्या भेटीनें फार आनंद होईल.' ”

“दुसऱ्या दिवशीं मी त्या गृहस्थांच्या घरीच जेवलों. त्यांच्या व इतर

मंडळींच्या प्रयत्नांने छावणीत एक सभा भरवण्यांत आली. आणि त्या सभेत मी भाषण केले. भाषण संपल्यावर कांहीं मंडळींचा असा आग्रह पडला, कीं निरनिराळ्या भागांन मी आणखी दोन-तीन व्याख्यानें द्यावीं. तेथील मराठे व भंडारी लोक बरेच पुढारलेले आहेत; आणि माझ्या व्याख्यानापासून त्या लोकांची संघटना होणे शक्य होईल, असें त्यांचें म्हणणें होतें. माझ्या प्रयत्नांने मालवणच्या लोकांचें कितपत हित होईल याचें जरी मला अनुमान करतां आलें नाहीं, तरी या सामान्य जनतेचा परिचय करून घेण्यानें माझ्या ज्ञानांत थोडीबहुत भर पडेल याविषयी शंकाच नव्हती; म्हणून या मंडळींचें आमंत्रण मी आनंदानें स्वीकारलें.

“दुसऱ्या कीं तिसऱ्या दिवशीं रात्री एका मिठागराच्या बाजूला मोठ्या सभेत व्याख्यान चालू असतांनाच शिरोड्याच्या छावणीतून श्री. आत्माराम भास्कर पंडित हे आले. त्या दिवशीं श्री. अण्णासाहेब सहस्रसुद्धेहि हजर होते. सभा आटोपल्यानंतर त्यांचें व श्री. पंडित यांचें बराच वेळ संभाषण झालें. इत्यर्थ हा होता कीं, शिरोड्याची छावणी बंद होण्याच्या वेतांत आहे. गांवचे लोक संतुष्ट नाहींत; स्वतः अण्णासाहेब तिकडे जाऊन राहिल्याशिवाय छावणी चालणें शक्य नाहीं; परंतु अण्णासाहेबांना मालवणकडे वऱ्याच छावण्यांची दखरेख पाहावयाची होती. तेव्हां त्यांनीं माझ्याकडे बोट दाखविलें. परंतु कोणत्याहि छावणीचा अधिकारी होण्याची माझी मुळीच इच्छा नव्हती. होतां होईल तों माझें स्वयंसेवकत्व सोडावयाचें नाहीं असा विचार होता. तथापि अण्णासाहेबांनीं बराच आग्रह केल्यामुळे मी थोड्या दिवसांसाठीं शिरोड्याच्या छावणीत रहाण्याचें कबूल केलें. दुसऱ्या दिवशीं दुपारीं निघून तिकडे रात्री ७-८ वाजण्याच्या सुमारास पोचलों.”

शिरोड्याच्या छावणीत

“आमच्या आगमनाची शिरोड्याचे लोक मोठ्या उत्सुकतेने वाट पहात होते. श्री. पंडित अण्णासाहेबांना घेऊन आल्याचें समजल्याबरोबर आजूबाजूचे सर्व लोक सत्वर देवळाच्या मंडपांत गोळा झाले. आणि पुढें छावणीची व्यवस्था कशी काय लागणार यासंबंधीं पृच्छा करूं लागले. त्या सभेत अण्णासाहेबांनीं लोकांना माझा परिचय करून दिला, आणि सर्व गांवकऱ्यांच्या संमतीनें तूं छावणीचा अधिकार माझ्याकडे देण्यांत यावा असें सुचवले. श्री. पंडित यांनीं त्यांच्या म्हणण्याला दुजोरा दिला, आणि हा बेत सर्वांना पसंत पडला असें वाटलें. कारण कोणीहि विरोध केला नाहीं.

८. धर्मानंदांची पंडित यांच्याशी झालेली ही पहिली भेट. यानंतरच्या काळात ‘बहुजन विहार’ वगैरे धर्मानंदांनीं केलेल्या कार्यांत पंडित यांची त्यांना बरीच मदत झालेली आहे.

“छावणीचें सर्व काम श्री. पंडित पहात असत. मला तेवढें रात्रीचें व्याख्यान द्यावें लागे. जेवणाखाण्याची व्यवस्था पाहण्यासाठीं डॉ. भागवत होते. स्वयंसेवक तीस की पसतीस असावेत. त्यांपैकी एक ८-१० स्वयंसेवकांची लहानशी तुकडी रेडी गांवांत ठेवली होती. स्वयंसेवक खेड्यांत जाऊन थोडाबहुत प्रचार करीत. परंतु त्याची कांहींच आवश्यकता नव्हती. गांवच्या लोकांचा उत्साह अप्रतिम दिसला. कुठेहि सभा भरवली, तरी हजारों माणसें येत. रात्रीच्या सभेला तर शिरोड्याच्या देवळाचा मंडप गच्च भरून जात असे; आणि कधीं कधीं लोक बाहेरहि उभे रहात !”

शिरोड्याचा सत्याग्रह

१२ मे ते २२ मे पर्यंत शिरोड्याचा सत्याग्रह चालू राहिल असे ठरले होते. आणि त्यानुसार पत्रके वगैरे वाटण्यात आली होती. ११ मे रोजी जवळ जवळ पाचशे स्वयंसेवक येऊन दाखल झाले. दुसऱ्या दिवशी सकाळी स्वयंसेवकांनी निरनिराळ्या मिठागरांवर हल्ले केले. त्या वेळीं टीडशेहून अधिक स्वयंसेवक पकडले गेले. दुसऱ्या दिवशीच्या सत्याग्रहाच्या वेळीं पोलिसांनी वेताच्या छडीचा उपयोग केला; आणि काही स्वयंसेवकांनीही पोलिसांच्या हातून सुटण्याचा प्रयत्न केला. या दिवशी बरीच मंडळी पकडली गेली. ता. १४ मे रोजी सत्याग्रह सुरू झाला त्या वेळेपासूनच वातावरण बिघडत चालले होते. ता. १५ रोजी धर्मानंदांनी आपल्या तुकडीसह सत्याग्रहात भाग घेतला. त्यांनी आपल्या तुकडीला सरळ रस्त्याने मिठागरावर नेले. तेथे पोचताच कलेक्टरनी धर्मानंदांना पकडण्याचा हुकूम केला. त्यानुसार त्यांस पकडून दूर नेऊन पाचसहा सशस्त्र पोलिसांच्या पहाण्यात ठेवण्यात आले; आणि नंतर लाठीबंद पोलिसांनी धर्मानंदांबरोबर असलेल्या स्वयंसेवकांवर लाठी चालवली. त्यांच्यानंतर सोमण यांची तुकडी आली. या वेळीही सोमण यांना पकडून बाकीच्यांवर लाठीचा हल्ला केला. यामुळे ते खवळले. त्याचे वर्णन धर्मानंदांनी पुढीलप्रमाणे केले आहे.

लोक खवळले

“हा नवीन प्रकार पाहून रेडी आणि शिरोडा गांवांतील मराठे लोक अतिशय क्षोभले. एकदोघेजण तर कलेक्टरवर हल्ला करून त्याचा प्राण घेण्याच्या वेतांत होते ! लोकांचा जमाव एकसांगला वाढत चालला होता, आणि मी दूर अंतरावर पाहान्यांत असल्यामुळे माझ्याकडून कांहीं होण्याजोगें नव्हतें. केवळ उदास वृत्तीनें मी त्या उच्छृंखल जनममूहाकडे पाहतां राहिलों. तरी बरे कीं श्री. आ. भा. पंडित कैद झाले नव्हते. त्यांनीं एक-दोन गांवच्या गृहस्थांना बरोबर घेऊन मोठ्या मिनत-वारीनें लोकांना मार्गें हटवले. ‘मेहेग्वानी करून मार्गें व्हा !’ हे त्यांचे शब्द मला स्पष्ट ऐकूं येत होते. आणि ते व त्यांचे साथीदार हात फैलावून पुढें सर-

सावणाच्या लोकांना आडवीत होते. हे पण मी पाहात होतो.

शेवटची चढाई

“इतक्यांत गांवच्या गृहस्थांपैकी कोणीतरी त्या देखाव्याने उद्‌भ्रांत होऊन छावणीकडे धांवत गेले आणि सेनापति गोखल्यांना म्हणाले, ‘तुम्ही येथे स्वयं-सेवकांना घेऊन बसलां आहांत कसे ? तिकडे पोलिसांनी लाठ्या चालवून स्वयं-सेवकांचे प्राण घेतले !’ या ब्रोलण्याने सेनापति देखील उद्‌भ्रांत झाले; आणि त्यांनी होते नव्हते तेवढे स्वयंसेवक बरोबर घेऊन एकदम चारी बाजूंनी मिठागरावर हल्ला चढवला ! आम्ही अहिंसात्मक सत्याग्रह करीत आहोत, आणि त्या कार्मी शांतीची अत्यंत आवश्यकता आहे, हे ते पार विसरून गेले ! मराठे लोक जसे एखाद्या किल्ल्यावर हल्ला करीत असत, तशा प्रकारचा हा त्यांचा हल्ला होता, आणि तो या प्रसंगी अगदी शोभण्यासारखा नव्हता हे सांगायला नकोच.

“आमचे स्वयंसेवक जेव्हा सैरावैरा चिखलातून मिठागराच्या बाजूने धावू लागले, तेव्हा पोलिसांनाहि चेव आला, आणि त्यांनी बेसुमार लाठी चालवली. खानदेशातील एका स्वयंसेवकाला तीस-पत्तीस जखमा झाल्या. तो जरी पूर्णपणे आजहि सशक्त दिसतो, तरी त्या लाठीच्या मारामुळे त्याचे पाय अशक्त झाले आहेत.

माझी सुटका

“सगळे स्वयंसेवक चीत झाल्यावर कलेक्टरसाहेबांनी लाठीहल्ला बंद करविला, श्री. सोमणांना कैदेत ठेवण्यास सांगितले, आणि मला सोडून दिले. तेव्हा मी त्यांना म्हणालो, ‘हे तुम्ही काय करता ! एकदां मला कैद केल्यावर माझी चौकशी होऊन माझ्या अपराधाबद्दल मला शिक्षा होणे योग्य आहे. तुम्ही जर मला पकडून तुमच्याबरोबर नेले नाही, तर मी तुमच्या समोरच मीठ लुटीन आणि मग तुम्हांला मला पकडावे लागेल. हा उपद्रव टाळण्यासाठी आतांच मला कैदेत ठेवा !’ यास कलेक्टरने पुढील उत्तर दिले, ‘तुमच्यावर लाठीहल्ला होऊं यावयाचा नाही एवढ्याचसाठी तुम्हांला कैद करवले. पण आतां तुम्हांला कैदेत ठेवण्याची आवश्यकता नाही. कोर्टासमोर तुम्हांला उभा करणे किंवा न करणे ही माझी मर्जी. तुम्हांला मीठ व्यावयाचें असल्यास पाहिजे तेवढे घेऊन जा.’ यावर दुसरा कांहीं इलाज नव्हता. उदासीन मनाने मी छावणीत आलों.

जखमी स्वयंसेवक

“लाठी-हल्ल्याने जखमी झालेल्या स्वयंसेवकांना डॉ. दळवी यांनी व त्यांच्या बरोबर आसपासच्या गांवांतील रेडक्रॉस स्वयंसेवकांनी उचलून जवळच्या समर्थ

आश्रमांत नेले. तेथे त्यांची शुश्रूषा करायला डॉ. सामंत, डॉ. भागवत, वगैरे मंडळी होती. त्यांनी व श्री. पंडित वगैरे छावणीतल्या मंडळीने ती रात्र जागून काढली. दुसऱ्या दिवशी वेंगुळें येथील मिशनरी डॉ. इव्हेंन्स, कांहीं नर्सस व औषधे घेऊन आले. मात्र त्या रात्री मला समर्थश्रमांत जाऊन जखमी स्वयंसेवकांची शुश्रूषा करणे मुळीच शक्य झाले नाही. मी इतका थकून गेलो होतो की, छावणीत आलों तेव्हा माझ्याने उभे राहवेना. अंथरणावर पडून राहिल्यावांचून गत्यंतर नव्हते. दुसऱ्या दिवशी सत्याग्रह बंद केल्याचे जाहीर करणे आम्हांस भाग पडले.

शिरोड्याची शांतता

“अशा परिस्थितीत महाराष्ट्र सत्याग्रह-मंडळाच्या कैदेत असलेल्या सभासदांकडून मला एक बरेच मोठे पत्र आले. त्याचा इत्यर्थ असा होता की, तुम्ही येथे जी कामगिरी बजावली ती प्रशंसनीय असल्यामुळे यापुढे महाराष्ट्र सत्याग्रह-मंडळाचे सर्वाधिकार देऊन तुम्हाला आम्ही महाराष्ट्राचे सर्वाधिकारी नेमतो.

“शिरोड्याचे वातावरण प्रशुब्ध झाले होते; आणि मी तिकडे गेल्यापासून लोकांना सत्याग्रहाची भूमिका समजावून देण्याचा प्रयत्न केला, ही गोष्ट खरी. परत जेव्हा लाठीहल्ला सुरू झाला तेव्हा माझ्या उपदेशाचा सामान्य जनतेवर झालेला परिणाम टिकाव धरून राहिला असता की नाही याची बळकट शंका आहे. ज्या सत्याग्रही स्वयंसेवकांना गांवच्या लोकांनी आपल्या देवळांत जागा वगैरे देऊन आदराने मदत केली, त्यांचेच आपल्या डोळ्यांसमोर मुडवे पडत आहेत हे पाहून त्यांपैकी कांहींजणांनी तरी खात्रीने अत्याचार केला असता. ही आणीबाणीची वेळ कोणी राखली असेल तर ती पंडित व त्यांचे साथीदार यांनीच होय.

सत्याग्रहात इतिहासाची भेसळ

“अशा रीतीने शिरोड्याची परिस्थिती बरीच अनुकूल असल्यामुळे आमच्या हातून सत्याग्रह महात्मा गांधींच्या तत्वाला अनुसरून कसा तरी पार पडला. पण तेवढ्याने शेफारस जाऊन महाराष्ट्र सत्याग्रह-मंडळाचे सर्वाधिकारपद स्वीकारणे निव्वळ साहसकर्म झाले असते. जिंकडेतिकडे सेनापति आणि सरदार भेटले म्हणजे प्रसंग कठीण यावयाचा !

“महाराष्ट्राच्या इतिहासाला नसतेच महत्त्व आल्यामुळे त्याचे मिश्रण सत्याग्रहांत झाले. महाराष्ट्रांतील अनेक सत्याग्रह-शिबिरांतून आणि सभांतून शिवाजीचे व तानाजीचे पोवाडे गाण्यांत येत होते. त्यांनी केलेल्या पराक्रमाचा अर्थाभर्या सत्याग्रहाशी कांहींच संबंध नव्हता. तरी एवढे भाग्य समजले पाहिजे की त्या वेळी मिठागरावर हल्ले न करतां सिंहगडावर घोगडी चढवण्याची दूम निघाली नाही ! परंतु सभेच्या आरंभीच शिवाजीचे आणि तानाजीचे पोवाडे गाऊन त्याच समेत

निःशस्त्र प्रतिकाराचें महत्त्व प्रतिपादनें अप्रस्तुत वाटत होतें; आणि त्याचा परिणामहि श्रोत्यांवर व्हावा तसा होत नव्हता. पण पोवाडे बंद करणें कोणालाहि शक्य झालें नसतें. अर्थात् अशा प्रसंगी महाराष्ट्रसत्याग्रहाचें धुरीणत्व पत्करणें धोक्याचें होतें हें मला स्पष्ट दिसलें. आणि महाराष्ट्र सत्याग्रह-मंडळानें देऊं केलेली सर्वाधिकारी ही पदवी मीं नम्रणें नाकारली.

बसवाले नुकसान सोसण्यास तयार

“या बाबतींत माझी वागणूक योग्य होती याचा अनुभव शिरोड्यासच आला. महाराष्ट्र सत्याग्रह-मंडळाचे सभासद आणि त्यांच्या बरोबर तीस-पत्तीस स्वयंसेवक मिठागरावरील कचेरीत कैद होते, हें वर सांगितलेंच आहे. रत्नागिरीचा तुलंग भरून गेल्यामुळें त्यांना तिकडे पाठवितां येईना; आणि बेळगांवला पाठविण्यास आजूबाजूच्या गांवांतून एकदेखील बस मिळेना. पुष्कळ बस गाड्या होत्या, परंतु पोलिस त्या जबरदस्तीनें आपल्या ताब्यांत घेतील या भयानें मालकांनींच त्यांची चाकें वगैरे काढून कुठें तरी लपवून ठेवली होती. तेव्हां कलेक्टरसाहेबांनीं सावंतवाडीला जाऊन तेथल्या पोलिस अधिकाऱ्यांकडून तीन बसगाड्या आणल्या आणि त्या सावंतवाडीच्या हद्दींतच ठेवून दिल्या.

“सावंतवाडीची हद्द आमच्या छावणीपासून अवघी फर्लींग-दीड फर्लींगच्या अंतरावर असल्यामुळें गांवच्या लोकांना ही बातमी ताबडतोब समजली. आणि बसवाल्यांपाशी जाऊन त्यांनीं बसगाड्या कशासाठीं आणल्या आहेत याची चौकशी केली. या बसगाड्या पोलिसांना बेळगांवला पाठविण्यासाठीं आणल्या आहेत, असें झायव्हर म्हणाले. सावंतवाडीच्या पोलिस अधिकाऱ्यानें तशी त्यांची समजूत घातली होती. गाड्या महाराष्ट्र सत्याग्रह-मंडळाच्या सभासदांना आणि त्यांच्याबरोबर असलेल्या स्वयंसेवकांना बेळगांवला नेण्यासाठीं आणल्या ही गोष्ट जेव्हां बसवाल्यांना समजली तेव्हां ते गावकऱ्यांना म्हणाले, ‘आम्ही आमच्या गाड्यांची चाकें वगैरे काढून टाकतो, टायरना भोके पाडतो आणि येथून पळ काढतो. नुकसान झालें तरी हरकत नाही.’

बसगाड्या मोडण्याचा वेत

“गांवकऱ्यांपैकीं दोघे गृहस्थ भर दुपारीं हें प्रकरण घेऊन माझ्याकडे आले; आणि त्यांनीं बसवाल्यांना तसें करण्यास परवानगी द्यावी असा आग्रह धरला. त्या वेळीं कांहीं प्रतिष्ठित सत्याग्रही पाहुणे छावणींत होते. ते व सेनापति गोखले वगैरे मंडळी एकत्र जमली आणि या प्रकरणावर चर्चा सुरू झाली. मीं त्यांची समजूत घालण्याचा बराच प्रयत्न केला. पण बहुतेकांचें मत बसगाड्या मोडावयास लावणें योग्य आहे असें पडलें. एक तेवढे श्री. पंडित या प्रकरणीं माझ्या बाजूचे

होतें; तथापि ह्या चर्चेत त्यांनीं भाग घेतला नाही. ह्या प्रसंगीं मी म्हणालों, ‘सावंतवाडीच्या पोलिस अधिकाऱ्यानें किंवा कलेक्टरसाहेबांनीं बसवाल्यांना फसवून इकडे आणलें असेल, पण त्यांना आपल्या गाड्या मोडून पळून जाण्यास सांगणें हें अगदींच अयोग्य होय. उन्हाळ्यामुळें व मिठाच्या तापानें महाराष्ट्र सत्याग्रह-मंडळाच्या सभासदांची व त्यांच्याबरोबर असलेल्या स्वयंसेवकांची कशी दैना होत आहे हें तुम्ही पाहतांच. आमच्याकडे पाणी आटत चालल्यामुळें पटकीचा रोग येण्याचें भय आहे. आणि सावंतवाडीला पाणी मुबलक असून हवा चांगली आहे तेव्हां या सर्वांना सावंतवाडीला जाऊं देणें योग्य नव्हे काय?’ या युक्तिवादाचा फारसा परिणाम झाला नाही असें दिसून आलें. तेव्हां मीं म्हटलें, ‘इतक्यांत तुम्ही त्या बसवाल्यांना आपल्या गाड्या मोडण्यास सांगूं नका. मला एका तासाचा अवकाश द्या. मी गोव्याच्या हद्दींत जातों मग माझ्या मार्गे जें तुम्हांला योग्य वाटेल तें करा. मी येथें असेपर्यंत या छावणीचा अध्यक्ष या नात्यानें माझ्या म्हणण्याला तुम्हीं मान दिलाच पाहिजे. मी येथून गेल्याबरोबर वाटेल तसें वागण्यास तुम्ही मोकळे आहां.’ या निर्वाणीच्या बोलण्यानें मंडळी ताळ्यावर आली. गावकऱ्यांनीं जाऊन बसवाल्यांची समजूत घातली कीं, सत्याग्रही कैद्यांना घेऊन त्यांनीं निदान सावंतवाडीपर्यंत जावें. पुढें जाणें कीं न जाणें त्यांच्या मर्जीची गोष्ट.

कैद्यांना सावंतवाडीस नेले

“त्याप्रमाणें मोटारवाल्यांनीं आमच्यापैकीं राहिलेल्या कैद्यांना सावंतवाडीला नेलें. पुढें जाण्यास ते कबूल न झाल्यामुळें या कैद्यांना जवळजवळ दोन आठवडे सावंतवाडीलाच ठेवणें भाग पडलें. त्यांच्यावर पहारा असा नव्हताच. एका रिकाम्या पडलेल्या पोलिसाच्या बराकींत त्यांना ठेवण्यांत आलें होतें. जेवणखर्च सरकारी अधिकाऱ्यांकडून मिळत असे. सकाळ-संध्याकाळची प्रार्थना चालू होती. हवा-पाणी चांगलें असल्यामुळें सर्वांची प्रकृति उत्तम राहिली. तेवढ्या वेळेपुरते सरकारच्या खर्चानें चालणारें जणू काय हें एक सत्याग्रह शिबिरच बनलें !

शांततेचा सुपरिणाम

“सत्याग्रही कैद्यांना जिकडेतिकडे पाठवून दिल्यानंतर झुळक कारणास्तव पोलिसांनीं रेडी गांवांत शिरून थोडीशी जोर जबरदस्तीची चुणूक दाखविली. तथापि लोक शांत राहिले. आणि कलेक्टरसाहेबांनीं लष्करी पोलिस काढून घेतले. तरी रेडी व शिरोडा गांवावर प्युनिटिव्ह पोलिसांचा पाहारा ठेवून अकरा हजार रम्यांचा कर लादण्यांत आला. तो वसूल करणें फार कठीण झालें. अवघे २५० रुपये वसूल झाले. इतक्यांत गांधी-अर्विन तह झाला. रेडी व शिरोडा

येथील लोकांनी सत्याग्रहाच्या प्रसंगी अत्याचार न केल्यामुळे त्या तहान्वये प्युनिटिव्ह पोलिस उठवण्यांत येऊन वसूल केलेले रु. २५० ज्यांचे त्यांना परत देण्यांत आले. ”

मुंबईस परत

महाराष्ट्र सत्याग्रह-मंडळाच्या सभासदांना आणि त्यांच्याबरोबर असलेल्या स्वयं-सेवकांना सावंतवाडीस नेल्यानंतर शिरोड्यास दहा-बारा स्वयंसेवकांना ठेवून बाकीच्यांना आपापल्या बरी पाठवण्यात आले. पंडित आणि डॉ. भागवत छावणीची व्यवस्था पाहण्यासाठी शिरोड्याला राहिले आणि पावसाळा जवळ येऊन ठेपला असल्यामुळे धर्मानंदही मुंबईस परतले.

कामगारवर्गात कार्य

शिरोड्याहून परतल्यानंतर धर्मानंदांनी आपला मुक्काम विलेपार्ले येथील छावणीत ठेवला होता. तेथे तरुण स्वयंसेवकांसाठी एक क्लास चालत असे. हा क्लास मधूनमधून ते चालवीत. त्यात रशियात घडून आलेल्या राज्यक्रांतीपासून भारतास काय शिकता येईल याविषयीचीच बहुधा चर्चा चाले. सत्याग्रह जरी काही महिने चालू होता तरी मुंबईतील कामगारवर्गात त्याचा प्रसार झाला नव्हता. हे काम मुंबई प्रांतिक कमिटीने त्या सालच्या जुलै महिन्यात हाती घेतले, आणि त्या कामावर धर्मानंदांची योजना केली. त्यांच्या मदतीला पाच-सहा तरुण होते. परळ भागात त्यांनी शिविर उघडून कार्यास सुरुवात केली.

कामगारांनी सत्याग्रहाच्या नियमांना अनुसरून सर्वत्र शांततेने मोठ्या प्रमाणात या चळवळीमध्ये भाग घेतला. कोठेच त्यांच्याकडून अत्याचार घडला नाही. बोडपदेवला एकदा पोलिसांनी गोळीबार केला तरीदेखील कामगारांनी शांतपणा सोडला नाही. धर्मानंदांनी कामगारवर्गात या काळात केलेले कार्य सरकारच्या डोळ्यांत खुपण्यासारखे झाले, यात शंकाच नाही. या घटनेस उद्देशून, “ त्यांना इतकी कडक शिक्षा देण्याच्या मुळाशी (याचदृष्टीची माहिती खाली येईलच) बांध्याच्या मॅजिस्ट्रेटच्या मनात प्रोफेसर महाशयांना (म्हणजे धर्मानंदांना) मजूरवर्गात जे फार मोठे वजन आले आहे त्याचे सल्लारे शक्यच विशेषतः असावे असे मानण्यास जागा आहे, ” असे जे गोमन्तकातील ‘ हिंदु ’ ९ पत्राने उद्गार त्या वेळी काढले होते, ते खरे होते यात शंकाच नाही.

पार्ला छावणीचे प्रमुखपद आणि शिक्षा

या वेळी पार्ला छावणीचे प्रमुख अब्दुल्ला शेट हे होते. त्यांस १९३० च्या सप्टेंबर

महिन्यात सरकारने पकडून सहा महिन्यांची सजा दिली होती. तेव्हा हे प्रमुखत्व कमिटीच्या इच्छेनुसार धर्मानंदांस स्वीकारावे लागले. छावणीच्या नियमांनुसार कामे चालू असतानाच ऑक्टोबरच्या १० तारखेस व्हॉयसरॉयचा नववा वटहुकूम जाहीर झाला, आणि त्यानुसार दुसऱ्या दिवशी सकाळी पावणे पाचच्या सुमाराला या छावणीवर छापा येऊन धर्मानंदांना सर्व स्वयंसेवकांसह पकडण्यात आले, आणि फार विलंब न लावता त्यांची कोर्टात चौकशी करून त्या सर्वांस निरनिराळ्या मुदतीच्या शिक्षा देण्यात आल्या. धर्मानंदांना एक वर्षाची सक्तमजुरी आणि दोनशे रुपये दंड आणि हा दंड न दिल्यास आणखी तीन महिने कैद अशी शिक्षा सुनावण्यात आली.

ठाण्याचा तुरुंग

त्याच रात्री धर्मानंदांना आणि काही स्वयंसेवकांना ठाण्याच्या तुरुंगात पाठवून इतरांस येरवड्यास पाठविण्यात आले. यानंतरची माहिती धर्मानंदांनी पुढीलप्रमाणे दिली आहे.

“ त्या वेळी श्री. बाळासाहेब खेर, श्री. शंकरराव देव, स्वामी आनंद वगैरे मंडळी ठाणा जेलमध्ये होती. मलाहि ‘ बी ’ क्लास असल्यामुळे त्यांच्याच वॉर्डोत ठेवण्यांत आले. हा वॉर्ड काळ्या पाण्यावर जाणाऱ्या कैद्यांसाठी बांधण्यांत आला होता. कोठडीच्या खिडक्या फार उंच असल्यामुळे कोठड्यांतून हवा खेळत नसे. पहिल्या रात्री मला अशा एका कोठडीत बंद केले, तेव्हा मी मध्यरात्रीच्या सुमारास कासावीस होऊन गेलों. दुसऱ्या दिवशी जेलच्या डॉक्टरने मला हॉस्पिटलमध्ये ठेवून घेतले; आणि दोन दिवसांनंतर वॉर्डोत परत पाठवून बाहेर निजण्याची परवानगी दिली. तेव्हापासून कैदेतून सुटपर्यंत मी बाहेर निजत होतों. आणि थंडी पडू लागल्यानंतर कोठडीत निजलों तरी दरवाजा बंद करण्यात येत नसे. त्यामुळे जेवणखाण फारसे चांगले नव्हते तरी, माझी प्रकृति एकंदरीत बरी राहिली.

सुटका

“ आम्हांला पकडल्यानंतर दुसऱ्या दिवशी त्याच वटहुकुमालाही मुंबई काँग्रेस कमिटीचे सर्वाधिकारी श्री. नगीनदास मास्तर यांस पुण्याला पकडण्यांत आले. त्यांच्या विरुद्ध मुंबईच्या बार असोसिएशनने मुंबई हायकोर्टाकडे अपील केले. त्यांत श्री. मास्तर तर सुटलेच, आणि विसाडवाईने केलेली या वटहुकुमाची अंमलबजावणी कायदेशीर नाही, तेव्हा या हुकुमान्वये ज्यांना शिक्षा झाल्या असतील त्यांच्या केसीस फेरतपासणीसाठी हायकोर्टाकडे पाठवाव्या असाहि याच निकालांत हायकोर्टाने हुकूम दिला. त्याचप्रमाणे आमची केस हायकोर्टाकडे गेली. सरकारच्या वतीने खुद्द ठाण्याच्या कलेक्टरने साक्ष दिली. तरी देखील हायकोर्टाने आम्हांस दोषमुक्त ठरवून सोडले. आमच्या केसचा निकाल

नाताळच्या सुटीपूर्वी झाला. आणि ही सुटी संपून हायकोर्ट पुन्हा उघडल्यानंतर ज्यांना या वटहुकुमान्वये पकडण्यांत आले होते, त्यांच्या केसीस हायकोर्टासमोर फेरतपासणीसाठी निवाल्या; आणि त्यामध्ये ते निर्दोष ठरून कैदेतून सुटले. पुढे मार्चच्या तिसऱ्या तारखेस गांधी-अर्विन तह झाला. आणि त्याप्रमाणे सर्वच सत्याग्रही कैदी तुरुंगातून मुक्त झाले ! ”

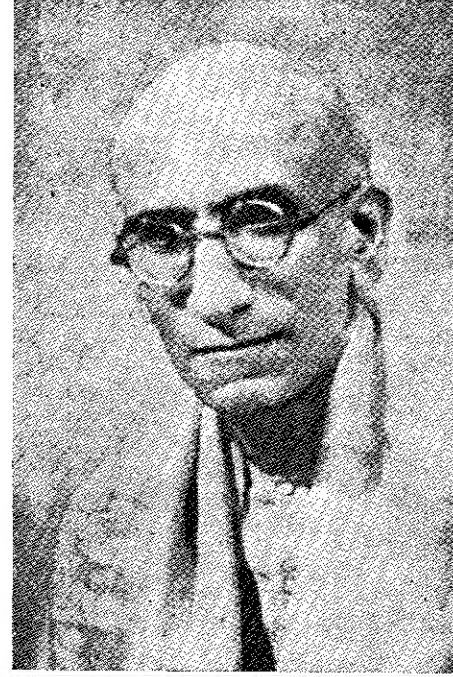
‘बहुजन विहार’

धर्मानंदांनी आपण होऊन स्वीकारलेली आणि यशस्वी रीत्या पार पाडलेली आणखी एक कामगिरी म्हणजे मुंबईतील परळ विभागात त्यांनी स्थापन केलेला ‘बहुजन विहार’. या विहारास ‘बुद्ध विहार’ हे नाव न देता त्यांनी त्यास ‘बहुजन विहार’ असे नाव का दिले, हे समजणे मोठेसे कठीण नाही. त्यांना या विहाराद्वारा प्रामुख्याने बौद्ध-ज्ञानाचा प्रसार करावयाचा होता हे तर खरेच, पण त्याशिवाय आणखीही एक गोष्ट त्यांस या ठिकाणी करावयाची होती.

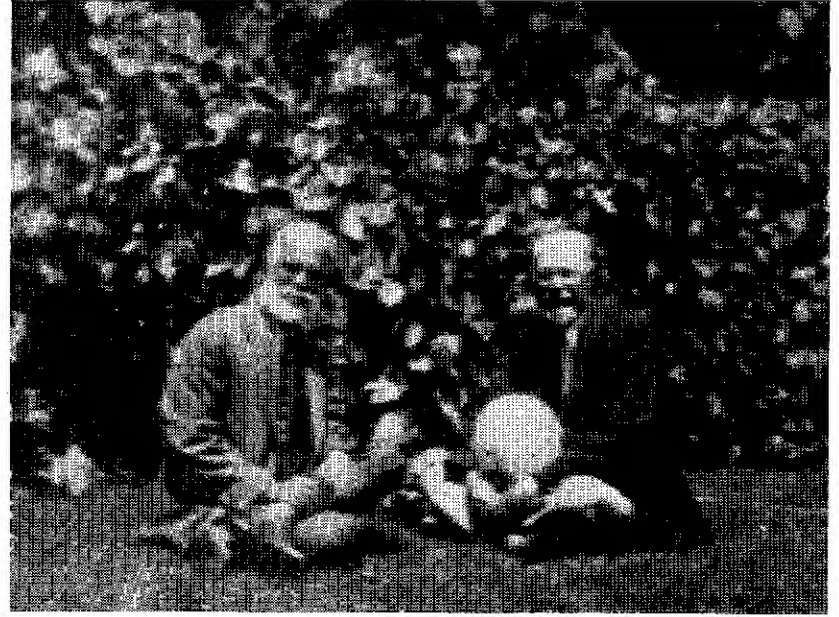
समाजवाद आणि साम्यवाद यांच्याकडे धर्मानंदांचा किती ओढा होता हे आपण पाहिलेच आहे. या दोन्हीतील अग्रगृहाचे तत्त्व हेच त्यांना वाटणाऱ्या या वादा-बद्दल्या आकर्षणाचे कारण होते. पण त्याच बरोबर त्यांच्यासारख्या अवैरवादी बौद्धाला या वादातील हिंसेचा मार्ग मान्य नव्हता हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही. बहुजनांची संघटना करून चातुर्मास्याच्या मार्गाने समाजातील आर्थिक विषमता दूर करण्यात आली पाहिजे असे त्यांस वाटे. पाले येथील सत्याग्रह छावणीचे मुख्य असताना याच विचारांचा प्रचार करून त्यांनी कामगारवर्गास सत्याग्रहात भाग घेण्यास यशस्वी-रीत्या प्रवृत्त केले होते. याचीच एक बाजू म्हणून, त्याच मार्गाने श्रमजीवीवर्गांमध्ये अस्तित्वात असलेला स्पृष्ट्यामृश्य भेद नष्ट करून त्यांच्यात समता प्रस्थापित करता येईल की काय, हे त्यांस पाहावयाचे होते, आणि म्हणूनच ज्या भागात श्रमजीवीवर्गांची बहुसंख्य वस्ती आहे त्या ठिकाणी हा आश्रम त्यांनी स्थापन केला होता.

३ मार्च १९३० रोजी धर्मानंदांची कैदेतून सुटका झाली. त्यानंतर ते चौथ्यांदा अमेरिकेस गेले आणि १९३२ च्या ऑक्टोबरमध्ये परतले; ही माहिती मागे आलीच आहे. येताना ते रशियावरून आले. या वेळी फक्त दोनच आठवडे ते रशियात होते. या वेळात जुन्या मित्रमंडळींना भेटणे आणि तेथील परिस्थिती लक्षात घेणे एवढेच काम ते करू शकले. दोन वर्षांमागे तेथील जनतेची जी परिस्थिती होती त्यापेक्षा या वेळी ती बरीच सुधारली आहे असे त्यांचे मत झाले.

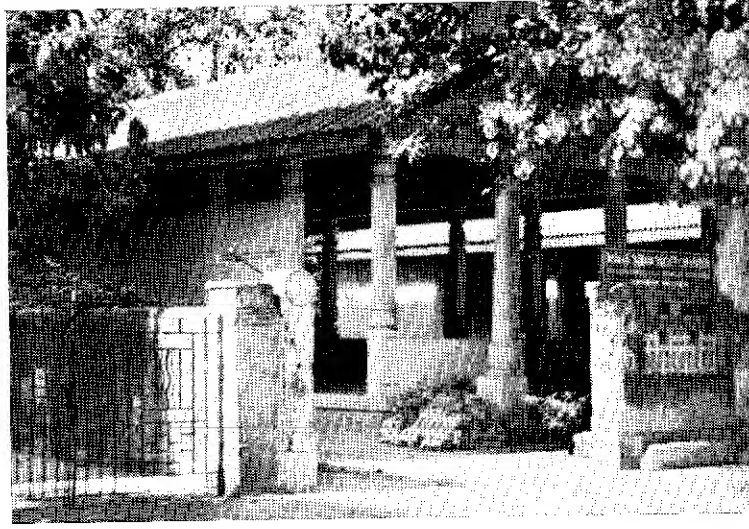
भारतात परतल्यानंतर पुढील दोन वर्षे बहुतांशी करून त्यांनी पुण्यातच काढली. त्यांचे लेखन वाचन चालूच होते. त्याचबरोबर त्यांच्या मुलाने पुण्यात घर बांधण्याचे काम हातात घेतले होते. त्यावर देखरेख करण्याचेही काम धर्मानंदांनी या दोन वर्षांत केले. या काळात एक विशिष्ट ग्रंथ लिहिण्याचा त्यांच्या मनात असलेला विचार प्रत्यक्षात आणावा

मुनि जिनविजयजी

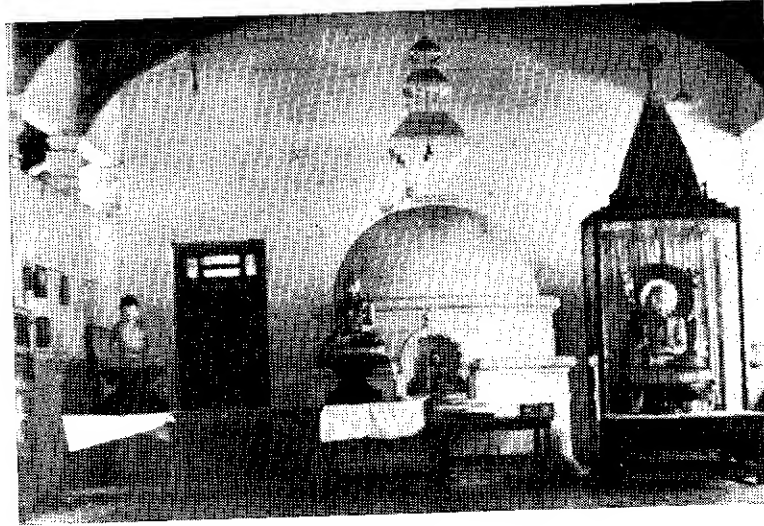

धर्मानंद आणि डॉ. जेम्स एच. बुड्स

प्रवेशद्वार

बहुजन विहार, मुंबई

सभागृह

असे त्यांनी ठरवले, आणि त्याची थोडीबहुत पूर्वतयारीही पुण्यात असतानाच केली. या नंतर, “ १९३४ सालच्या ऑगस्ट महिन्यांत मी बनारसला जाऊन राहिलों. तेथे सहा महिने हिंदु युनिव्हर्सिटीत पाहुणा होतों. त्यानंतर काशी विद्यापीठांत आठ-नऊ महिने राहिलों. विद्यापीठाच्या चालकांनी माझ्यासाठी एक लहानसे घर बांधून दिले होते. त्या घरांत राहून मी ‘ हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा ’ हे पुस्तक लिहिले, ” या शब्दांनी ते या आपल्या ग्रंथ-लेखनाची माहिती देतात. या ग्रंथाचे प्रकाशन त्यांनी नंतर १९३५ च्या अखेरीस केले.

‘ बहुजन विहार ’ ही धर्मानंदांच्या मनात घोळत असलेली फार जुनी कल्पना. त्या-बद्दल आपल्याजवळच्या मंडळीकडे बऱ्याच वेळा त्यांनी चर्चा केली होती. आ. भा. पंडित हे त्यांचे शिरोज्याच्या सत्याग्रहापासूनचे फार जवळचे असे स्नेही. वरील ग्रंथ प्रकाशित करून धर्मानंद मोकळे झाल्यावर त्यांनी या विहाराचे काम हातात घ्यावे असे त्यांस वाटत होते. त्यांचा मुंबईत शेअरब्रोकरचा धंदा होता. त्यामुळे मोठमोठ्या व्यापाऱ्यांकडे त्यांचा संबंध येई. त्या काळातील एक सुप्रसिद्ध व्यापारी आणि दानशूर गृहस्थ जुगलकिशोर बिर्ला, यांच्या कानावर पंडित यांनीच ही गोष्ट घातली. बिर्ला शेट धर्मानंदांना ओळखत असत. बौद्ध धर्माविषयी त्यांस बराच आदर होता. कुशिनारा, सारनाथ, कलकत्ता, दार्जिलिंग वगैरे ठिकाणी त्यांनी बौद्ध यात्रेकरूंकडून धर्मशाळा, बुद्धमंदिरे वगैरे बांधलेली होती.

पंडित यांच्याकडून धर्मानंदांचा विचार समजताच, धर्मानंदांना बोलावून त्यांच्या ह्या कार्यास मदत करण्यास आपली तयारी आहे असे बिर्ला शेट यांनी सांगितले. त्यांची एकच अट होती; आणि ती म्हणजे धर्मानंदांनी स्वतःच्या देखरेखीखाली हे काम पुरे करावे. धर्मानंदांनी महात्माजींचा सल्ला घेऊन हे काम हातात घेतले. आ. भा. पंडित त्यांस सर्व प्रकारची मदत करण्यास तयार होतेच ! १९३६ च्या सुरुवातीला कामास सुरुवात करून, एका वर्षाच्या आत विहार बांधून तयार झाला. त्याचे उद्घाटन २६ जानेवारी १९३७ रोजी झाले. या विहाराच्या प्रवेशद्वाराच्या खांब्यावर एक दगडी फलक बसविला असून त्यावर पुढील माहिती कोरलेली आहे :

“ जुगलकिशोर बिर्ला यांनी जमिनीकरिता १९००० रुपये दिले, शं. दा. प्रभावळकर यांनी स्तूप बांधून दिला, मे. रावळ कंपनीने टाइल्स बसविले, आ. भा. पंडित यांनी टेबल, खुर्ची वगैरे सामान दिले, आणि कोरा आणि भट इंजीनियर्स यांनी आपली फी घेतली नाही. ”

धर्मानंदांच्या नावाची नोंद मात्र या विहारात कोठेच नाही, हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही. धर्मानंदांनी १९३९ च्या अखेरपर्यंत या विहारातून आपल्या मनाप्रमाणे काम केले. त्यांना या विहाराबद्दल फार आपुलकी वाटत असे. “ माझा नवा प्रपंच

म्हणजे हा विहार,” असे त्यांनी एका पत्रात म्हटलेले आहे. ^{१०} या ठिकाणी त्यांची दर रविवारी प्रवचने होत असत. त्याशिवाय पाली शिकविण्याचे, बौद्धज्ञान समजावून देण्याची वगैरे कार्येही या ठिकाणी होत असत. “एक महार विद्यार्थी संस्कृत भाषा घेऊन बी. ए. ला पहिल्या वर्गात आला. तो सध्या एम्. ए.साठी पालीचा अभ्यास करतो. रोज एक तास त्यास शिकवितो.” असे त्यांनीच नोंद करून ठेवलेली आहे. ^{११}

इतका प्रिय असलेला हा विहार धर्मानंदांनी तडकाफडकी १९४० च्या सुरुवातीस सोडून दिला. याची माहिती पुढे ‘आठवणी’च्या सदरात येणार आहे.

२२

धर्मानंदांचा वाग्यज्ञ

बौद्धधर्माच्या प्रसाराचे कार्य हातात घेण्याच्या उद्देशाने कलकत्ता विद्यापीठातील प्राध्यापन-कार्याचा राजीनामा देऊन १९०९ साली धर्मानंद पुण्यास येऊन स्थायिक झाले. या वेळी त्यांनी बडोद्याचे महाराज, श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांचा आश्रय स्वीकारला होता. ^१ १९१० मध्ये महाराजांच्या इच्छेनुसार बडोदा येथे बौद्धधर्मावर त्यांनी पाच व्याख्याने दिली. यांपैकी तीन व्याख्याने ‘बुद्ध, धर्म आणि संघ’ या छोट्याशा ग्रंथाद्वारे त्याच साली प्रसिद्ध केली. हा त्यांचा पहिला ग्रंथ. त्यानंतर त्यांनी जे अनेक ग्रंथ लिहिले त्यांची अशा रीतीने सुरुवात १९१० साली झाली.

बुद्ध हा पौराणिक देव ?

या काळात सर्वसाधारणपणे सामान्य लोकांत बौद्धधर्माविषयी बरेच अज्ञान होते. बुद्ध हा एक पौराणिक देव आहे— दशावतारांपैकी एक अवतार आहे अशी बहुतेकांची समजूत असे. या समजूतीचा उगम आणि विस्तार, त्या काळात कथाकीर्तनांतून, विष्णु-

१०. २३-६-१९३७ चे विष्णु रा. नाईक यांस लिहिलेले पत्र

११. ३-७-१९३७ चे विष्णु रा. नाईक यांस लिहिलेल्या पत्रात.

१. बडोद्याचे महाराजांचा धर्मानंदांशी संबंध कसा आला ह्या माहितीकरिता मागे १५१ ते १५३ ही पाने पाहा.

पुराण आणि भागवत यांच्या आधाराने ज्या कल्पनारम्य कथा ऐकावयास मिळत त्यातच होता.

इंग्रजी भाषाभिज्ञ अशी जी त्या वेळची मंडळी होती, ती तर प्रामुख्याने पाश्चात्यांच्या ग्रंथांवर नि संशोधनावर अवलंबून असणारी. पाश्चात्य देशांतून संस्कृतादी भाषा, भारतीय संस्कृती आणि इतिहास यांच्या अभ्यास-संशोधनास सुरुवात होऊन, हा वेळपर्यंत दीड-दोन शतके होत आली होती. या पाश्चात्य पंडितांच्या बरोबरीचे स्थान पटकावणारे डॉ. भांडारकर, कुंटे, तेलंग, वैद्य, राजवाडे यांसारखे संशोधक नंतर भारतात निर्माण झाले. पण या पाश्चात्य पंडितांनी काय, किंवा भारतीय पंडितांनी काय, अतिप्राचीन अशा मूळ पाली ग्रंथांचे संशोधन करून, बुद्धचरित्राचा आणि त्याच्या तत्त्वज्ञानाचा खराखुरा परिचय करून घेण्याचा प्रयत्न, तो वेळपर्यंत केलेला दिसून येत नाही.

संस्कृत भाषेच्या ज्ञानामुळे बौद्ध धर्माची माहिती देणारे ‘ललित विस्तार’, अश्वघोष-कृत ‘बुद्धचरित्रकाव्य’, आणि ‘सद्धर्मपुंडरीक’ हे संस्कृत ग्रंथ पाश्चात्यांच्या परिचयाचे झाले होते. तसेच पाली भाषेतील जातकांच्या प्रस्तावनेतील ‘बुद्धचरितकथन’ हेही त्यांच्या अवलोकनात आले होते. हे सर्व वाङ्मय महायान पंथाचे. त्यातील बुद्धाच्या बालपणासंबंधीच्या सांगितलेल्या कथा, चमत्कारिक नि असंभवनीय अशा आहेत. अशा ग्रंथांच्या आधारेच पाश्चात्यांनी आपले सुरुवातीचे ग्रंथ लिहिले. प्रो. सेनार या फ्रेंच पंडिताने तर सूर्योदयापासून बुद्ध दैवताची कल्पना निघाली, असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. ^२

त्यातल्या त्यात मॅक्समुलर यांचे गुरू प्रसिद्ध फ्रेंच पंडित बर्तुफ, यांनी आपल्या लिखाणातून योग्य साधनसामग्रीच्या अभावी या धर्माची सांगोपांग माहिती करून घेणे त्यांस शक्य झाले नाही तरी— बौद्धधर्म केवळ त्याज्य असून तो विचारात घेण्यासारखा नाही, अशी जी कित्येकांची समजूत होती तिला ढळ पोचवली. यामुळे डॉ. विल्सन-सारखे ख्रिस्तभक्तही नंतर बौद्धधर्माचा अभ्यास जास्त कसोडीने करू लागले.

येथील इंग्रजी भाषाभिज्ञ मंडळींवर या गोष्टीचा परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाही. याचे प्रत्यंतर विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या उद्गारांत सापडते. ते आपल्या बाणकवी-वरील निबंधात म्हणतात :

“... यांची [बुद्धांची] मते कोणती होती, यांचा उदय, प्रसार व लय केव्हां झाला व कशांमुळे झाला, वगैरे गोष्टी इतिहासकारांस मोठा मनोरंजक विषय होता, पण आतां बोलून उपयोग काय ? मागलीच दिलगिरीची गोष्ट पुन्हां एकवार येथे सांगितली पाहिजे की, इतिहासाच्या अभावस्तव या महालाभास आपण एकंदर जगासह अंतरलों. असे; बुद्धाविषयी जरी आपणांस कांहीं माहिती नाही, तरी एवढी गोष्ट स्पष्ट दिसते की, त्यांची बुद्धि लोकोत्तर असावी. कां की

२. बुद्ध, धर्म आणि संघ : ले. : धर्मानंद कोसंबी, पृ. २

त्यांचा प्रतिपक्षांनीं म्हणजे ब्राह्मणांनींहि त्यांस ईश्वराचा साक्षात नववा अवतार गणला !”

बुद्ध हा पौराणिक दैवत नसून ऐतिहासिक व्यक्ती आहे याची पूर्ण खात्री होण्यास, १८९६ साल उजाडावें लागले. या साली डॉ. फ्युडरर यांस नेपाळच्या तराईतील लुंबिनिदेवी या गावात एक अशोकस्तंभ सापडला. या स्तंभाचा उल्लेख चिनी प्रवाशांनी पूर्वी आपल्या लिखाणातून केला होता. पण तो कोठे आहे याची हा वेळपर्यंत कोणासच जाणीव नव्हती; या स्तंभावर अशोक राजाचा पाली आलेख जो आहे, तो असा : “ देवांच्या प्रियदर्शी [म्हणजे अशोक] राजाने आपल्या अभिषेकास वीस वर्षे झाल्यावर येथें शाक्यमुनि बुद्ध जन्मले होते म्हणून स्वतः येऊन पूजा केली. चारी बाजूस शिलास्तंभाची भित बांधिली, आणि हा शिलास्तंभ उभारिला; ह्या ठिकाणी भगवान् बुद्ध जन्मले होते म्हणून ह्या लुंबिनी गांवाचा कर माफ करण्यांत आला...”^३ वगैरे या शिलालेखातील माहिती प्रकाशित झाल्यावर मात्र पाश्चात्यांचे लक्ष पाली ग्रंथांकडे प्रकर्षाने वळले.

पहिल्या ग्रंथाची प्रस्तावना

धर्मानंदांच्या या ग्रंथास, त्यांचे एक परमस्नेही डॉ. वामुदेव अनंत सुखठणकर, पीएच्. डी. यांनी प्रस्तावना लिहिली होती.* त्यातील खालील उताऱ्यावरून, आपल्याकडे

३. बुद्ध, धर्म आणि संघ, ले. धर्मानंद कोसंबी, पान २.

४ वर, डॉ. सुखठणकर यांनी प्रस्तावना ‘लिहिली होती, असे म्हटलेले आहे. ‘होती’ असे म्हणण्याचे कारण, पहिल्या दोन आवृत्त्यांत [१९१० आणि १९२४] असलेली ही डॉ. सुखठणकरांची प्रस्तावना, ‘धर्मानंद कोसंबी ट्रस्ट’ने प्रकाशित केलेल्या तिसऱ्या आवृत्तीत [आगस्ट १९७४] समाविष्ट केलेली नाही. याचे कारण काय ? प्रकाशकांनी याबद्दल काहीच खुलासा केलेला नाही. [संपादकाचे नाव दिलेले नसल्यामुळे प्रकाशकाचाच उल्लेख करावा लागतो.] तसेच पहिल्या दोन आवृत्त्यांत ‘सूचना’ या शिर्षकाखाली धर्मानंदांनी स्वतः जोडलेले प्रास्ताविकही या ट्रस्टच्या आवृत्तीतून काढून टाकण्यात आले आहे. यात विशेष जर काय आहे तर तो काकासाहेब कालेलकर यांनी लिहिलेला धर्मानंदांसंबंधीचा परिचयवजा अडीच पानी लेख !

कोणताही ग्रंथकार आपल्या ग्रंथास स्वतःची अथवा दुसऱ्या कोणाचीही प्रस्तावना जोडतो, त्या वेळी, तसे करण्यात त्याचा खास असा काही हेतू असतो. धर्मानंदांचा हा ग्रंथ कथा-कादंबऱ्यांसारखा ललितस्वरूपाचा नाही. तो संशोधनपर असा ग्रंथ आहे. या विषयावर लिहिलेला त्या काळातील हा पहिलाच मराठी ग्रंथ ! अशा जुन्या ग्रंथांच्या प्रस्तावना वगैरे सर्वच गोष्टी फार महत्त्वाच्या गणल्या जातात. जुन्या काळातील जातकाच्या प्रस्तावनेमुळेच बुद्धाच्या अस्तित्वाबद्दलची जाणीव आणि त्याच्या चरित्राची थोडीबहुत

या काळात बौद्ध धर्मावर केले जाणारे लिखाण कशा प्रकारचे असे याची कल्पना येते. ते म्हणतात :

ओळख पाश्चात्यांना झाली. संशोधक बुद्धीने ज्या वेळी एखाद्या जुन्या ग्रंथकाराच्या समग्र साहित्याचे आलोडन करावयाचे असते, त्याची मते, विचार, प्रतिपादनाची पद्धत, एवढेच नव्हे तर त्याच्या भाषेचा मुद्रा विकास कसा काय झाला याचा शोध घ्यावयाचा असतो, त्या वेळी संबंधित ग्रंथाच्या प्रस्तावना, निवेदने, उपांद्घात, एवढेच नव्हे तर प्रकाशकाने जोडलेले ‘दोन शब्द’ ही फार उपयोगी ठरतात. अशा गोष्टी सार्थ खुलासा न करता एखाद्या ग्रंथातून समूळ काढून टाकणे हे त्या ग्रंथकर्त्यास अन्यायकारक तर ठरतेच, पण त्याशिवाय वाचकांसही अंधारात ठेवून त्यांच्याशी प्रतारणा केल्याचा दोष प्रकाशकांस लागतो.

डॉ. सुखठणकरांची ही प्रस्तावना लहानशी जरी असली तरी ती फार महत्त्वाची होती. कारण :

१. धर्मानंदांनी १९१० मध्ये अमेरिकेस जाण्याच्या गडबडीत असतांनाच हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. त्याच्या प्रास्ताविकांत डॉ. सुखठणकर यांनी हा ग्रंथ वाचून ‘उपयुक्त सूचना’ केल्या एवढेच नव्हे, तर त्याचीं पुढें वाचण्याचें आणि त्यास शुद्धिपत्र जोडण्या-वैदी काम त्यांनीच केले, असे धर्मानंदांनीं म्हटलेले आहे. डॉ. सुखठणकर हे एक विद्वान् प्राध्यापक होते. या ग्रंथाच्या बाबतीत धर्मानंदांना त्यांनीं उपयुक्त सूचना केल्या हे त्यांच्या पेशास आणि विद्वत्तेस धरूनच झालें. पण याशिवाय, पुढें वाचणें आणि शुद्धिपत्र जोडणें हीं सर्वसाधारणपणें कोणीहि करूं शकतील अशीं कामें करण्यासहि, हे विद्वान् गृहस्थ पुढें येतात, त्यावरून ते धर्मानंदांविषयीं किती आदर बाळगत होते याची कल्पना येते.

२. धर्मानंदांच्या अमेरिकेच्या वाऱ्यांमुळे आणि १९२४ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या ‘निवेदन’ या त्यांच्या ग्रंथामुळे, त्यांच्या विद्वत्तेचा आणि कार्याचा बराच गवगवा भारतात आणि भारताबाहेरही झाला. पण त्यापूर्वी, १९१० मध्ये, ज्या वेळी फार थोडे लोक धर्मानंदांना ओळखत होते त्या वेळी, या आपल्या प्रस्तावनेद्वारा धर्मानंदांची मराठी वाचकांस ओळख करून देणारे डॉ. सुखठणकर हेच पहिले पुरुष ! त्या वेळच्या एका विद्वान् गृहस्थाचें धर्मानंदांसंबंधीचें मत समजूत घेणें आजच्या चिकित्सक वाचकांस खचितच उद्बोधक झालें असतें.

३. १९१० पर्यंत बौद्धधर्माबद्दल कोणत्या प्रकारचें ज्ञान भारतांत होतें आणि त्या वेळीं या विषयावर लिहिले जाणारे ग्रंथ कशा प्रकारचे असत, याचे विवेचन जे

“ बुद्ध व बौद्धधर्म यांकडे पाश्चात्य पंडितांचें लक्ष अलीकडे बरेंच लागलें आहे. पालि व संस्कृत भाषांत बौद्धधर्माचें जें वाङ्मय आहे त्याचें अध्ययन ते अत्यंत परिश्रमानें करीत आहेत; व या विषयावर सर्व पाश्चात्य भाषांत पुष्कळ ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. भगवान् बुद्धांनीं केलेल्या उदात्त उपदेशांचें ज्ञान तिकडे पसरत आहे व त्याविषयी त्या लोकांचा आदरहि सारखा वाढत आहे. बुद्ध

डॉ. सुख्ठगकरांनीं त्या प्रस्तावनेत केलेलें आहे, तें महत्त्वाचें असून, आजच्या अभ्यासकांस तें फारच उपयोगी ठरलें असतें.

याचबरोबर तिसऱ्या आवृत्तीचें [‘धर्मानंद स्मारक ट्रस्ट’ने प्रकाशित केलेल्या] वैशिष्ट्य म्हणून त्यांत राहून गेलेल्या अनेक त्रुटी आणि प्रकाशकांनीं तिच्यावर केलेले गैरवाजवी संस्कार यांचाहि या ठिकाणीं उल्लेख करणें आवश्यक ठरतें. कारण तसें न केल्यास या ग्रंथाविषयी वाचकांच्या मनांत गोंधळ तर उत्पन्न होईलच, पण त्याशिवाय ग्रंथकर्त्याबद्दलही गैरसमज होण्याचा संभव आहे.

१. पहिल्या दोन आवृत्तींत असलेल्या तळटीपांवर या तिसऱ्या आवृत्तींत पूर्णपणें बहिष्कार टाकलेला आहे. पूर्वीच्या दोन्ही आवृत्त्यांत लहानमोठ्या ३७ टीपा होत्या. एखाद्या संशोधनपर ग्रंथांत, ग्रंथकार कोणत्या उद्देशानें टीपा देतात, त्यांचा उपयोग नि महत्त्व काय, याचें विवेचन या ठिकाणीं आम्हीं केलें पाहिजे असें नाही.

२. १९२० सालीं पारंपरिक भाषेत लिहिलेला हा ग्रंथ. त्याचें आधुनिकीकरण करण्याचा अक्षम्य असा प्रयत्न करण्यांत आलेला आहे. साऱ्या अनुस्वारांना एकजात छोट देण्यांत आला आहे— अर्थभेदाचा सुद्धा विचार न करता ! न्हस्वदीर्घांच्या बाबतींतहि बराच गोंधळ !

३. मूळ आवृत्तींत धर्मानंदांनीं देव, संत, यांचा उल्लेख अनेकवचनी केला होता. त्या काळात तशी पद्धत होती : असे सर्व अनेकवचनी उल्लेख या तिसऱ्या आवृत्तींत एकवचनी करण्यांत आलेले आहेत.

४. आणि सर्वोत्तम खेदकारक गोष्ट म्हणजे या आवृत्तीचीं पुर्णे तपासण्याच्या बाबतींत भलताच गलथानपणा झालेला आहे. ग्रंथातील वाक्येंच्या वाक्यें आणि ओळींच्या ओळी गायब झालेल्या असून, त्यामुळे ग्रंथातील मजकूर सुसंबद्धपणें समजणें अशक्य होऊन बसलें आहे. धर्मानंदांच्या दुसऱ्या एका ग्रंथास [पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म, पान १५] लिहिलेल्या प्रस्तावनेत आचार्य काकामाहेब कालेलकर म्हणतात : “ ते [धर्मानंद] अशा बाबतींत [शुद्धलेखनाच्या बाबतींत] अतिशय चौक्रम असत. त्यांना यत्किंचित् चूकही खपत नसे ! ” एकंदरीत अभ्यसू वाचकांना ही मोडतोड केलेली तिसरी आवृत्ति बाजूस सारून जुन्या आवृत्त्या धुंडाळीत बसण्याशिवाय गत्यंतर नाही !

आमच्या देशांत अवतीर्ण झाले, त्यांचें शिक्षण आमच्या लोकांतच झाल्याने त्यांनीं पुढें शिकविलेल्या धर्माचा पाया आमच्याच पूर्वजांच्या विचारांवर रचिलेला आहे; त्यांनीं व त्यांच्या शिष्यांनीं आपल्या धर्माचा प्रसार ज्या भाषेत केला, व अजूनहि बौद्धांचे धर्मग्रंथ ज्या भाषेत आहेत, ती आमच्या देशांतील भाषा, असें असून बुद्धासंबंधीं माहिती मिळविण्यास आम्हास पाश्चात्यांच्या तोंडाकडे पहावें लागतें ! आमच्या देशांतील परिस्थिति, आमची प्राचीन विचारसरणी व पालि व संस्कृत ग्रंथांचें हृद्गत, पाश्चात्य लोकांना पूर्णपणें समजणें अत्यंत कठीण. शिवाय बौद्ध धर्मग्रंथांचा विस्तार फार मोठा व त्यामुळे त्यांचें अध्ययनहि त्यांच्या हातून अजून पूर्णपणें झालेलें नाही. यामुळे त्यांच्या ग्रंथांत बरेच दोष आढळून येतात हें साहजिकच आहे. हे ग्रंथ वाचून इकडच्या चार गोष्टी, तिकडच्या चार गोष्टी, व त्यांत स्वतःच्या कल्पनांची भर घालून निर्माण झालेले आमच्या देशी भाषांतील या विषयावरील ग्रंथ. ”

बौद्धाबद्दलचे तीन ग्रंथ

दाते यांच्या सूचीवरून तर असे दिसून येते की, मराठीत १९१० पूर्वी बुद्धासंबंधी नाव घेण्यासारखे असे तीनच ग्रंथ प्रसिद्ध झाले होते. पहिला १८८३ मधला : ‘ बौद्ध धर्माचा संस्थापक साख्यमुनि गौतम यांचें चरित्र ’ हा वासुदेव लक्ष्मण आठवले यांचा, -५२ पानांचा; दुसरा १८९४ मधला : ‘ श्रीजगद्गुरु गौतमबुद्ध चरित्र अथवा महाभिनिक्रमण ’ हा गोविंद नारायण काणे यांचा, - १०० पानांचा; आणि तिसरा १८९८ मधला : ‘ गौतमबुद्धांचें चरित्र ’ हा कृष्णराव अर्जुन केळुमकर यांचा, - १५८ पानांचा.

यांपैकी काणे यांचा ग्रंथ Edwin Arnold कृत Light of Asia च्या आधारे लिहिलेला होता. आर्नोल्ड यांचा इंग्रजी ग्रंथ आणि त्याच्या आधारे काणे यांनी तयार केलेला ग्रंथ, या दोन्हीबद्दल, “ सुळांत आहे त्याच्या एकचतुर्थांश इंग्रजीत वठला नाही, व इंग्रजीच्या एकचतुर्थांश मराठीत आला नाही, ” असे उद्गार डॉ. मांडारकर यांनी धर्मानंदांकडे काढले होते.^५ राहिलेले दोन ग्रंथ डॉ. सुख्ठगकर म्हणतात त्याप्रमाणे, इकडच्या चार गोष्टी, तिकडच्या चार गोष्टी गोळा करून लिहिलेले. १९१४ साली, त्या काळचे प्रसिद्ध भाषाशास्त्रज्ञ डॉ. पां. दा. गुणे यांनी धर्मानंदांच्या एका ग्रंथावरील अभिप्रायात, “ बुद्धाविषयी आमच्या लोकांना बुद्धाच्या नांवापुढें व तो निरीश्वरवादी होता, या फलीकडे फारशी माहिती नसते, ”^६ असे म्हटलेले होते. यावरून धर्मानंदांनी ग्रंथलेखनास सुरुवात केली, त्या काळात, बौद्धज्ञानाची इकडील परिस्थिती काय होती याची कल्पना करता येते.

^५. मागे पान ३९ पहा.

^६. बुद्धलीलासारसंग्रह : ले. धर्मानंद कोसंबी.

‘बुद्ध, धर्म आणि संघ,’ हा ग्रंथ छोट्यासाच आहे. पाह्याळ लावून लिहिण्याची धर्मानंदांची पद्धत नव्हती. आवश्यक आणि निश्चित तेवढेच ते लिहीत. पण त्याचबरोबर हातात घेतलेल्या विषयाचे अनेक पुराव्यांसह सखोल प्रतिपादन करण्यात ते कोणतीही कमतरता ठेवीत नसत. एकंदरीत पाहिल्यास त्यांस प्रिय असलेल्या विषयावर त्यांनी आपल्या आयुष्यात जे दोन डझनांवर ग्रंथ लिहिले, त्यांची प्रस्तावनाच ठरावी अशीच या ग्रंथाची ठेवण आहे. धर्मानंदांनी त्यात, “सर्व महत्त्वाच्या गोष्टींचा मोठ्या कुशलतेने संग्रह केला आहे, व त्या होईल तेवढ्या सुगम करून वाचकांपुढे मांडल्या आहेत; व काहीं काहीं गोष्टीं तर, बौद्धधर्माच्या स्वरूपाची कल्पना या लहानशा पुस्तकाच्या द्वारे जशी येईल तशी पाश्चात्यांनी लिहिलेल्या मोठमोठ्या ग्रंथांच्या वाचनानेहि येणार नाही.” *

पौराणिक पंथांत ब्रह्मा, विष्णू आणि शिव ही तीन दैवते प्रमुख मानली जातात. त्रिमूर्ती धर्मातही असेच आहे. त्यात पिता, पुत्र आणि पवित्र आत्मा यांना महत्त्व दिले जाते. या दोन्हीपेक्षाही प्राचीन असलेल्या बौद्ध धर्मातही, बुद्ध, धर्म आणि संघ या त्रयीला श्रेष्ठत्व देण्यात येते. यास या धर्मात ‘रत्नत्रय’ अथवा ‘त्रिरत्न’ अशी संज्ञा आहे.

अनेक सद्गुणांनी अलंकृत अशा बुद्धाचे व्यक्तिमत्त्व अलौकिक होते. त्याग आणि तपस्या, दमन आणि शमन, शांती आणि अहिंसा, यांचा अन्यत्र दुर्लभ असा एकत्रित संयोग बुद्धात झालेला होता. अशा या धर्मप्रवर्तकास, त्रिरत्नकल्पनेत पहिले स्थान प्राप्त झाले.

या त्रिरत्नांपैकी दुसरे रत्न म्हणजे बुद्धाने उपदेशिलेला धर्ममार्ग. शील, समाधी आणि प्रज्ञा, ह्या या मार्गाच्या तीन पायऱ्या. यांनाच अधिशीलशिक्षा, अधिचित्तशिक्षा आणि अधिप्रज्ञाशिक्षा, असे म्हणतात. या तीन शिक्षांत संपूर्ण बौद्धधर्माचा अंतर्भाव होतो.

‘संघ’ हे या त्रिरत्नांपैकी तिसरे रत्न; धर्माच्या अभिवृद्धीसाठी संघ स्थापण्याची कल्पना जगात पहिल्यांदा अस्तित्वात आणण्याचे श्रेय बुद्धाना आहे. सर्वस्वाचा त्याग करून जगाच्या कल्याणाकरिता कष्ट करण्यास तयार असलेल्यांस, धार्मिक विचार-आचारांचे योग्य ते शिक्षण देऊन, त्यांच्याकडे बौद्ध धर्माच्या प्रमाराचे आणि प्रचाराचे कार्य सोपवले. या मिश्रसंघात शिस्तशीरपणे कार्य करणाऱ्यांत उच्चनीच भावना नव्हती; वर्णभेद, जातिभेद, लिंगभेद नव्हते; आणि त्यामुळे, या संघाच्या स्थापनेनंतर थोड्याच काळात, हा धर्म अत्यंत फोफावला. धर्मानंदांनी ‘त्रिपिटक’ या मूळ पाली ग्रंथाच्या आधारे या त्रिरत्नांचे अगदी सोप्या भाषेत प्रामाणिक दर्शन या ग्रंथांत करून दिलेले आहे.

बुद्धलीलासारसंग्रह

‘बुद्धलीलासारसंग्रह’ हा १९१४ मध्ये प्रसिद्ध झालेला धर्मानंदांचा दुसरा ग्रंथ. बोधिसत्त्वाच्या कथा, बुद्धचरित्र आणि बुद्धाचा उपदेश, अशा तीन भागांत बुद्धा-संबंधीच्या काही कथा या ग्रंथात संग्रहित केलेल्या आहेत.

ब्राह्मणी धर्माप्रमाणेच बौद्धधर्मातही पुनर्जन्माची कल्पना गृहीत धरलेली आहे. बौद्धत्व प्राप्त होण्यापूर्वी साधक बुद्धाना ‘बोधिसत्त्व’ असे म्हटलेले आहे. ‘बोधी’ म्हणजे ज्ञान आणि ‘सत्त्व’ म्हणजे प्राणी. ज्ञान प्राप्त करून घेण्यासाठी आपले सारसर्वस्व वेचणारा प्राणी, असा या शब्दाचा अर्थ. सिद्धार्थ बोधिसत्त्वाच्या जन्मात दान, शील, मैत्री, इत्यादी दहा पारमितांचा अभ्यास करतो; भूतदयेसाठी आपल्या प्राणांचे अनेक-वेळा बलिदान करतो; आणि अशा प्रकारे अनेक जन्मांचे फळ म्हणून त्यास शेवटी बुद्धत्व प्राप्त होते. या ‘बोधिसत्त्व’ अवस्थेतील बुद्धाच्या अनेक कथा पाली साहित्यात आहेत. त्यांपैकी आठ कथा, या ग्रंथाच्या पहिल्या भागात रूपांतरित करून दिलेल्या आहेत.

अंतिम जन्माच्या चरित्रपर अशा पंधरा कथा दुसऱ्या भागात, आणि बुद्धाच्या उपदेशाच्या- विशेषतः वादविवादद्वारा उपपादित केलेल्या सिद्धान्तरूपी अशा प्रस्तास कथा तिसऱ्या भागात देऊन, हा ग्रंथ पुरा केला आहे.

या ग्रंथास डॉ. भांडारकर आणि डॉ. पां. दा. गुणे यांनी आपले अभिप्राय-लेख जोडलेले आहेत. “हा ग्रंथ सर्वोस आदरणीय आणि संग्राह्य आहे,” असे सांगून डॉ. भांडारकर म्हणतात, “कोणत्याही धर्माचे प्रवर्तक आणि तत्संबंधाने प्रसिद्धीस आलेले साधुरूप यांनी केलेल्या अद्भुत चमत्कारांविषयी कथा त्यांच्या अनुयायांत प्रचलित असतात, आणि धर्मग्रंथांतहि त्यांचा उल्लेख असतो; त्यांचा सर्वथा परित्याग करतां नये. कां की, त्यांत कधी कधी तथ्याचा अंश असतो, आणि तो नसला तरी त्या कथांच्या योगे अनुयायीवर्गाच्या मनाची स्थिति, आणि ज्या काळी त्या कथा प्रवृत्तित आल्या त्या काळाच्या चालीरीति, यांचे ज्ञान होण्यास त्या फार उपयोगी असतात.”

या सर्वच कथा ‘त्रिपिटक’ या ग्रंथाच्या आधारे लिहिल्या असून, त्यांच्या प्रस्तावनेत, “बुद्धचरित्राच्या रूपाने पाली वाङ्मयाचे दिग्दर्शन करण्याचा उद्देश असल्यामुळे, या गोष्टींची ऐतिहासिक छाननी केलेली नाही,” असे धर्मानंदांनी म्हटलेले आहे.

१९१७ ते १९२५

१९१७ ते १९२५ या काळात धर्मानंदांचे एकंदर चार ग्रंथ प्रसिद्ध झाले. ‘लघुपाठ’ हा त्यांचा लहानसा ग्रंथ १९१७ मध्ये प्रसिद्ध झाला. मुंबईतील एक बुद्धभक्त स्नेही डॉ. आनंदराव नायर यांच्या इच्छेस मान देऊन त्यांनी हा ग्रंथ तयार केला. डॉ. नायर यांनाच तो धर्मानंदांनी अर्पण केला आहे.

बौद्ध धर्मीयांस नित्यपाठास उपयोगी ठरतील अशा बौद्धसूत्रांचा त्यांच्या मराठी अनुवादासह या ग्रंथात संग्रह केलेला आहे. सीलोनमध्ये तेथील बौद्धधर्मीयांत 'परित' नावाचा अशा प्रकारचा ग्रंथ त्या वेळी प्रचारात होता. तो मूळ त्रिपिटकावरूनच तयार झाला होता. त्यातील आठ आणि इतर दोन, अशा दहा सूत्रांचा हा 'लघुपाठ' बनलेला आहे. याची दुसरी आवृत्ती १९३७ मध्ये मुंबईत धर्मानंदांनी 'बहुजन विहार' स्थापन केल्यानंतर प्रकाशित झाली. याच विहाराने ती प्रकाशित केली.

१९१८ मध्ये धर्मानंद दुसऱ्यांदा अमेरिकेस गेले. तेथे ते चार वर्षे होते. १९२२ साली तेथून परत आल्यावर त्यांनी गुजरात विद्यापीठाच्या पुरातत्त्व मंदिरात संशोधन-अध्यापनास सुरुवात केली. या काळात त्यांचे 'निवेदन' आणि 'जातक-कथा, भाग १ ला,' हे दोन ग्रंथ १९२४ मध्ये, आणि 'समाधिमार्ग' हा १९२५ मध्ये प्रसिद्ध झाला.

'निवेदन' हा ग्रंथ सुरुवातीसच प्रस्तुत ग्रंथात समाविष्ट करण्यात आलेला असल्यामुळे त्यांतील मजकुराबद्दल सविस्तरपणे लिहिण्याची गरज नाही. तसे पाहिल्यास या निवेदनातील काही भाग १९१२ ते १९१६ या काळात गोमन्तकातील 'भारत' या सप्ताहिकातून प्रसिद्ध झाला होता. पण त्या वेळी पहिल्या महायुद्धास सुरुवात झाल्याने भारताचे प्रकाशन अनियमित झाले, आणि शेवटची पाच प्रकरणे प्रकाशित होऊ शकली नाहीत. शेवटी तो सर्वच ग्रंथ दामोदर र. मित्र यांनी आपल्या 'मनोरंजन ग्रंथप्रसारक मंडळी'तर्फे प्रकाशित केला. याच वर्षी या ग्रंथाचा 'आपवीती' हा गुजराती अनुवादही प्रसिद्ध झाला.

पाली भाषा आणि बौद्धधर्माचे तज्ज्ञ या नात्याने सुविख्यात हार्वर्ड विद्यापीठाच्या पंडितांना मार्गदर्शन करण्यासाठी दोन वेळा अमेरिकेस जाऊन आलेले धर्मानंद हे पहिलेच भारतीय असल्यामुळे, इकडील लोकांत त्यांच्याविषयी बरेच कुतूहल उत्पन्न झाले होते. 'निवेदन' आणि 'आपवीती' या दोन्हीमुळे व्यक्तिशः धर्मानंदांची आणि त्यांनी केलेल्या तपश्चर्येची ओळख सर्वांस झाली, आणि त्यामुळे हे दोन्ही ग्रंथ त्या काळात बरेच गाजले. गांधीजीचे एक सहकारी किशोरीलाल मशरूवाला यांनी एका पत्रात धर्मानंदांच्या या ग्रंथासंबंधी पुढीलप्रमाणे उद्गार काढलेले आहेत :

“उनकी 'आपवीती' [गुजराती] आपने पढ़ी है या नहीं? बहुत पढ़ने योग्य है। सत्यधर्मकी खोजके लिए पुरुषार्थी समुक्षु क्या क्या करेगा और कितने कष्ट उठायेगा इसकी उसमें तवारीख है। और बादमें जो उन्होंने प्राप्त किया उसे जगतको वितरण करनेके लिए भी उन्होंने जीवन थक जाय तब तक परिश्रम किया है। बहुत बड़े भंडारमें से अच्छेसे अच्छे मोती चुन चुन कर उन्होंने

हमें दिखा दिये हैं। वे बड़े संत पुरुष हैं। यह एक भाषालंकार नहीं, सच बात है।”

बुद्धाच्या 'बोधिसत्त्व' अवस्थेतील कथांसंबंधीचे विवेचन मागे आलेच आहे. 'जातक' या शब्दाचा अर्थ 'जन्मासंबंधी' असा होतो. अशा कथा बौद्धांच्या 'खुद्दक-निकाय' च्या दहाव्या भागात आहेत. या कथांचे स्वरूप लोकसाहित्याशी सहधर्मी असे असून माणसांप्रमाणेच पशुपक्ष्यांच्याही कथा त्यात आहेत. त्रिपिटक ग्रंथावर सिंहली भाषेत टीका लिहिल्या होत्या. त्यांना अट्ठकथा असे म्हणत असत. इ. स. च्या पाचव्या शतकात बुद्धबोधाचार्यांनी ह्या अट्ठकथांचे पाली भाषेत रूपांतर केले.

अशिया खंडात बौद्धधर्माच्या प्रचारासाठी ह्या जातक अट्ठकथांचा फार चांगला उपयोग झाला. इराण, अरबस्तान, या मार्गाने या कथा युरोपात पोचल्या. जागतिक कथासाहित्याचा उगम जातक कथांत आहे असे बर्नुफ या पंडितांचे मत आहे. या कथांमुळेच पाश्चात्यांचे लक्ष बौद्धधर्माकडे वळले. बुद्धकालीन भारतातील समाजधर्म, राजनीती, भूगोल, आर्थिक स्थिती, चालीरीती, इत्यादींचे दर्शन या कथांतून होते. तसेच सांची, अजंठा, वेरूळ आणि इतर अनेक बौद्धकालीन शिल्पांतून या कथा चित्रित झालेल्या आहेत.

धर्मानंदांनी अट्ठकथांतील निवडक ९५ कथा 'जातक-कथा संग्रह : भाग १ ला' या ग्रंथात मराठी स्वरूपात संग्रहित केल्या आहेत. याच भागात पुढील भागही लकवरच प्रसिद्ध होणार असल्याचे जाहीर केलेले आहे. पण हा दुसरा भाग अजूनही प्रसिद्ध झालेला नाही. अनुवादित केलेल्या या कथांच्या २ व्या नि ३ व्या भागाचे हस्तलिखित-बाड सध्या मुनि श्रीजिनविजयजी, जयपूर, यांच्याकडे आहे.

समाधिमार्ग

'समाधिमार्ग' हा १९२५ मध्ये प्रसिद्ध झालेला धर्मानंदांचा सहावा ग्रंथ. या वेळी ते गुजरात विद्यापीठाच्या 'पुरातत्त्व मंदिरा' शी संबंधित होते. आपला हा ग्रंथ त्यांनी त्या विद्यापीठाचे महामात्र किशोरीलाल बनश्याम मशरूवाला यांना अर्पण केलेला आहे.

८. धर्मानंदांचे निधन ४-६-१९४७ रोजी सेवाग्राम येथे झाले. त्यापूर्वी दहाच दिवस मशरूवाला यांनी बारडोलीहून बलवन्तसिंहजी यांना धर्मानंदांची चौकशी करून लिहिलेल्या पत्रातील वरील मजकूर आहे. बलवन्तसिंहजी हे त्या वेळी गांधी-आश्रमाचे व्यवस्थापक होते. धर्मानंदांची काळजी घेण्याचे काम गांधीजींनी त्यांच्याचकडे सोपविले होते. वरील आपल्या पत्रात मशरूवाला यांनी सेवाग्रामला येऊन धर्मानंदांची सेवा करता येत नाही याबद्दल खेद व्यक्त केला आहे. बापूंचे छायामें : ले. बलवन्तसिंह प्र. २९, पा. ३९४.

योगसाधना ही भारतीयांची फार प्राचीन अशी आध्यात्मिक विद्या. तिचे मुख्य

प्रयोजन मोक्ष मिळविणे हे होते. बुद्धाच्या धर्ममार्गात या योगसाधनेचे महत्त्व मान्य केलेले असले तरी ते गौग असे आहे. बुद्धाने स्वतः आळार कालामाचा 'राजयोग', आणि त्या काळी मगध देशात प्रचलित असलेला 'हठयोग', यांचा अभ्यास केला होता, नि अनुभवही घेतला होता. पण आपल्याच सुखावर भर देणारी कालामादिकाची समाधी, किंवा आपलेच दुःख वाढविणारी हठयोगी समाधी या दोन्ही त्याच्या पसंतीस उतरल्या नाहीत, आणि त्याने खास आपला मध्यम समाधिमार्ग दाखवून दिला.

पाली भाषेतील 'विमुद्धिमग्ग' या ग्रंथात या समाधीचे विस्तारपूर्वक विवेचन केलेले आहे. पण तो ग्रंथ फार मोठा असल्यामुळे, त्यातील विवेचन सारांशरूपाने या ग्रंथात देऊन, धर्मानंदांनी बौद्धांच्या समाधीचा—समाधानाचा प्राचीन मार्ग, वाचकांस दाखवून दिला आहे.

बौद्ध संघाचा परिचय

१९२६ च्या जानेवारीत धर्मानंद तिसऱ्यांदा अमेरिकेस गेले. तेथे जाण्यापूर्वी 'बौद्ध संघाचा परिचय' हा ग्रंथ त्यांनी प्रसिद्ध केला. त्यांनी तो आचार्य काकासाहेब कालेलकर यांस अर्पण केला आहे.

'त्रिपिटक' हा बौद्धधर्माचा पाली भाषेतील मुख्य ग्रंथ. त्याचे जे तीन विभाग आहेत त्यांपैकी 'विनयपिटक' हा एक. 'विनय' म्हणजे आचरणाचे नियम.

बोधिसत्त्वाने प्रव्रज्या घेतली आणि घर सोडून तो 'हितकर मार्गाचा आणि श्रेष्ठ, लोकोत्तर, शान्त तत्त्वाचा बोध' करून घेण्यासाठी आळार कालमाकडे गेला. त्याने त्याला चार ध्याने नि त्यावरच्या तीन पायऱ्या शिकविल्या. पण तेवढ्याने बोधिसत्त्वाचे समाधान झाले नाही. तेथून तो प्रसिद्ध श्रमणनाथकांचे तत्त्वज्ञान जाणून घेण्यासाठी राजगृहाला आला. तेथील सर्व संप्रदाय तपश्चर्याला महत्त्व देतात असे त्यास दिसून आले. त्याच्या-प्रमाणेच तपश्चर्या करण्याचे ठरवून तो उरूवेलेला आला. या ठिकाणी त्याने राजयोग, हठयोग, उपोषणे वगैरे स्वरूपाची तीव्र तपश्चर्या सात वर्षे केली. पण त्यातही त्याचे समाधान झाले नाही. ती निरर्थक असल्याची त्यास जाणीव झाली.

यानंतर बोधिसत्त्व परत साध्या ध्यानमार्गाकडे वळला. तीव्र तपश्चर्येऐवजी साध्या ध्यानमार्गानेच तत्त्वबोध होण्याची शक्यता त्याला आता दिसू लागली. एका वैशाखी पौर्णिमेच्या रात्री, बोधिसत्त्वाला आपल्या साध्या ध्यानमार्गात मग्न असताना, तत्त्वबोध झाला. त्या वेळेपासून त्यास 'बुद्ध' ही संज्ञा प्राप्त झाली. त्याला झालेला तत्त्वबोध 'चार आर्य सत्ये नि तदन्तर्गत अष्टांगिक मार्ग', यात सामावलेला होता. त्यांचा उपदेश त्याने आपल्या बरोबरीच्या चार साथींना केला. या उपदेशाला 'धर्मचक्रप्रवर्तन' म्हणतात.

आपणास सापडलेल्या या नव्या धर्माचा सर्व लोकांत प्रसार करण्याचा त्याने विचार केला आणि त्याकरिता संघाची स्थापना केली. सुरुवातीस फक्त पाच भिक्षू असलेला हा संघ नंतर फार झपाट्याने वाढत गेला. त्यांच्या अनुयायांची संख्या अशा रीतीने वाढू

लागल्यावर, त्यांचा निवास विहारांतून होऊ लागला. त्यामुळे भिक्षु-भिक्षुगींच्या आचारा-संबंधी नियम करण्याची जरूरी बुद्दाला भासू लागली. तसेच हा संघ कार्यक्षम व्हावा, आपल्या पश्चात त्यात एकोपा रहावा, आणि त्याच्याकडून जनतेची सेवा योग्य प्रकारे अव्याहत होत रहावी, म्हणून ही नियम करण्याची गरज त्यांस भासू लागली. या-करिता बुद्धाने जे आचार संविधान सांगितले, त्याच्या संग्रहास 'विनयपिटक' म्हणतात.

'बौद्ध संघाचा परिचय' या ग्रंथाद्वारे साररूपाने वरील माहिती मराठीतून वाचकांस सादर केली असून त्याच्या शेवटी बुद्धसमकालीन श्रावकसंघातील व्यक्तींची संक्षिप्त चरित्रे दिली आहेत. बौद्धकालीन भारतीय समाजाचे दर्शन या ग्रंथातून फार उत्तमपणे घडून येते. त्या काळातील वैषम्य, राजनीती, आचारविचार, भिक्षू आणि गृहस्थ कसे राहात होते, या सर्वांची माहिती या ग्रंथात मिळते. त्याचप्रमाणे काळें, वेरूळ, वगैरे लेण्यांतून सापडणाऱ्या कोरीव शिल्पांचा अर्थ समजण्यास, आणि चिनी प्रवाशांनी त्या काळी लिहिलेल्या प्रवासवर्णनांतील माहितीचे स्पष्टीकरण होण्यास हा ग्रंथ फार उपयोगी आहे.

हिंदी संस्कृती आणि अहिंसा

धर्मानंदांनी आपल्या लेखनास सुरुवात केली ती एक विशिष्ट हेतू मनाशी धरून. "सामान्य लोकांना उपयोगी पडण्यासारखे बौद्ध वाङ्मय देशी भाषांतून तयार करणे," हा तो हेतू. वर उल्लेखित 'बौद्ध संघाचा परिचय', ह्या त्यांच्या सातव्या ग्रंथापर्यंतचे सारे ग्रंथ याच उद्देशास अनुसरून त्यांनी लिहिले. यानंतर सात-आठ वर्षांनी प्रसिद्ध केलेला 'हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा' हा ग्रंथ मात्र पूर्णपणे वेगळ्या स्वरूपाचा आहे.

प्रस्तुत ग्रंथातील आतापर्यंतच्या लिखाणावरून धर्मानंदांचे लोकविलक्षण चरित्र वाचकांच्या लक्षात आलेच असेल. अल्प वयातच त्यांना बुद्ध भगवानाची ओळख झाली. अत्यंत चिकाटीने आणि अनेक विपत्तींना तोंड देत त्यांनी बुद्धाचा कल्याणकारी धर्ममार्ग समजून घेतला. त्यांस तो पटला, आणि त्यांनी तो आचरणातही आणला. एवढेच नव्हे तर या धर्माचा प्रसार करणे हे आपल्या जीवनाचे ध्येय ठरवून, आपल्या पुढील आयुष्याची तब्बल चाळीस वर्षे त्यांनी त्रिलंडात बौद्धशानाचा अखंड उपदेश आणि प्रचार केला.

त्यांचे तत्त्वशोधक मन मात्र एवढ्यावरच थांबले नव्हते. ते याचबरोबर नवे नवे संस्कार ग्रहण करीत होते. अमेरिकेत त्यांचे येऊन जाऊन एकंदर साडेसात वर्षे वास्तव्य झाले. या ठिकाणी त्यांची समाजशास्त्राची ओळख झाली. त्याचा त्यांनी सखोल अभ्यास केला. याच अभ्यासातून मार्क्सप्रणीत समाजवादाशी त्यांची ओळख झाली. तो त्यांस ग्रहणीय वाटला. नंतर रशियात केलेल्या एका वर्षाच्या वास्तव्यामुळे तेथे चालू असलेल्या नव्या समाजरचनेचा प्रयोग त्यांस फार जवळून पाहावयास मिळाला. भारतातील गांधीप्रणीत विचारप्रणालीनेही त्यांच्या मनाचा पगडा घेतला. गांधीजींच्या समग्र जीवनव्यापी अहिंसेच्या आणि सत्यग्रहाच्या महान प्रयोगात स्वतः सामील होऊन, त्याचाही त्यांनी अनुभव घेतला.

अशा प्रकारे झालेल्या मनोविकासाच्या परिणतावस्थेत धर्मानंदांनी जे तीन महत्त्वपूर्ण ग्रंथ लिहिले, त्यांपैकी 'हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा', हा एक ग्रंथ आहे. आपल्या ह्या मूळग्राही अशा ग्रंथाचा उद्देश स्पष्ट करताना, प्रस्तावनेत धर्मानंद म्हणतात :

“सामान्य माणसाच्या अन्तःकरणाला भगवान बुद्धाने निगा नसलेल्या शालवनाची उपमा दिली आहे. भगवान म्हणतो, 'भिधु हो, समजा कीं एखाद्या गांवाजवळ किंवा नगराजवळ एक शालवन एरंडांनीं आच्छादित होऊन गेलेलें असेल. एखादा माणूस त्याची सुधारणा व अभिवृद्धि करूं इच्छील. तो त्या वनांतील वाकडों विनाशक झाडें तोडून बाहेर काढील, व जंगल साफ करून शालवृक्षाच्या सरळ रोपांना वाढूं देईल. तेणेंकरून तें शालवन कांहीं काळानें वृद्धिंगत होईल. त्याचप्रमाणें, भिधुहो, तुम्ही अ-कुशल विचारांचा त्याग करा, व कुशल विचारांची वाढ करण्यास झटा. तेणेंकरून तुमची अभ्युन्नति होईल.' ” ९

“ह्या उपमेतील एरंडाच्छादित शालवनासारखी हिंदी संस्कृतीची स्थिति झाली आहे. शेंकडों वर्ष तिची हेळसांड करण्यांत आल्यामुळे तिच्यांत कुसंस्कारांचें रान माजून राहिलें आहे, आणि तें तोडून टाकल्याशिवाय तिच्यांतील सुसंस्कारांचा विकास होणें शक्य नाहीं. तिच्या संशोधनकार्यांत भावी संशोधकांना जर प्रस्तुत पुस्तकाचा अल्पस्वल्प उपयोग झाला, तर माझ्या परिश्रमाचें सार्थक होईल.”

बुद्धिवादी दृष्टिकोणाने भारतीय संस्कृतीचे आरंभापासून आलोडन केलेल्या या ग्रंथात धर्मानंदांनी बाबिलोनियन, आर्य, नि दास, या तीन लोकांच्या संस्कृतीच्या मिश्रणाने मूळ वैदिक संस्कृति कशी बनली, तिचा विकास कसा होत गेला, मानवांना देवपणा कसा आला, इत्यादी गोष्टींचा निःपक्षपातीपणे परामर्श घेऊन, नंतर ते अहिंसाधर्माच्या विवेचनाकडे वळले आहेत. त्यांच्या विवेचनाची दिशा पुढीलप्रमाणे :

मोक्षसला परमेश्वराकडून मिळालेल्या आज्ञांत अहिंसेचा समावेश आहेच. परंतु ती यहुदी लोकांपुरतीच होती, हे जुन्या करारावरून स्पष्ट होते. तशा तऱ्हेची अहिंसा सर्व प्राथमिक जनसमूहांत असेच. वेदकालापूर्वी भारतीय तपस्वी अहिंसेला तपश्चर्येचाच अंश मानीत नि प्राणिमात्रांना दुःख नये असा तिचा अर्थ करीत. देवकी कृष्ण हा सुद्धा अहिंसा धर्माचाच भक्त होता.

आर्यांच्या स्वाभ्यांनंतर सिंधुदेशात यज्ञयागांच्या संस्कृतीचा विकास झाला. परीक्षित आणि जनमेजय यांच्या कारकीर्दीत तिचा गंगा-यमुनेच्या प्रदेशात फैलाव झाला. त्यानंतर एका शतकाच्या आत जैन तीर्थंकर पार्श्वनाथ याने अहिंसेच्या यामाला सत्य, अस्तेय, नि अपरिग्रह, या तीन यामांची जोड देऊन अहिंसा धर्म व्यवहार्य केला. पण ही त्यांची अहिंसा तपोमिश्र होती. त्यानंतर सरासरी दोनशे वर्षांनी शाक्य मुनीने तपश्चर्येपासून

अहिंसेला मोकळे केले आणि तिची सांगड प्रज्ञेशी बाळून दिली. यामुळेच अहिंसा धर्म इतका कार्यक्षम झाला की, भारतातील त्या वेळी अस्तित्वात असलेली यज्ञयागांची संस्कृती पार लोपून गेली. एवढेच नव्हे तर या नव्या अहिंसा धर्माने संबंध आशिया खंडावर आपला प्रभाव प्रस्थापित केला.

यामुळे ब्राह्मणांना यज्ञयाग सोडावे लागले. पण यज्ञयाग सोडले तरी आपले वर्चस्व या ना त्या रीतीने कायम ठेवण्याचा आपला प्रयत्न ब्राह्मणांनी चालूच ठेवला. अहिंसा धर्माचे पुरस्कर्ते श्रमण, आरंभी बुद्धाने बाळून दिलेल्या नियमाप्रमाणे अत्यंत साधेपणे रहात नि सामान्य जनांच्या हितसुखार्थ झटत. परंतु नंतर विहारांना नि अपाश्रयांना राजेरजवाड्यांकडून इनामे मिळू लागली. त्यामुळे श्रमण सुवासीन बनून परिणामी आपल्या पंथाच्या अभिवृद्धीसाठी खोष्ट्यानाष्ट्या दंतकथा रचू लागले. पुराणांना यामुळे जोर चढला, नि ब्राह्मणांनी याचा फायदा घेऊन श्रमणसंस्कृतीचा पराभव केला. या वेळेपासून आजकालची पौराणिक संस्कृती उदयास आली.

या विवेचनानंतर पाश्चात्यांच्या सहवासाने पौराणिक संस्कृतीचे दोष कसे उघड होऊ लागले, आणि भारतात धार्मिक, सामाजिक नि राजकीय बाबतीत निरनिराळे प्रयोग कसे सुरू झाले, याची सारभूत माहिती त्यांनी दिली आहे. अर्थातच भारतीय संस्कृतीच्या विद्यमान स्वरूपाचे विवेचन करताना त्यात समाजवाद, साम्यवाद आणि गांधीवाद याबद्दलचे आपले विचार त्यांनी मांडलेले आहेत.

त्यांना महात्माजींच्या सत्याग्रहाचा प्रयोग फार श्रेष्ठ वाटतो. परंतु प्रज्ञेचे योग्य पाठबळ न मिळाल्याने तो सर्वस्वी यशस्वी होऊ शकला नाही असे त्यांचे मत आहे. या दोन्हींच्या समत्वावर मानवी हित अवलंबून असल्याचे प्रतिपादन त्यांनी केले. शेवटी त्यांनी जगात चिरंतन शांतता आणि सौख्य प्रस्थापित होण्यास गरज असलेल्या नव्या मानवधर्माचे स्वतःचे असे सामाजिक तत्त्वज्ञान प्रकट केले आहे. या त्यांच्या महत्त्वपूर्ण तत्त्वज्ञानाची जास्त छाननी पुढे प्रकरण २३ मध्ये येणार आहे.

‘हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा’ हा धर्मानंदांचा ग्रंथ दिसायला फक्त ३३२ पानांचा लहानसाच असला तरी, पु. मं. लाड यांच्या शब्दांत सांगावयाचे झाल्यास, “भारतीय संस्कृतीचा आरंभापासून इतका व्यापक आढावा घेतलेलें व जागतिक संस्कृतीशी भारतीय संस्कृतीचा अनुबंध जोडणारें एवढें मूळग्राही विवेचन मराठीतच काय पण अन्य भाषांतहि कचितच आढळेल. हें पुस्तक म्हणजे नाना कल्पना-सिद्धान्तांच्या मूळ स्वरूपांतील हिऱ्यांची खाण आहे.” १०

भगवान बुद्ध

“बुद्ध भगवंताच्या २५०० व्या परिनिर्वाण जयंतीच्या निमित्तानें बुद्धावर बरीच

पुस्तकें व इतर लिखाण प्रसिद्ध झालें. पण परशोधित सत्याचें दर्शन बडवणारा ग्रंथ म्हणून प्रस्तुत ग्रंथाचें प्रथम स्थान यत्किंचितहि ढळलें नाहीं. किंबहुना इतरांच्या लेखनाला हा ग्रंथ आधारभूत ठरला. ” असे प्रा. श्री. ना. बनहट्टी, ‘भगवान बुद्ध’ या धर्मानंदांच्या ग्रंथाच्या दुसऱ्या आवृत्तीच्या निमित्ताने म्हणतात. ११

या ग्रंथाची ही दुसरी आवृत्ती १९५७ मध्ये आणि तिसरी आवृत्ती १९७४ मध्ये प्रसिद्ध झाली. पहिली आवृत्ती पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध अशा स्वतंत्र दोन भागांतून १९४० मध्ये प्रसिद्ध झाली होती. आज सव्वीस वर्षे उलटल्यावरही या ग्रंथाचे वर उल्लेखित स्थान नि अद्ययावत्त्व, अजूनही टिकून आहे असे म्हणता येईल.

प्रकाशन क्रमाने ‘भगवान बुद्ध’ हा धर्मानंदांचा दहावा ग्रंथ. ‘हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा’ या ग्रंथानंतर पांच वर्षांनी हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. या मधल्या काळातील जवळ जवळ साडेतीन-चार वर्षे धर्मानंद मुंबईत ‘बहुजन विहार’ स्थापण्याच्या कार्यात गुंतलेले होते. नाही म्हटल्यास या काळात टॉलस्टॉयकृत Ivan The Fool या नावाजलेल्या कथेचे त्यांनी केलेले मराठी रूपांतर १९३८ मध्ये पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झालेले आहे.

बुद्धाच्या २५०० व्या महापरिनिर्वाणाच्या जयन्तीच्या निमित्ताने भारतीय साहित्य अकादेमीने भारताच्या (मराठीशिवाय) बाकीच्या १३ राष्ट्रीय भाषांतून प्रस्तुत ग्रंथाची भाषांतरे प्रसिद्ध करण्याचा निर्णय घेतला. आणि याकरिता आखलेल्या योजनेनुसार त्याच्या हिंदी अनुवादाची छापील प्रत २२ मे १९५६ रोजी राष्ट्रपतींना नजर करण्यात आली. १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर यांनी आपल्या दोन लाख अनुयायांसह नागपूर मुक्कामी बौद्धधर्माची दीक्षा घेतली. या प्रसंगांही सर्वमान्य अधिकृत ग्रंथ म्हणून या धर्मानंदांच्या ग्रंथाला प्रसिद्धी मिळाली.

पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म

यानंतरचे राहिलेले दोन ग्रंथ म्हणजे ‘पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म’ आणि ‘बोधिसत्त्व नाटक’ हे होत. हे दोन्ही धर्मानंदांच्या निधनानंतर ‘धर्मानंद स्मारक ट्रस्ट’ने १९४९ मध्ये प्रसिद्ध केले.

‘चातुर्याम धर्म’ म्हणजे अहिंसा, सत्य, अस्तेय आणि अपरिग्रह, या चतुष्टयीचा धर्म. जैनांचा पार्श्वनाथ याने हा धर्म प्रथम प्रचलित केला. तसे पाहिल्यास या धर्माचा उगम ऋषिमुनींच्या अहिंसा धर्मातून झालेला आहे. बुद्धाने त्यास समाधीची आणि प्रवेशी जोड देऊन, त्याचा विकास केला. ख्रिस्ताने यहुदी लोकांच्या यहुदेवाच्या आधारे त्याचा पश्चिमेकडे प्रचार केला. त्याला अंगमेहनतीची जोड देऊन, सत्याग्रहाच्या रूपाने राजकीय क्षेत्रात देखील तो कसा प्रभावशाली करता येईल, हे महात्मा टॉलस्टॉयने

विशदपणे दर्शविले; आणि महात्मा गांधींनी त्याचे प्रत्यक्ष प्रयोग करून ते सिद्धीला जातात हे दाखवून दिले. चातुर्याम धर्माचा हा उगम, विकास, त्याचे पुरस्कर्ते, त्यांचे प्रयत्न वगैरे कितीतरी मोठा प्रांत धर्मानंदांनी या लहानशा ग्रंथात आक्रमिला आहे. आणि विशेष म्हणजे सर्व धर्मांतील गुणदोष यांची चर्चा मोकळ्या मनाने करून शेवटी, जगाचा तरणोपाय कशात आहे हे त्यांनी दाखवून दिले आहे.

या ग्रंथाच्या शेवटी पार्श्वनाथाच्या ‘मारणांतिक सल्लेखना’चा थोडक्यात ऊहापोह धर्मानंदांनी केला आहे. ‘मारणांतिक सल्लेखन’ म्हणजे आमरण उपवास. असाध्य व्याधीमुळे, किंवा जरेमुळे, शरीर दुर्बल झाले तर जैन साधू आणि गृहस्थ उपवास करून प्राण सोडीत असत. पार्श्वनाथाने देखील याच विधीने संमत शिखरावर देहत्याग केला अशी जैन वाङ्मयात कथा आहे. धर्मानंदांनी या व्रताचा पुरस्कार केला असून, रोग्यांनी आणि जराजर्जरांनी हे व्रत पाळून देहत्याग केला तर समाजाचा पुष्कळ व्यय वाचून, समाज प्रफुल्लित राहील, असे त्यांनी प्रतिपादन केलेले आहे. आपणास पटलेल्या या विचारा-नुसार स्वतः वागून पार्श्वनाथाप्रमाणेच धर्मानंदांनीही शेवटी देहत्याग केला याची माहिती पुढे येणारच आहे.

या ग्रंथास, धर्मानंदांसंबंधी आणि त्यांच्या एकंदर कार्यासंबंधीचे विवेचन करणारा ‘द्वरा समाजधर्म’ या नावाचा काकासाहेब कालेलकरांनी लिहिलेला एक निबंध जोडलेला आहे.

बोधिसत्त्व नाटक

साधुचरित, त्रिलंबपंडित, पालिवाङ्मयविशारद, बौद्धतत्त्वज्ञानाचे मर्मज्ञ, विद्वान टीकाकार, असे ज्यांचे वर्णन करण्यात येते, त्या धर्मानंदांनी आपल्या आयुष्याच्या अगदी शेवटच्या काळात एक नाटकही लिहिले होते, असे कोणास सांगितले तर त्यास आश्चर्य वाटल्याशिवाय राहणार नाही. आणि तशात जर त्याने धर्मानंदांचे ‘निवेदन’ वाचलेले असेल तर हे आश्चर्य साधेसुधे राहणार नसून त्यास धक्का देणारे ठरेल! याचे कारण धर्मानंदांनी आपल्या ‘निवेदनात’, त्यांस कोणीही नाट्यद्वेष्टे म्हणावे इतक्या कडकपणे गोमन्तकीयांच्या नाट्यव्यसनावर टीका केली आहे.

एखादे शाश्वत, सनातन, नि विश्वव्यापी सत्य, जगाच्या गळी उतरविण्यासाठी नाटक हे प्रभावी साधन कसे आहे हे जगातील मोठमोठ्या नाट्यलेखकांनी दाखवून दिले आहे. “बोधिसत्त्वाच्या चरित्राची रूपरेषा एकदम ध्यानांत यावी.” या उद्देशाने आपण हे नाटक लिहिले असल्याचे धर्मानंदांनी या नाटकाच्या प्रस्तावनेत म्हटलेले आहे. तसे पाहिल्यास, बुद्धाच्या चरित्राची रूपरेखा त्यापूर्वी त्यांनी लिहिलेल्या ‘भगवान बुद्ध’ इत्यादी त्यांच्या ग्रंथांतून आलेलीच आहे. पण त्याच गोष्टीकरिता हे वेगळे नाटक लिहिण्याचे कारण काय?—याचे स्पष्टीकरण काकासाहेब कालेलकरांनी या ग्रंथास जोडलेल्या ‘संयुक्तिक उपपत्ति’, या आपल्या निबंधात पुढीलप्रमाणे केले आहे:

“भक्कम ऐतिहासिक पुराव्यावांचून एक वाक्यही लिहावयाचें नाहीं अशा वृत्तीनें आजन्म ज्यांनीं बोलण्या-लिहिण्याचें काम केलें, त्यांना गौतम बुद्धाच्या गृहत्यागाची आणि प्रव्रज्याग्रहणाची नवीन व सयुक्तिक उपपत्ति सुचली असतांना, आणि ती उपपत्ति खरी असावी असें वाटण्याइतका पुरावा मिळूनहि तो अपुरा असल्याची खलखल लागली असतांना त्यांनीं काय करावें ? शेवटीं त्यांनीं आपली उपपत्ति या नाटकाच्या रूपांत मांडून संतोष मिळविला.

“ज्या राजपुत्रांनें लहानपणींच लिपि शिकून घेऊन सर्व शास्त्रांत प्रवेश करून घेतला होता, शस्त्रविद्येत ज्यानें प्रावीण्य मिळविलें होतें, आणि ज्याला लग्न होऊन एक मूलहि झालें होतें, त्याला जरा, व्याधि आणि मरण यांची कल्पनाच नसावी आणि त्यांचें दर्शन होतांच त्याला घर सोडून जाण्याची बुद्धि व्हावी हें देखील अनैतिहासिक आणि असंभवनीय वाटतें. आणि त्या राजपुत्राला जन्म मृत्यु, जरा आणि व्याधि यांचें जें औषध सांपडलें तें देखील जगांतील भौतिक जरा, व्याधि आणि मरण त्यांना दूर करूं शकलें आहे असेंहि नाहीं. तृष्णा-नाशानें वासनामूलक दुःखें दूर होतील. सम्यक् आजीवानें कित्येक व्याधि टळतील. सम्यक् कर्मान्ताच्या योगानें पापाकडील ओढा नाहींसा होईल. सम्यक् दृष्टीनें मोह दूर होईल. पण प्रत्येक शरीराच्या वाट्याला असलेलें मरण कांहीं टळणार नाहीं. ज्या मरणाचें दर्शन राजपुत्र गौतमाला झालें होतें तें मरण तथागत बुद्धाला देखील टळलें नाहीं !

“यावरून असेंच समजलें पाहिजे कीं, ज्या गोष्टीची तळमळ बुद्धाला लागली होती आणि ज्या दुःखाचा परिहार त्याला सांपडला तें केवळ शारीरिक दुःख नसून तें सामाजिक दुःख होतें. माणसा-माणसांतील व्यवहार जर शुद्ध असला आणि व्यक्तीचें जीवन जर असामाजिक नसलें तर व्यक्ति आणि समाज दोघेहि सुखी होतील.

“नेहमीच्या व्यवहारांत जे चुकीचे आदर्श बाळगले जातात आणि राष्ट्रां-राष्ट्रांच्या व्यवहारांत जी नैतिक शिथिलता आढळून येते त्याचा उपाय बुद्धाला सांपडला आणि तो त्यानें लोकांना जन्मभर उपदेशिला. पारलौकिक इतिहास-भूगोलाच्या कल्पना लोक पुराणांतून वाचतात. स्वतःच्या चुकांचें खापर दैवाच्या अथवा दैवी व्यक्तींच्या मार्शी फोडतात आणि भोगविलासांनीं क्षीण झाल्यानंतर दुसऱ्या टोकाला जाऊन देहदंडन करणें हाच तरणोपाय आहे असें मानतात, आणि ज्याप्रमाणें इहलोकीं राज्यकर्त्यांना लांच देऊन कायद्याला धाब्यावर बसवितां येतें, त्याचप्रमाणें देवदेवींना यज्ञयागादिकांची लांच देऊन कर्माच्या आणि कर्मफलाच्या सार्वभौम सिद्धान्ताच्या कचाट्यांतून सुटून जाण्याची आशा बाळगतात.

“या सर्व गोष्टींचें वैयर्थ्य सिद्धार्थाला पडलें आणि त्यानें मनुष्यजातीला या भ्रमजालांतून सोडविण्याची प्रयत्न केला.

“या दृष्टीनें पाहतां धर्मानंदांनीं मांडलेली उपपत्ति अधिक सयुक्तिक वाटते. आणि म्हणावेसें वाटतें कीं, गौतमाच्या वैराग्याला कारण कांहीहि झालेलें असो, प्रस्तुत नाटकांत दिलेल्या उपपत्तीनंतरच बुद्धाचा उपदेश आपल्याला अधिक चांगल्या रीतीनें पडतो.”

धर्मानंदांनीं लिहून प्रसिद्ध झालेल्या एकंदर लहानमोठ्या १२ ग्रंथांची धावती ओळख वर करून देण्यात आली आहे. याशिवाय त्यांनीं बरेच स्फुट लेखनही केलेले आहे. हे विविध विषयांवर असून, तें विविधज्ञान-विस्तार, मनोरंजन, सुधारक, केसरी, सुबोध-पत्रिका, भारत, स्वधर्सेवक, प्रकाश वगैरे पत्रांतून नि नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झालेले आहे.

खुलासा

सुमईत १९३७-३८ या काळात ‘प्रकाश’ नावाचे साप्ताहिक प्रसिद्ध होत असे. त्याचे संपादक, प्रसिद्ध लेखक पुरुषोत्तम बाळकृष्ण कुलकर्णी हे होते. ते धर्मानंदांचे चहाते होते. त्यांच्याच आग्रहावरून धर्मानंदांनीं ही लेखमाला लिहिली. या लेखमालेत आत्मचरित्रपर अशी काही माहिती आहे.

या ‘खुलासा’संबंधी काहीसा गैरसमज झालेला दिसून येतो. ‘निवेदन’ या ग्रंथाशिवाय आणखी एक आत्मचरित्रपर ग्रंथ ‘खुलासा’ या नावाने प्रसिद्ध झालेला आहे, असा समज झालेला दिसून येतो. याचे कारण काकासाहेब कालेलकरांनी अशा अर्थाचे केलेले उल्लेख असावे. त्यांनी, ‘पार्वनाथाचा चातुर्यामि धर्म’ या ग्रंथास जोडलेल्या आपल्या ‘खरा समाजधर्म’ या निबंधात, “बौद्धविद्या प्राप्त करण्यासाठीं आणि तिचा फैलाव करण्यासाठीं स्वतः काय काय केलें हे त्यांनीं ‘निवेदन’ आणि ‘खुलासा’ या आत्मचरित्रपर दोन ग्रंथांत नमूद करून ठेवलें,” असे म्हटलेले आहे. असाच उल्लेख त्यांनी धर्मानंदांच्या ‘बुद्ध, धर्म आणि संव’ या ग्रंथास जोडलेल्या परिचयवजा निबंधात केलेला आहे. हे त्यांस मिळालेल्या चुकीच्या माहितीमुळे घडून आले असल्याचे प्रस्तुत लेखकास हल्लीच काकासाहेबांकडून समजले. हल्लीच्या काळात गोमन्तकात धर्मानंदांवर काही लिखाण प्रसिद्ध झालेले आहे. त्यांतील एकदोन ठिकाणी धर्मानंदांच्या दोन आत्मचरित्रपर ग्रंथांची नोंद झालेली आहे. ती काकासाहेबांच्या उल्लेखांच्या आधारेच असावी.

‘प्रकाश’ साप्ताहिकाचे अंक आज जवळ जवळ दुर्मिळ झालेले आहेत तेव्हा त्यात प्रसिद्ध झालेल्या ‘खुलासा’च्या रूपरेखेची थोडक्यात नोंद या ठिकाणी करून ठेवणे योग्य होईल. ‘खुलासा’ची एकंदर ११ प्रकरणे १ आगस्ट १९३७ ते १८ सप्टेंबर १९३८ या काळात खालीलप्रमाणे क्रमशः प्रसिद्ध झालेली आहेत :

प्रकरण १ ते ४ : घराण्याचे मूळ गाव, नाव, आणि आजी, आजोबा, चुलते, वडील यांची माहिती; स्वतःचे नाव, शिक्षण, अभ्यास वगैरे; कर्तुंसन

कॉलेजातील अध्यापनकार्य; पुण्यात स्वतःचे घर वगैरे.

प्रकरण ५ व ६ : अमेरिकनांपासून शिकण्याजोग्या चालीरीती; तेथील लोकांची स्वावलंबनाची नि स्वच्छतेची आवड; समाजवादाची माहिती; बुद्ध तत्त्वज्ञानाचा विकास आणि बौद्धांचा हिंसेविरुद्ध प्रयत्न; कार्ल मार्क्सचे तत्त्वज्ञान आणि त्यावर पुण्यात स्वतः दिलेले व्याख्यान.

प्रकरण ७ ते १० : अमेरिकेची दुसरी सफर आणि प्रवासाची माहिती; अमेरिकेतील अनुभव आणि प्रो. त्यान्मनसंबंधी माहिती; गुजरात विद्यापीठातील अध्यापनकार्य, गांधीजींची भेट; अमेरिकेची तिसरी सफर; रशियाची सफर आणि तेथील सर्वसाधारण माहिती.

प्रकरण ११ वे : सत्याग्रहात भाग घेतल्याची वगैरे माहिती; अमेरिकेच्या चौथ्या सफरीचा आणि 'बहुजन विहारा' बंदलचा धावता उल्लेख.

टीकात्मक आणि भाषांतरित ग्रंथ

'विसुद्धिमग्ना'चे संशोधन आणि संस्करण धर्मानंदांनी हार्वर्ड विद्यापीठाच्या विद्यमाने केल्याचा उल्लेख मागे आलाच आहे. या ग्रंथाचे संस्करण नागरी लिपीत मुंबई येथील 'भारतीय विद्याभवनाने' प्रसिद्ध केले असून, त्यावरील टीकात्मक संस्करण सारनाथ येथील 'महाबोधि' सोसायटीने प्रसिद्ध केले आहे.

त्यांनी केलेल्या 'सुत्तनिपात' या पाली ग्रंथाचे भाषांतर प्रथम विविधज्ञानविस्तारातून १९३७ साली क्रमशः प्रसिद्ध झाले होते; ते १९५५ मध्ये 'धर्मानंद स्मारक ट्रस्ट'ने नंतर ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध केले. तसेच त्यांचे शान्तिदेवाच्या 'बोधिचर्यावतार' या ग्रंथाचे भाषांतर ना. के. भागवत यांच्या 'धर्मचक्र' या मासिकातून १९४८ साली क्रमशः प्रसिद्ध झालेले आहे. पण ते अजून ग्रंथरूपाने प्रकाशित झालेले नाही.

गुजराती ग्रंथ

धर्मानंदांचे गुजराती भाषेतही ग्रंथ प्रसिद्ध झालेले आहेत. धर्मानंद ते प्रथम मराठीत लिहीत असत आणि नंतर गुजराती भाषेत त्यांचा अनुवाद करण्यात येई. त्यांच्या प्रकाशित झालेल्या गुजराती ग्रंथांची खालीलप्रमाणे नोंद मिळते :

१ सुत्तनिपात	प्रकाशक :	गुजरात विद्यापीठ
२ भगवान बुद्धाचा पचास धर्मसंवादो	" "	" "
३ बुद्धचरित	" "	" "
४ बुद्धलीला	" "	" "
५ बोधिचर्यावतार	" "	" "
६ धर्मचक्रप्रवर्तन	" "	" "

७ आपकीति : धर्मानंदांचे जीवन चरित्र, नवजीवन प्रकाशन मंदिर, मुंबई

८ अभिधर्म [व्याख्यान]

९ भगवान बुद्ध

१० बौद्धसंघनो परिचय

११ समाधिमार्ग

१२ जातक कथाओ

१३ अभिधम्मसंग संग हो

१४ धम्मपद

प्रकाशक गुजरात वर्नाकुलर सोसायटी

" साहित्य अकादेमी, दिल्ली

" गुजरात विद्यापीठ

" "

" "

" "

" "

गुजरात विद्यापीठाच्या 'पुरातत्त्व' ह्या त्रैमासिकातही धर्मानंदांचे संशोधनात्मक लेख प्रसिद्ध होत असत.

हिंदी आणि इतर भाषा

हिंदी भाषेत धर्मानंदांचे खालील तीन ग्रंथ प्रसिद्ध झाले असल्याची नोंद मिळते.

१ भगवान बुद्ध अनुवाद : श्रीपाद जोशी प्रकाशक : साहित्य अकादेमी, दिल्ली

२ पार्वनाथ का चातुर्याम धर्म " " " " राजकमल प्रकाशन, मुंबई

३ भारतीय संस्कृति और अहिंसा " पं. विश्वनाथ दामोदर, हेमचंद्र मोदी पुस्तकमाला, मुंबई
याशिवाय मल्याळम्, उर्दू, सिंधी, बंगाली, तामीळ, तेलगु आणि कन्नड, या भाषांतून धर्मानंदांचा 'भगवान बुद्ध' हा ग्रंथ साहित्य अकादेमीतर्फे प्रसिद्ध झालेला आहे. तसेच सीलोन येथे तेथील भाषेत धर्मानंदांच्या चार-पाच ग्रंथांचे अनुवाद झाले असल्याचे समजते.

धर्मानंदांची वैचारिक जीवनयात्रा

बौद्धज्ञान साध्य करून घेण्यासाठी धर्मानंदांनी सतत सात वर्षे प्रखर साधना केली. यासंबंधीची माहिती प्रस्तुत ग्रंथाच्या सुरुवातीच्या प्रकरणांतून त्यांच्याच शब्दात 'निवेदित' झालेली आहे. निष्कांचन स्थितीत गृहत्याग करून काशी, सारनाथ, कुशिनारा,

लुम्बिनिवन, कपिलवस्तू, इत्यादी बुद्धाच्या आयुष्यातील चिरस्मरणीय घटनांनी पावन झालेल्या क्षेत्रांतून त्यांनी केलेली पायपीट; नेपाळच्या उत्तर टोकापासून ते सीलोनच्या दक्षिण टोकापर्यंत कणाकणाने बौद्धज्ञान गोळा करीत केलेला प्रवास; याच उद्देशाने दोन वेळा केलेल्या ब्रह्मदेशाच्या वाऱ्या; ज्ञानसाधनेबरोबरच यमनियमांचे डोंगर ओलांडून तपःसाधनेचाही घेतलेला लढतार अनुभव; आणि अशा प्रकारे अतर्क्य हालअप्रेष्टा सोशीत पुरी केलेली आकांक्षा, याची अतीव विस्मयकारक माहिती त्यात आलेली आहे.

आधुनिक बुद्धघोष

तरुण पत्नी आणि जन्मास येऊन तीन महिनेमुद्धा पुरे झालेले नाहीत अशी तान्ही कन्या, यांचा त्याग करून धर्मानंदांनी ज्या वेळी वर सोडले, त्या वेळी त्यांचे वय तेवीस वर्षांचे होते. “ किर्तीहि संकटें येवोत, किर्तीहि विपत्ति भोगाव्या लागोत, बुद्धोपदेशाचें मला ज्ञान झालें म्हणजे माझ्या जन्माचें साफल्य झालें, ”^१ अशा या तीव्र जिज्ञासेनेच त्यांम संधारावर लाथ मारून फकिरी पत्करण्यास प्रवृत्त केले होते. या त्यांच्या आकांक्षे-नुसार शेवटी त्यांच्या जन्माचे साफल्य झाले ही गोष्ट जरी खरी असली तरी त्याकरिता त्यांनी विपत्ती किती भोगल्या नि त्यांजवर किती संकटे आली, याची कोणाही सामान्य माणसास कल्पनामुद्धा होणार नाही. पु. मं. लाड यांना तर ह्युएनत्स्यांगादी चिनी प्रवाशांनी धर्मज्ञानार्थ घेतलेले कष्ट, धर्मानंदांनी घेतलेल्या कष्टांपेक्षा फिके वाटतात.^२

धर्मानंदांनी घेतलेल्या कष्टांची माहिती ‘निवेदना’तून वाचल्यावर, बोधिसत्त्वाच्या साधनेचे चित्र डोळ्यांपुढे उभे राहिल्याशिवाय राहत नाही. त्याने ‘बुद्ध’ ही संज्ञा प्राप्त होईपर्यंत सतत सात वर्षे तपश्चर्येत, हालअप्रेष्टांत आणि भ्रमणात व्यतीत केली होती. तसेच ज्ञानसाधनेनंतर धर्मानंदांनी आयुष्यभर जे कार्य केले, त्यासंबंधीही सापेक्ष-तेनेच बोलावयाचे झाल्यास, चौथ्या शतकात होऊन गेलेल्या एका बौद्ध भिक्षूचा येथे उल्लेख करावा लागेल. या भिक्षूने केलेल्या कार्याशी, इतिहासाची पुनरावृत्त ठगवी इतके धर्मानंदांचे कार्य, समानधर्मी असल्याचे दिसून येते.

‘महायान’ हा बौद्ध पंथ इगवी सनाच्या सुरुवातीस अस्तित्वात आला. या पंथाच्या बौद्ध आचार्यांनी भगवान बुद्धाने प्रचलित केलेल्या पाली भाषेला डावलून संस्कृत भाषेला जवळ केली. आरंभे बौद्ध वाङ्मय ते आता संस्कृत भाषेतून उत्पन्न करू लागले. यामुळे साहजिकच पाली भाषेच्या हेळसांडीस सुरुवात झाली. आणि अशा रीतीने उणेपुणे चौथे शतक उजाडेपर्यंत ही भाषा नष्ट होण्याची परिस्थिती उत्पन्न झाली. अशा वेळी या पाली भाषेस जीवदान देण्याचे महत्कार्य या भिक्षूने केले.

‘बुद्धघोष’ हे आहे या भिक्षूचे नाव । त्याचे सविस्तर असे चरित्र उपलब्ध नाही.

पण त्या काळातील बौद्ध लिखाणातून विखुरलेली अशी त्याच्याबद्दलची बरीच माहिती मिळते. या माहितीवरून हा बुद्धघोषाचार्य साधासुधा भिक्षू नव्हता, तो प्रकाण्ड पंडित होता, आणि त्याने केलेली पाली भाषेची सेवा फार मौलिक होती, असे दिसून येते. ‘विमुद्धिमग्ग’ हा पाली भाषेतील संशोधनग्रंथ, त्याचाच ! हा ग्रंथ इतका महत्त्वपूर्ण आहे की, त्यास बौद्ध धर्म-साधनेच्या विश्वकोशाचे स्वरूप प्राप्त झालेले आहे. बौद्ध धर्माचे समग्र ज्ञान या ग्रंथात सापडते. त्याने केलेली आणखी एक फार मोठी कामगिरी म्हणजे, सिंहली भाषेतील ‘अट्ठकथा’ त्याने पाली भाषेस उपलब्ध करून दिल्या. ही त्याची, पाली भाषेच्याच नव्हे तर बौद्ध धर्माच्याही दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची कामगिरी होती, असे मानण्यात येते.

बौद्धधर्मीयांचे प्रमुख असे जे ग्रंथ आहेत, त्यांच्या समुदायास ‘त्रिपिटक’ असे नाव आहे. तीन पेट्यांतून हा संग्रह विभाजित केला गेल्यामुळे, त्यास हे नाव पडले. या तिन्हींचे आणखी पोटविभाग असून, सर्वच संग्रह महाभारतापेक्षा तीनपटीने मोठा आहे. या त्रिपिटकातील वाक्याचा अर्थ स्पष्ट करण्याची आगळीच पद्धत सिंहलद्वीपात होती. प्रथम वाक्याचा सरळ अर्थ सांगून, नंतर हा अर्थ एखाद्या कथेच्या सहाय्याने जास्त स्पष्ट आणि परिणामकारक करणे, अशी ती प्रथा. हळूहळू या कथा लोकप्रिय होऊ लागल्या, आणि कालांतराने त्या लिहून ठेवण्याचीही प्रथा सुरू झाली.

बुद्धघोषाचार्याने सिंहलद्वीपात जाऊन तेथील भाषा प्रथम आत्मसात केली; आणि नंतर सिंहली भाषेतील तेथील अट्ठकथांचे भांडार पाली भाषेत रूपांतरित करून ते भारतात आणले. हे रूपांतर पाली भाषेचे भूषण ठरावे इतके उत्तम वढले. भारतात त्याचा त्रिपिटकाइतकाच आदर होऊ लागला. यामुळे त्या काळातील बौद्धाचार्यांना पाली भाषेकडे दुर्लक्ष करणे अशक्य होऊन बसले. त्या वेळच्या बौद्धवाङ्मयातून बुद्ध घोषाचार्यांचा उल्लेख ‘बौद्ध जगातील सूर्य’, ‘पाली भाषेचा उद्धारकर्ता’, अशा गौरवपूर्ण शब्दांनी केलेला आढळून येतो. यावरून त्यांचे हे कार्य पालीभाषेचे महत्त्व पुनश्च प्रस्थापित होण्यास नक्कीच कारणीभूत झाले असले पाहिजे, यात शंका नाही.

बुद्धघोषाचार्यांच्या काळानंतर चौदापंधरा शतकांनी पाली भाषेला अशीच वाईट परिस्थिती पुन्हा एकदा प्राप्त झाली. या परिस्थितीस तोंड देण्याचे कार्य धर्मानंदांनी केले. या कामी त्यांनी आपल्या आयुष्याची चाळीस-पंचेचाळीस वर्षे खर्ची घातली. तसे पाहिल्यास बुद्धघोषाचार्यांचा पाली भाषेच्या न्हासालाच प्रामुख्याने तोंड द्यावे लागले होते. उलट धर्मानंदांच्या काळी पाली भाषेबरोबरच बौद्धधर्मज्ञानही भारतातून पूर्णपणे नष्ट झाले होते. या दोन्हींच्या पुनरुज्जीवनाचे कार्य त्यांस करावे लागले.

धर्मानंदांची कामगिरी

धर्मानंदांनी प्रथमतः अध्यापनकार्यास वाहून घेऊन आपली शिष्यपरंपरा उत्पन्न केली. पाली ग्रंथांचे अनुवाद, संशोधन नि संपादन, स्वतः करून इतरांसही करण्यास त्यांनी

१. मागे पान २० पहा.

२. आकाशगंगा : ले. पु. मं. लाड पा. १९.

प्रवृत्त केले. भारतातील विद्यार्थीठांतून पाली भाषेला मान्यता मिळवून देऊन, तिला भारतात पुनश्च आदरणीय स्थान प्राप्त करून दिले. तसेच बौद्धधर्मज्ञानाचे पुनरुत्थान त्यांनी भारतात तर केलेच, पण त्याशिवाय या धर्माचा संदेश अमेरिकेत आणि रशियातही पोचवला. यामुळेच भारतातील विद्वानांनी, बुद्धघोषाप्रमाणेच त्यांचाही 'बौद्धधर्म, तत्त्वज्ञान, आणि साहित्य यांच्या पंडितांचे पंडित',^३ 'भारताचे या युगातील बौद्धगुरु',^४ 'त्रिलंड पंडित',^५ आणि 'आधुनिक भारताचे बुद्धघोष',^६ यांसारख्या गौरवपर शब्दांनी उल्लेख केलेला दिसून येतो.

या गौरवास पात्र ठरावी अशीच धर्मानंदांची कामगिरी होती यात शंकाच नाही, पण ते तेवढ्यावर समाधान मानून थांबले नव्हते. त्यांनी सर्वथ आधुन्य जे ज्ञानसाधनेत घालवले, त्याचा उद्देश एक पठित पंडित व्हावे, अथवा जुन्या काळातील आचार्यप्रमाणे आत्मशोध संपादून स्वतःची बौद्धिक पूर्णविस्था गाठावी, एवढाच मर्यादित नव्हता. ते श्रेष्ठ दर्जाचे विचारवंत होते. परमार्थाचे अथवा मोक्षाचे वेड त्यांस नव्हते. त्यांना लोक-कल्याणाची अनिवार ओढ होती. कोणत्याही सत्कार्याची सफलता त्यामागे असणाऱ्या तत्त्वज्ञानावर अवलंबून असते हे त्यांना इतिहासाच्या परिशीलनेने शिकविले होते. त्यांच्या अंतर्दयांनी एक आगळेच तत्त्वज्ञान आकार घेऊ लागले होते. बौद्धधर्मज्ञानाच्या पायावर पाय रोवून त्यांचे मन कल्याणकारी विश्वसमाजाच्या अंतिम लक्ष्याकडे झोप घेत होते.

कल्याणकारी विश्वसमाज

धर्मानंदांच्या जीवितकार्याचा उच्च बिंदू त्यांचा विचारधारणेत सापडतो. १९०६ मध्ये ब्रह्मदेशातून भारतात परतल्यावर कलकत्ता येथे त्यांस आपल्या जीवितकार्याचा पहिला संदेश मिळाला. "साधल्यास बौद्धधर्माच्या ज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी थोडीबहुत खटपट करावी." ^७ अशी अंतःप्रेरणा त्यांना या प्रसंगी झाली. त्यानुसार बागून त्यांनी बौद्धधर्मज्ञानाचा प्रसार कसा केला याची हकीकत मागे आलीच आहे. हे प्राध्यापन नि लेखन या दोन मार्गांनी करताना, त्यांस पूरक असे संशोधन नि चिंतन, त्यांस करावे लागले. त्यातूनच त्यांस मानवजातीच्या हितासाठी बौद्धतत्त्वज्ञानाचा राष्ट्रकारणाशीच नाही तर विश्वकारणाशीही समन्वय साधणे अगत्याचे आहे, असे दिसून आले.

३. प्रा. श्री. ना. बनहट्टी यांनी 'भगवान बुद्ध' या धर्मानंदांच्या ग्रंथास जोडलेल्या 'ग्रंथकार-परिचय' या लेखात, पान. १०.

४, ५. पु. मं. लाड यांनी 'आकाशगंगा' या आपल्या ग्रंथात अनुक्रमे, पान १७ आणि पान २०.

६. मुनि जिनविजयजी यांनी प्रस्तुत लेखकास दिलेल्या मुलाखतीत.

७. मागे पान १३५ पहा.

या नव्या जाणिवेचाच एक भाग म्हणून गांधीजींच्या सत्याग्रहाच्या महान प्रयोगात ते सामील झाले. स्वातंत्र्यसंग्रामात त्यांनी प्रत्यक्ष भाग घेतला. त्यांना भारताचे स्वातंत्र्य हवे होते ते आशियाच्या उत्थानासाठी, नि आशियाचे उत्थान हवे होते ते संबंध मानव-जातीच्या कल्याणासाठी. गांधीजींच्या चळवळीचा प्रत्यक्ष अनुभव त्यांस फार उपयोगी ठरला. सुदैवाने याच काळात त्यांना प्रचाराच्या देशांतून चालू असलेले राजकारण, अर्थकारण, आणि विचारप्रवाह, यांचे जवळून निरीक्षण नि अभ्यास करण्याची संधी मिळाली. अमेरिकेत साडेसात आणि रशियात एक, असे एकंदर साडेआठ वर्षांचे त्या देशांतील वास्तव्य त्यांस ज्ञानवर्धक ठरले. समाजवाद आणि साम्यवाद यांचा सखोल अभ्यास करणे त्यांस शक्य झाले. दोन्हींचा क्रियात्मक अनुभव घेण्यासही त्यांस मिळाला. आणि अशा प्रकारे अनुभव नि विचारमंथन, यांतून जो अंतिम जीवितकार्याचा साक्षात्कार त्यांस झाला, तो 'अहिंसा' आणि 'अपरिग्रह' यांच्या समन्वयाने होऊ शकणाऱ्या विश्वसमाज धर्माचा ! त्याचीच ओळख प्रस्तुत प्रकरणातून आपणास करून घ्यावयाची आहे.

कर्तृत्वाची पार्श्वभूमी

मानवी जीवन हे मोठे गूढ आहे. मानवाची बुद्धी, प्रज्ञा, कर्तृत्व, यांचा उदय नि विकास कसा होतो याचा कार्यकारणभाव सांगणे मोठे कठीण. धर्मानंदांनी आपल्या वयाच्या तेविसाव्या वर्षीच आपणांस अभिप्रेत असलेल्या आदर्शजीवनाचा आराखडा निश्चित केला, आणि त्यानुसार आपले जीवनशिल्प घडविण्याच्या इराद्याने घर सोडले. त्यांना एवढ्या लहान वयात हे सामर्थ्य कोठून प्राप्त झाले ? त्यांच्या अंतर्दयांनी ही आकांक्षा कशी उमळली ? तसे पाहिल्यास गोमन्तकातील एका खेड्यातील सामान्य कुटुंबात जन्मलेला हा मुलगा ! अशा या मुलाच्या मनात ह्या दिव्य आकांक्षेचा कसा प्रादुर्भाव झाला ? या प्रश्नास, या मुलाने आपल्या पुढील आयुष्यात जे असामान्यत्व प्राप्त करून घेतले, त्याचे उपजतच बीज त्याचे अंगी होते, असे उत्तर मिळेल.

पण हे मान्य करूनही एक गोष्ट लक्षात ठेविली पाहिजे ती ही की, फक्त बीज चांगले असले म्हणजे त्यातून अंकुरणाऱ्या वृक्षाला, सुवासिक, गोमटी, आणि रुचिर अशी फुलेफळे येतातच असे मात्र नाही. त्यास मशामत, जमीन, खतपाणी, गरम, वातावरण, ह्याही गोष्टी उत्तम प्रतीच्या लागतात. या जगात जन्मास येणारी प्रत्येक व्यक्ती, काही प्रेरणा, काही प्रवृत्ती बरोबर घेऊन येते. हे गुण अथवा शक्ती सुरुवातीच्या काळात तरी सुप्तावस्थेतच असतात. त्यांचे अस्तित्व सहजा कोणाच्या लक्षात येत नाही. पण नंतर, त्या व्यक्तीच्या विकासाबरोबर त्या शक्तीही वाढू लागतात. आणि विशेष म्हणजे, त्यांचा बगवाईटपणा त्यांच्यावर उया प्रकारच्या सामाजिक नि शैक्षणिक संस्कारांचा परिणाम झालेला असतो, त्यांच्यावर अवलंबून असतो.

थोर पुरुषांच्या चरित्रांकडे पाहिले तर सर्वसाधारणपणे असे दिसून येते की, ते

जन्मतःच थोर नसतात. या बाबतीत महात्मा गांधींच्या जीविताकडे पाहिल्यास या गोष्टीचा प्रत्यय येतो. त्यांच्या “...वयाच्या पंचविसाव्या वर्षापर्यंत त्यांना कोणीहि पाहिले असतें तर त्यांच्या अंगी कांहीं अलौकिक गुण किंवा असामान्यत्व असल्याचें सहसा कोणाच्या प्रत्ययास आलें नसतें,” असे आचार्य जावडेकर यांनी महात्माजीसंबंधाने म्हटलेले आहे.^८

रवींद्रनाथासारखे श्रेष्ठ कवी जीवनास दिव्याच्या ज्योतीची उपमा देतात. थोडासाच प्रकाश फेकीत मंदपणे तेवणाऱ्या या ज्योतीत तसे पाहिल्यास फार मोठी शक्ती सामावलेली असते. ती सान्या विश्वाला जसा प्रकाश देऊ शकते, तसाच दाहही देऊ शकते. हे सर्व तिला लाभणाऱ्या पार्श्वभूमीवर अवलंबून असते. असेही कधी कधी होऊ शकते की, योग्य पार्श्वभूमी न लाभल्यामुळे ती ज्योत कालांतराने विझून नष्टप्रायही होते. तेविसाव्या वयापर्यंत धर्मानंद ज्या वातावरणात वाढले, जे संस्कार त्यांच्या मनावर झाले, त्या सर्व गोष्टी त्यांच्या अंगी सुप्तपणे बसत असलेल्या प्रवृत्तींवर परिणाम करणाऱ्या ठरल्या असल्या पाहिजेत, यात शंकाच नाही.

तुकारामाचा पूल

अगदी लहान वयातच धर्मानंदांच्या मनावर संत तुकारामाच्या शिकवणीचा परिणाम झाला होता. सोळा-सतरा वर्षांचे असतानाच तुकारामाच्या चरित्राची अनेक वेळा पारायणे त्यांनी केली होती; आणि त्यांचे अर्भगही पाठ केले होते. आपले जीवित वाया जाणार असा दृढोग त्यांना लहानपणीच जडला, त्या वेळी तुकारामाच्या घोलांनीच त्यांस सावरून धरले. दारिद्र्य, मृत्यू, अशा आपत्तींना तोंड देण्याचे प्रसंग धर्मानंदांवर लहानपणीच आले. त्या वेळी तुकारामाच्या उपदेशानेच त्यांच्या मनास शांती प्राप्त करून दिली.

‘दोन्ही टिपरी एकच नाद । सगुण-निर्गुण नाही भेद रे,’ अशा शब्दांत द्वैत-अद्वैत यांची चर्चा म्हणजे शुष्क पांडित्याचा वाद, ‘भ्रमाचा संवाद’ असे प्रतिपादणारे; फक्त मानवतेचाच नव्हे तर मानवांच्या समतेचाही झेंडा फडकावणारे; रूढिजन्य जातिव्यवस्थेला ठोकून गुणकर्माचे श्रेष्ठत्व प्रतिपादणारे तुकारामाचे तत्त्वज्ञान, धर्मानंदांनी पूर्णपणे आत्मसात केले होते.

कवी रेव्ह. ना. वा. टिळक हे आपणास खिस्ताकडे जाण्यास तुकारामाच्या पुलासारखा उपयोग झाला असे म्हणत असत. बौद्धधर्माने भारतीयांमध्ये लोकसेवेची प्रेरणा उत्पन्न केली. स्वतः दुःख भोगूनही दुसऱ्याची सेवा करावी या बौद्धधर्माच्या शिकवणीचे पडसाद नंतर मराठी संतांच्याही वाङ्मयातूनही उमटले. “बुद्धाची तोंडओळख होण्यापूर्वीच बौद्धावताराचें दर्शन तुकारामामार्फत धर्मानंदांनी घेतलेलें होतें,” असे पु. मं.

लाड म्हणतात.^९ एकंदरीत टिळकांना काय नि धर्मानंदांना काय, आपापल्या उद्दिष्टांकडे पोचण्यास ‘तुकारामाचा पूलच’ सहाय्यभूत ठरला असे म्हणता येते.

मराठी भाषेचा पाश

‘बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय’ हा महाराष्ट्रधर्म तुकारामादी संतांनी उपदेशिला. यानंतर इंग्रजी अमदानीत पाश्चात्य विद्येच्या संस्कारांमुळे, महाराष्ट्रात सांस्कृतिक प्रबोधनास सुरुवात झाली. धार्मिक नि सामाजिक सुधारणांचे विचार प्रवृत्त करणारे या नव्या युगाचे पहिले पुरुष म्हणून लोकहितवादी गोपाळराव देशमुख आणि जोतिराव फुले हे ओळखण्यात येतात. यानंतरच्या पिढीचे अध्वर्यू मांडारकर, तेलंग, रानडे हे होत. यांनी नेमस्त अशा सर्वांगीण सुधारणावादाचा पुरस्कार केला नि त्यास तात्त्विक अधिष्ठानही मिळवून दिले. यानंतरची पिढी म्हणजे चिपळूणकर, टिळक आणि आगरकर यांची. यांनी आपापल्या परीने कार्य करून, धार्मिक, राजकीय आणि सामाजिक विचारांना निर्णायक स्वरूप प्राप्त करून दिले. महाराष्ट्रात स्वाभिमान आणि राष्ट्राभिमान उत्पन्न करून फार मोठी जागृती करण्याचा मान या तिघांना पोचतो.

तसे पाहिल्यास महाराष्ट्रातील या सांस्कृतिक प्रबोधनाचा सहजासहजी असा फारच थोडा संबंध गोमन्तकाशी येत होता. आजच्या काळासारखे नियमित परस्पर दळणवळण दोन्ही प्रदेशांत त्या काळात नव्हते. पोर्तुगीजांच्या धार्मिक छळाच्या काळापासून या दोन्ही प्रदेशांतील सांस्कृतिक नि व्यावसायिक संबंध संपुष्टात आले होते. पण अशा ह्या परिस्थितीत सुद्धा गोमन्तकीयांस महाराष्ट्राकडे आकर्षित करणारा असा एक बळकट पाश अस्तित्वात होता. —आणि तो म्हणजे मराठी भाषेचा ! पोर्तुगीज राज्यकर्त्यांच्या सर्व प्रकारच्या बंधनांना नि दडपशाहीला तोंड देत, लपूनछपून का होईना, गोमन्तकीयांची मराठीची सेवा सतत चालू होती. संतवाङ्मयाचा राबता तर रोजचाच घरोघर चालू होता. याशिवाय महाराष्ट्रात प्रत्यही उत्पन्न होणारे वाङ्मय चोरूनमारून मिळवून घरोघर वाचले जाई. सुदैवाने धर्मानंद चौदा-पंधरा वर्षांचे होईपर्यंत पोर्तुगीजांची दडपशाही बरीच सौम्य झाली. महाराष्ट्रातील मराठी वाङ्मय सुलभपणे गोमन्तकात येऊ लागले, आणि प्रत्यक्ष गोमन्तकातही वाङ्मयनिर्मितीस आणि नियतकालिकांच्या प्रकाशनास बगैरे सुरुवात झाली.

धर्मानंदांच्या चरित्राकडे पाहिल्यास जात्याच ते थोडेसे वैराग्यशील, अंतर्मुख आणि तर्कनिष्ठ वृत्तीचे असल्याचे दिसून येते. वाचनाच्या आवडीबरोबरच बुद्धीवर नि चित्तावर ज्ञानाचे संस्कार करून कुशलाची उपसंपदा मिळविण्याची तळमळही त्यांच्या मनात लहानपणापासूनच दिसून येते. या वयातच ज्ञानाइतकेच शीलाचे महत्त्व त्यांम वाटत होते. त्यामुळे वेदशा, दारू आणि जुगार, या सभोवतालच्या इंद्रजालांचा त्यांच्यावर परिणाम

होऊ शकला नाही. जांबावली गावी शिमग्याच्या उत्सवास गेले असता, इतर कोठे जागा न मिळाल्यामुळे आपल्या आप्तांबरोबर तेथील एका कलावंतिणीकडे कसे उतरावे लागले, आणि नंतर त्या ठिकाणी उतरलेल्या इतर तरुण मंडळींचे चालू झालेले चाले, आणि त्यात भाग घेण्यास त्या कलावंतिणीकडून होत असलेला आग्रह, हे सर्व सहन न होऊन धर्मानंद उत्सव संपेपर्यंत न थांबता, दुसऱ्याच दिवशी बराकडे कसे परतले, याची माहिती मागे आलीच आहे.^{१०}

दिसेल ते बोलावे आणि साधेल ते करावे

वरील विवेचनावरून असे दिसून येईल की, काही खास अशा गुणांची प्रवृत्ती धर्मानंदांच्या स्वभावात लहानपणापासूनच दृग्गोचर होत होती. हे कसे काय घडून आले हे सांगणे मात्र कठीण. एखाद्या गुरूचा प्रभाव लहानपणीच त्यांच्यावर पडला होता, अथवा घरातील वडीलधाऱ्या माणसांकडून त्यांना तसे वळण लावण्याचा खास असा प्रयत्न झाला होता, असे म्हणण्यास काहीच आधार मिळत नाही. तेव्हा, त्यांच्या अंगात मूलतःच तसा दैवी स्फूर्तीचा कंद होता, अथवा पूर्वजन्मीच्या संस्कारांचा हा परिणाम आहे, असेही वाटल्यास म्हणता येईल. काही का असेना, लहानपणीच अत्यंत योग्य प्रकारे कमावली गेलेली धर्मानंदांची मनोभूमी, तुकारामाने खोलवर ओली केली, आणि अशा या भूमीवर यदृच्छेने बुद्धप्रेमाचे बीज पेरले गेले, असेच म्हणावे लागते।

“माझें वाचन जसजसें वाढत गेलें तसतसा माझा असंतोष वाढूं लागला. विष्णुशास्त्री, आगरकरप्रभृति थोर पुरुषांनीं यथामति आपल्या देशाची सेवा केली व आपल्या धन्य म्हणवून घेतलें. पण माझ्या हातून त्यांच्यासारखीं कृत्यें होण्याची आशा आहे काय ? त्यांची विद्वत्ता कोठें ? त्यांचा उत्साह कोठें ! त्यांचें धैर्य कोठें ! पण मी या सर्व गोष्टींना आंचवलों.”^{११} या उद्धारावरून दिसून येते की, चिपळूणकर, टिळक, आगरकर यांच्या विद्वत्तेचा, स्वाभिमानी वृत्तीचा, आणि विशेष म्हणजे त्यांनी जी आजन्म सेवेची स्वार्थ-त्यागी प्रथा आचरणात आणली तिचा, धर्मानंदांवर फार मोठा परिणाम झाला होता. हे तिघेही पाहिल्यास समाजस्वातंत्र्याबरोबरच राजकीय स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणारे. पण यांपैकी पहिल्या दोघांनी, विशेषतः टिळकांनी, राजकारणाकडे जास्त ओढा दाखवला. त्या-करिता टिळकांनी, राष्ट्रवादाची कास धरली. राष्ट्रीय अहंता हीच सर्वसाधारणपणे कोणत्याही राष्ट्रवादाचा कणा असतो. साहजिकच त्याकरिता, भारतीय प्राचीन तत्त्वज्ञान, संस्कृती, इतिहास, शिवाजीचे कार्य, रामदासांचा महाराष्ट्रधर्म, पेशवेकालीन मराठी साम्राज्य, इत्यादी अभिमानाच्या गोष्टींची मशागत करून राष्ट्रवादाची पेरणी त्यांस करावी

लागली. याच कारणांमुळे चातुर्वर्ण्यव्यवस्था नि जातिभेद यास खंबीरपणे विरोध दर्शविणे त्यास शक्य झाले नाही.

आगरकरांनी अनुसरलेला मार्ग याच्या उलट होता. शुद्ध बुद्धिवादी विचारमरणी पत्करून आगरकरांनी आपले लक्ष समाज-सुधारणांवर प्रामुख्याने केंद्रित केले होते. त्यांनी पुरस्कारिलेला सामाजिक ध्येयवाद स्पेन्सर वगैरे पाश्चात्य पंडितांच्या आधुनिक विचारसरणीवर बराचसा आधारलेला होता. त्यांचे विश्वविषयक तत्त्वज्ञान भौतिकवादी होते; ईश्वराच्या अस्तित्वाबद्दल ते अज्ञेयवादी होते; व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि समता यांचे ते कट्टर उपासक होते; त्यांनी ‘धर्म’ हा मानवतेच्या ऐहिक सुखसंवर्धनाचा मार्ग असल्याचे प्रतिपादून, त्याचा परलोकाशी असलेला संबंध तोडून टाकला होता. एक गोष्ट या ठिकाणी लक्षात ठेविली पाहिजे, ती ही की, आगरकरांचा हा बुद्धिप्रामाण्यवाद पूर्णपणे उसना नव्हता. त्यांना जुन्या संस्कृतीचा अभिमान नव्हता असे नव्हे. पण त्यातील अनिष्ट गोष्टींचा त्यांस दुर्गभिमान धरावयाचा नव्हता. समाजजीवनातील प्रत्येक रूढी, आचारविचार, यांची शास्त्रीय दृष्टीने छाननी करून त्यातील विसंगती त्यांनी दाखवून दिली. शास्त्रप्रामाण्य तर त्यांस निखालस मान्य नव्हते. यामुळेच आगरकरांचा, ‘महाराष्ट्राचा गौतम बुद्ध’ असा उल्लेख विद्वान लोक करतात.^{१२} आगरकरांचे बरेचसे विचार बुद्धाच्या शिकवणीशी मिळतेजुळते होते.

धर्मानंदांची वैचारिक मनोवृत्ती मूळचीच कशी तर्कनिष्ठ होती, याचा उल्लेख मागे झालेलाच आहे. तर्कनिष्ठा हे बुद्धिप्रामाण्याचे मुख्य ब्रीद. तिला धर्मेनिष्ठा, परंपरावाद, अंधश्रद्धा, व्यक्तिपूजा, इत्यादी गोष्टी वर्ज्य असल्यामुळे, बुद्धिप्रामाण्य स्वीकारणे म्हणजे एक कठीण व्रत स्वीकारण्यासारखे आहे. कारण बुद्धिप्रामाण्यवाद्यांना आपली मते स्पष्टपणे बोलून दाखवावी लागतात, ती कठोरपणे आचरणात आणावी लागतात, आणि तसे करताना लोकप्रियता गमावण्याची तयारी दाखवावी लागते. अशांना मुक्तद्वेगिरी, सारखा-सारव, या गोष्टी तर पूर्णपणे निषिद्ध असतात.

आगरकर हे अशा प्रकारचे कट्टे बुद्धिप्रामाण्यवादी होते, आणि समानशील वृत्ती-मुळेच धर्मानंदांवर त्यांच्या विचारांचा फार खोलवर परिणाम झाला होता. आगरकरांचे अनुकरण करून अगदी लहान वयातच त्यांनी ‘दिसेल ते बोलावे व साधेल ते करावे,’ हे व्रत स्वीकारले होते.^{१३} धर्मानंदांनी घर सोडले त्या वेळी आपल्या पुतण्यांना एक उपदेशपर पत्र लिहून ठेवले होते.^{१४} त्या पत्रावरून आगरकरांच्या विचारांचा त्यांच्या मनावर किती परिणाम झाला होता याची कल्पना येते. एखादे तत्त्व मान्य झाले म्हणजे

१२. प्रा. चं. कृ. टोपे यांचा ‘नवभारत’, आगस्ट १९५६, आगरकरांवरील लेख, पान ७६.

१३. मागे पान १५ पहा.

१४. मागे पान २२ पहा.

१०. मागे पान १४ पहा.

११. मागील पान १० पहा.

ते फार कठोरपणे ते पाळीत असत. त्यांनी लहानपणीच स्वदेशीचे व्रत स्वीकारले होते. गोमन्तकात स्वदेशी कपडे मिळत नसत. अशा परिस्थितीत लोकांकडून होणाऱ्या हेटाळणीस न जुमानता, त्यांनी मिळेल तसले ओबडधोबड कपडे वापरून आपले स्वदेशीचे व्रत काटेकोरपणे पाळले. तसेच, त्या काळात, त्यांस तोंड घावे लागलेल्या एका ग्रामपथ प्रकरणाचा येथे उल्लेख करता येईल. यातून प्रायश्चित्त घेऊन मोकळे होणे त्यांस शक्य होते. पण तत्त्वनिष्ठेस जागून धर्मानंदांनी प्रायश्चित्त घेण्यास नकार दिला, आणि कायमची बहिष्कृती पत्करली.^{१५}

त्यांच्या जीवनाचे चार खंड

धर्मानंदांच्या जीवनाचे सर्वसाधारणपणे चार खंड पाडता येतात. जन्मापासून वर सोडी-पर्यंतचा एकोणतीस वर्षांचा काळ, हा सुखातीचा कालखंड. यास पूर्वतयारीचा, अथवा आपल्या अंतःशुद्धीची स्थितीचे विस्तृत करून, भावी जीवितकार्याचा वेध घेण्यात गेलेला कालखंड, असेही म्हणता येईल. पुढील दोन कालखंडांस पूरक ठरेल अशी पार्श्वभूमी जी धर्मानंदांनी पहिल्या कालखंडात संपादित केली, त्याचे विवरण वर आलेलेच आहे. या काळात जोपासलेले बौद्धज्ञानसंपादनाचे स्वप्न, धर्मानंदांनी त्यापुढील सात वर्षांच्या (१९०५ ते १९१२) कालखंडात साकार केले. त्याच्यापुढील वीस वर्षांचा काळ तिसऱ्या खंडात मोडतो. या काळात त्यांनी बौद्धज्ञानप्रसाराचे कार्य केले.

दुसऱ्या नि तिसऱ्या कालखंडात त्यांनी केलेली बौद्धज्ञानमाधना आणि त्याचा प्रचार याची सविस्तर माहिती या ग्रंथाच्या पहिल्या भागात निवेदित झालेली आहे. या-नंतरचा त्यांच्या आयुष्याचा शेवटचा कालखंड १९३२ पासून सुरू होतो. याच वर्षी ते अमेरिकेची आपली चौथी नि शेवटची भेट संपवून परत आले. १९३५ मध्ये त्यांनी आपला 'हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा' हा महत्त्वपूर्ण ग्रंथ प्रकाशित केला. आपल्या जीवनाच्या परिणतावस्थेत उमजलेले विश्वसमाजाचे तत्त्वज्ञान त्यांनी या ग्रंथाद्वारा प्रथम प्रकट केले. धर्मानंदांच्या जीवनाचा हा चौथा नि शेवटचा कालखंड या काळात त्यांनी 'भगवान बुद्ध'; 'पार्श्वनाथाचा चातुर्थ्याम धर्म'; आणि 'बोधिसत्त्व नाटक' असे, आणखी तीन संशोधनपर ग्रंथ प्रकाशित केले. या ग्रंथांतूनही आपल्या सामाजिक तत्त्व-ज्ञानास पूरक असेच विचार त्यांनी मांडलेले आहेत. याच त्यांच्या विचारांचा यापुढे आपणास परिचय करून घ्यावयाचा आहे.

जग लहान झाले

गेल्या दोन-तीन शतकांत झपाट्याने झालेल्या विज्ञानाच्या वाढीतून मानवाच्या भौतिक परिस्थितीत आमूलाग्र असे परिवर्तन घडून आले. या काळात लागलेल्या अनेक शास्त्रीय

शोधांमुळे होकार्यत्रे, तारायंत्रे, आगबोटी, आगगाड्या, विमाने, यांसारखी शीघ्रगामी सांस्कृतिक विनिमयाची साधने उपलब्ध झाली. देशकालाच्या सरहद्दी त्यामुळे आवळल्या जाऊन एकमेकांच्या जवळ आल्या. जगातील भिन्न भिन्न समाजांचे संबंध सहजसुलभ होऊन जग पूर्वी होते त्यापेक्षा लहान झाले ! आणखी एक महत्त्वपूर्ण गोष्ट विज्ञानाने घडवून आणली ती म्हणजे, औद्योगिक क्रांती ! या क्रांतीमुळे सरंजामशाहीची जागा मांडवलशाहीने घेतली. यामुळे जगातील समाजांचे आर्थिक संबंध काही अंशी निगडित झाले, तर काही अंशी त्यांच्यात विरोध उत्पन्न होऊन स्पर्धेस सुखात झाली.

सरंजामशाहीच्या जागी मांडवलशाही येण्याची प्रक्रिया सर्वत्र देशांत एकाच वेळी अथवा एकाच प्रकारे होते असे नाही. औद्योगिक प्रगती आणि मांडवलशाहीची वाढ ही एकमेकांस पूरक अशीच असतात. काही देशांत अजूनही सरंजामशाही रेंगाळत असून तेथे मांडवलशाहीस खऱ्या अर्थाने सुखातही झालेली नाही. यामुळेच आपणास काही राष्ट्रे औद्योगिक विकासाच्या शिखरावर पोचलेली दिसून येतात, तर इतरांच्या या मार्गाने वाटचालीस नुकतीच सुखात झालेली दिसून येते. असा हा या राष्ट्रांसाठी दिसून येणारा विषम विकासच, त्यांच्यातील स्पर्धेस नि संघर्षास कारण होतो.

त्यांच्या स्पर्धेचे स्वरूप लक्षात घेण्यासारखे असते. प्रत्येक विकसित देश आपल्या बाजारपेठेत दुसऱ्या प्रतिस्पर्धी शिरू नये म्हणून जेवढी काळजी घेतो, तेवढाच तो, कच्चा माल सुलभपणे मिळविण्यासाठी, आणि आपल्या देशात तयार झालेला माल सुलभपणे विकण्यासाठी, दुसऱ्या देशातील बाजारपेठा आपल्या ताब्यात आणण्याच्या प्रयत्नात असतो. एका बाजूने तो आपल्या देशातील बाजारपेठांत प्रतिस्पर्धी शिरू नये म्हणून संरक्षक जकातीची भिंत उभी करतो, तर दुसऱ्या बाजूने आपल्या ताब्यात असलेल्या बाहेरील बाजारपेठा आपल्या ताब्यात कायमच्या रहाव्या म्हणून त्या बाजारपेठांच्या देशांवर आपले आर्थिक आणि विशेष म्हणजे राजकीय वर्चस्व प्रस्थापित करतो. या-प्रमाणे आपल्या देशाबाहेर आपल्या हक्काच्या अशा बाजारपेठा उत्पन्न करणे, यासच वसाहती स्थापन करणे असे म्हणतात.

अशा प्रकारे जगातील बाजारपेठांची वाटणी ज्या मोठ्या मांडवलशाही राष्ट्रांमध्ये होते त्यांना साम्राज्यशाही राष्ट्रे म्हणून ओळखतात. या सर्वोत्तम जगातील बाजारपेठांची वाटणी सारख्याच प्रमाणात झालेली असते असे नाही. त्यामुळे जास्त वसाहती असलेली राष्ट्रे जास्त गम्बर होतात, आणि आपल्या बाजारपेठा कोणी हिरावून नेऊ नये म्हणून आपली प्रतिकारशक्ती वाढवू लागतात. आणि राष्ट्रांमधील बाजारपेठांच्या अशा ओढा-ताणीतून, स्पर्धेतून, आणि संघर्षातून, जागतिक युद्धाची ठिणगी पडते.

राष्ट्रवाद

भारतातील इंग्रजी राजवटीमुळे भारतातील जनतेचा पश्चिमेशी निकट संबंध आला. इंग्रजी शिक्षणामुळे आचारविचारांच्या देवाणवेवाणीस सुखात झाली. पश्चिमेकडील

नवीन विचारांचे वारे भारतात सर्वत्र पसरले. भारतातल्या विचारवंतांत नव्याजुन्याचा झगडा सुरू झाला. पाश्चात्यांइतकी आपलीही सुधारणा झाली पाहिजे याची जाणीव होऊन त्याकरिता प्रयत्न होऊ लागले. काही विचारवंत धार्मिक नि सामाजिक सुधारणांवर जास्त भर देऊ लागले. टिळकांसारख्या विचारवंतांना राजकीय सुधारणाच जास्त महत्त्वाच्या वाटू लागल्या. परकीय सत्तेच्या अंताशिवाय कोणतीच सुधारणा शक्य नाही असे ते प्रतिपादू लागले. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारताची सर्वांगीण सुधारणा होईल, असा टिळकांचा दृष्टिकोण होता. त्यांनी राष्ट्रवादाची कास धरून भारताची राष्ट्रीय अहंता वाढविण्याकरिता केलेल्या प्रयत्नांचा उल्लेख मागे आलाच आहे.

लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट ही की, देशाभिमान ही मानवी मनाची एक प्रबल भावना असते. आपले घर, आपला गाव नि आपला देश, याबद्दल सर्वांनाच आपुलकी वाटत असते. त्यामुळेच आपल्या देशाकरिता स्वार्थत्याग करण्यास मनुष्य तयार होतो. देश किंवा राज्य यांच्या व्याख्येत सर्वसाधारणपणे भूवभाग, लोकसमुदाय, शासनसंस्था, सार्वभौमत्व, वगैरे घटकांचा समावेश होतो. या घटकांस आत्मीयतेची आणि एकात्मनेची जोड दिली म्हणजे तो देश अथवा राज्य, 'राष्ट्र' या संज्ञेस पात्र ठरते. ढोबळपणे, वांशिक एकता, एक धर्म, भौगोलिक एकता, एक भाषा, एक संस्कृती, राजकीय आकांक्षांची एकता, ही सर्व राष्ट्रीयत्वाची लक्षणे, असे मानण्यात येते. तसेच ज्या विचारसरणीने राष्ट्र, राष्ट्राभिमान, आणि राष्ट्राचा उत्कर्ष, या कल्पनांचा पुरस्कार प्रामुख्याने होतो, त्या विचारसरणीस 'राष्ट्रवाद' ही संज्ञा देण्यात येते.

'राष्ट्रवाद' ही संपूर्णपणे एकजिनसी कल्पना नव्हे. एकाच भौतिक नि ऐतिहासिक वाढीच्या पातळीवर असलेल्या देशांच्या राष्ट्रवादाचे बाह्य स्वरूप बऱ्याच वेळा सारखेच वाटते ही गोष्ट खरी. पण तो पूर्णपणे एकाच साच्याचा असतो असे मात्र नाही. तो भौगोलिक, आर्थिक, राजकीय, वगैरे सत् आणि अस्त् अशा परस्परविरोधी प्रवृत्तींचा आविष्कार करणाराही असतो. स्वातंत्र्यपूर्व भारतातील 'राष्ट्रवाद' आणि हिटलर-कालीन जर्मन 'राष्ट्रवाद' यांचा एक उदाहरण म्हणून उल्लेख करता येतो. एक होता सरंजामशाहीतील जुनाट आचारविचार, परंपरा, भेदभाव, यांच्या त्यागाचा प्रयत्न करणारा; शास्त्रे, कला, उद्योगधंदे, लोकशाही, संस्कृती, इत्यादींच्या वाढीस हातभार लावणारा; धर्मसंस्थांचे प्रस्थ कमी करणारा; आणि भारताच्या स्वातंत्र्याकरिता झटणारा प्रागतिक स्वरूपाचा राष्ट्रवाद; तर दुसरा होता, द्वेष, स्वार्थ, क्रौर्य, यांस बळी पडलेला, आणि साम्राज्यलालसेने सगळ्या जगास महायुद्धाच्या खाईत लोटणारा, अत्यंत विकृत नि प्रतिगामी स्वरूपाचा ।

पहिल्या महायुद्धापर्यंत राष्ट्रवादाची भावना ही त्या काळातील एक प्रभावी शक्ती असल्याचे मानण्यात येई. राजकीय दृष्ट्या राष्ट्रीयत्व म्हणजेच सर्वोच्च नि सर्वोत्तम ध्येय आहे अशी त्या वेळची सर्वसाधारण समजूत होती. 'राष्ट्रीयता' ही मूलभूत प्रेरणा नसून केवळ एक संपादित प्रवृत्ती आहे, याची जाणीव कोणासच नव्हती. राष्ट्रभक्तीने जवळजवळ

वेडाचेच स्वरूप घेतले होते. जगातील निरनिराळी लहानमोठी जी स्वतंत्र राष्ट्रे होती, ती आपला देश, आपली संस्कृती, आपले राष्ट्रपुरुष, आपली शक्ती, यांबद्दल काव्यनिक अभिमानाने फुगून गेली होती. माणुसकीची भावना ही देशभक्तीहून मोठी आहे हे पूर्णपणे विसरून, नि उच्छृंखलपणाच्या आहारी जाऊन, पहिले महायुद्ध त्यांनी ओढवून घेतले होते. हे फळ विकृत राष्ट्रवादाचे होते हे जरी खरे असले, तरी हा विकृतपणा त्या देशातल्या त्या वेळच्या भांडवलशाहीच्या विशिष्ट परिस्थितीचा आविष्कार होता हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

पहिले महायुद्ध

१९१४ साली पहिल्या महायुद्धाने पेट घेतला. या युद्धाने युरोपातील भौतिक नि मानवी संपत्तीचा अतोनात संहार केला. त्यात जितांइतकेच जेत्यांचेही नुकसान झाले. या युद्धानंतर उत्पन्न झालेल्या आर्थिक परिस्थितीला आणि राजकीय अरिष्टांना सगळ्याच जगाला तोंड द्यावे लागले. विज्ञानाच्या सहाय्याने मानवी संस्कृतीच काय तर संपूर्ण मानवजातही नष्ट करणे शक्य आहे, हे या पहिल्या महायुद्धाने दाखवून दिले. महाभारत काळात कुर्युद्धात भाग घेण्यास अर्जुनाने प्रथम नकार दिला होता. त्याचे कारण, 'युद्ध म्हणजे कुलक्षयाचे साधन; कुलक्षयाने कुलधर्म नष्ट होतो, आणि कुलावर अधर्माचा पाडा बसतो; कुलस्त्रिया त्रिषडतात; आणि शेवटी ते सर्व कुलच नरकाचा धनी बनते,' असे त्याने दिले होते. पण शेवटी हे कुर्युद्ध झालेच आणि अर्जुनासही त्यात भाग घ्यावा लागला. या युद्धाचा परिणाम कलियुग अस्तित्वात येण्यात झाला असे मानण्यात येते. युद्ध म्हणजे समाजविघटन. याची जाणीव कुर्युद्ध कालात होती, आणि ती सत्य असल्याचे हल्लीच्या काळी झालेल्या महायुद्धांनी दाखवून दिले आहे.

प्रतिक्रिया

पहिल्या महायुद्धानंतर, युद्धाची कारणे नाहीशी करण्याच्या अनेक योजना जगापुढे आल्या. अशा योजनांपैकी वास्तवात आलेली एक योजना म्हणजे 'राष्ट्रसंघ'. आपसांतील तंटे युद्ध न करता सलोख्याने मिटवावेत ह्या उद्देशाने राष्ट्रसंघाची स्थापना झाली होती. याशिवाय या युद्धानंतर पुढील पंचवीस-तीस वर्षांत अनेक आंतरराष्ट्रीय परिषदा, आंतरराष्ट्रीय मजूरसंघ, आंतरराष्ट्रीय शांतता परिषदा, आंतरराष्ट्रीय न्यायालय, यासारखेही बरेच प्रयत्न झाले. पण या सर्व गोष्टींचा काहीच उपयोग झाला नाही. १९३९ पर्यंत जग पूर्वपदावर येऊन, त्यास आणखी एका भीषण युद्धास तोंड द्यावे लागले. पहिल्या महायुद्धानंतर शांतता प्रस्थापित करण्याकरिता केलेले वर उल्लेखित प्रयत्न फसले. याचे कारण जगातील लहानमोठी राष्ट्रे आपल्या हक्कांवर मर्यादा घाळून घेण्यास तयार नाहीत हे प्रामुख्याने होते. तेव्हा अशी ही हिंसक वृत्ती आणि साम्राज्यलालसा अनिवार्यपणे उत्पन्न करणारी नि टिकवून ठेवणारी समाजव्यवस्थाच आमूलाग्र बदलून टाकण्याची गरज

जगातील विचारवंतांना भासली असल्यास नवल नाही. भारतापुरतेच बोलवयाचे झाल्यास नवी कल्याणकारी जागतिक समाजव्यवस्था कशी असावी याची रूपरेखा जगापुढे मांडणाऱ्या महात्मा गांधी, मानवेंद्रनाथ रॉय, आणि विनोबा भावे या प्रमुख भारतीय विचारवंतांबरोबरच धर्मानंदांचाही उल्लेख केला पाहिजे. त्यांच्या रूपरेखांचा अंमि उद्देश जागतिक स्वास्थ्य हा एकच जरी असला तरी तपशिलात भिन्नत्व होते, हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही.

शांततेचे जागतिक प्रयत्न

पहिल्या महायुद्धानंतर जगत कायम स्वरूपाची शांतता प्रस्थापित करण्याचा 'राष्ट्रसंघ' रूपा प्रयत्न कसा फसला याचा उल्लेख वर आलाच आहे. त्यानंतर दुसरे महायुद्ध होऊन गेले. राष्ट्रसंघाचे जनकत्व पहिल्या महायुद्धास देण्यात आले तर 'युनो'चे — संयुक्त राष्ट्रसंघाचे — जनकत्व दुसऱ्या महायुद्धास द्यावे लागते. ही 'युनो' संघटना ज्या उद्दिष्टांकरिता अस्तित्वात आली ती उद्दिष्टे तिच्याकडून सफल झालेली नाहीत. याचे कारण म्हणजे त्यांतील काही राष्ट्रांस असलेला व्हेटोचा (नकार अधिकार) अधिकार हे होय. त्यामुळेच आज युनोच्या मानवी हक्क सनदेचे विडंबन चाळू असलेले दिसून येते. पहिल्या महायुद्धानंतर त्याच्या कारणमीमांसेस थोड्याच काळात सुरुवात झाली. त्या प्रकारचे आणखी महायुद्ध पुन्हा होऊ नये असे जगात सर्वांसच वाटत होते. विचारवंतांनी जगात शांतता प्रस्थापित होऊन मानवी जीवन सुसह्य व्हावे म्हणून त्या काळात आपल्या नव्या समाजमार्गाच्या योजना जगापुढे मांडल्या. तीच स्थिती आताही दुसऱ्या महायुद्धानंतर उत्पन्न झालेली दिसून येते. दिवसेंदिवस विध्वंसनाच्या अस्त्रांच्या बाबतीत जग फार झगट्याने प्रगती करीत आहे. त्यांच्या उपयोगाची वेळ पुन्हा उद्भवली तर जगाची काय परिस्थिती होईल याची कल्पना करणे कठीण नाही. अशा परिस्थितीत जगातील विचारवंत जागतिक शांततेच्या विचारात गुंतले असल्यास नवल नाही.

एक काळ असा होता की, त्या काळात सर्व जग एका समाजव्यवस्थेखाली आणण्याची कल्पना कोणासही शक्य कोटीतील वाटत नसे. अशा कल्पना आदर्शवादी (Utopian) म्हणून झिडकारण्यात येत. पण ही परिस्थिती आज राहिलेली नाही. उलट आज अशा जागतिक समाजव्यवस्थेशिवाय गत्यंतर नाही असे वाटू लागले आहे. जाती, वर्ग, देश, राष्ट्र, यांत जग विभागलेले राहणे योग्य नाही, हेही मत आता मान्यता पावू लागले आहे. एवढेच नव्हे तर, कोणास आवडो न आवडो, जग एक आहे या भावनेने जगातील लोकांच्या मनाचा ताना केव्हाच घेतलेला आहे. अमेरिकेच्या 'न्यूयॉर्कर' या नियतकालिकानेही अशाच अर्थाचा अभिप्राय एक-दोन वर्षांमागे व्यक्त केला होता. ^{१६}

१६. 'There was a time when the notion of a world order was thought to be utopian vision. We can see now that, in

या न्यूयॉर्करच्या सूत्रास धरूनच रिचर्ड फाक या विद्वान लेखकाने 'एस्टडी ऑफ फ्यूचर वर्ल्ड्स' या ग्रंथात, अखिल मानवी जीवन सुसह्य बनविणे शक्य असल्याची आपली भूमिका हल्लीच मांडली आहे. हा ग्रंथ म्हणजे एकट्यादुकट्याचा प्रयत्न नाही. तसे असते तर त्यास एवढे महत्त्व देण्याची गरज नव्हती. कारण जागतिक स्वास्थ्यावर व्यक्तिशः विचार मांडणारे ग्रंथ आजकाल बरेच प्रसिद्ध होतात. पण प्रस्तुतचा रिचर्ड फाक यांचा प्रयत्न, 'इन्स्टिट्यूट ऑफ वर्ल्ड ऑर्डर' या संस्थेतर्फे झालेला आहे. जागतिक स्वास्थ्य-संशोधन हे ह्या संस्थेचे ध्येय आहे. कार्नेजी एनडाऊमेंट आणि रॉकफेलर फाऊंडेशन यांच्या सहाय्याने ही संस्था चालविण्यात येते. या संस्थेने 'दि वर्ल्ड ऑर्डर मॉडेल प्रोजेक्ट,' या नावाची एक योजना आखली आहे. त्या योजनेनुसार प्रकाशित होणार असलेल्या ग्रंथांपैकीच वरील एक ग्रंथ आहे. १९९० मधील जगाची घडी, संबंध जग हा एक घटक आहे असे समजून बसवावयाची झाल्यास काय केले पाहिजे, ह्याचा विचार वरील ग्रंथात केला आहे.

या ग्रंथातील विवेचनात खोलवर जाण्याचे प्रयोजन आपणास नाही. कारण, एक तर यात सूचित केलेल्या सर्वच कल्पना ताबडतोब अमलात येणाऱ्या नाहीत असे ग्रंथकारच सांगतात, आणि दुसरे म्हणजे, एक जागतिक लोकसभा असावी, आणि या लोकसभेचे धोरण अमलात आणण्यावरिता एक सुरक्षा दल असावे, अशा ज्या दोन प्रमुख सूचना या योजनेत आहेत, त्या अमेरिका, रशिया, आणि चीन, यांना आपल्या सत्तेवर बंधने लादून घेण्यास सांगणाऱ्या असल्यामुळे, मांजराच्या गळ्यात घांट कोणी नि कशी बांधावी हा महत्त्वाचा प्रश्न उपस्थित करणाऱ्या आहेत. असे जरी असले तरी जगात वेळोवेळी युद्धांच्या रूपाने होणारी सामुदायिक हिंसा, कशी कमी करता येईल, जगाची आर्थिक नि सामाजिक सुस्थिती कशी प्रस्थापित करावी, मानवाची प्रतिष्ठा कशी वाढवावी, भौगोलिक आणि नैसर्गिक हानी कशी थांबवावी, वगैरे प्रश्नांचा अभ्यास नि सशोधनपूर्ण विचार जो या ग्रंथातून झालेला आहे, तो फारच मौलिक स्वरूपाचा आहे.

या ठिकाणी 'ओमनच्या घोषणेचा' उल्लेख केल्यास अप्रस्तुत होणार नाही असे वाटते. हॉलंड देशात ओमन येथे काही विचारी तत्त्व एकत्र आले. त्यांनी आजच्या जगाच्या परिस्थितीचा विचार केला. त्यास जगाच्या स्वास्थ्याकरिता जागतिक समाजव्यवस्था अस्तित्वात आणणे अगत्याचे आहे असे मनोमन वाटले. त्यांनी त्यानुसार एक

many respects, it is a hellish necessity. As for man's old dream of the world's becoming one, that whether we like it or not, occurred years ago.'

—The New Yorker, Dec. 10, 1973, P. 38.

मसुदा ^{१७} तयार केला. या मसुद्यात, जगास नव्या समाजव्यवस्थेची गरज भासत असल्याचे नमूद करून, ती न्याय्य, मानवाच्या प्रतिष्ठेस आणि समानतेस जपणारी, आणि पृथ्वीच्या भौगोलिक स्थितीस आणि नैसर्गिक साधनसामग्रीस सुसंगत ठरणारी असावी, असे विचार मांडले आहेत. या मसुद्यानुसार जगाची नव्याने समाजरचना वडून येण्याकरिता प्रयत्न करण्याचीही प्रतिज्ञा, या मंडळीने या वेळी केली होती. ही गोष्ट १९७२ मध्ये घडली. या तसण मंडळीचा हा मसुदा नंतर 'ओमनची घोषणा' या नावाने प्रसिद्धीस येऊन बराच गाजला.

धर्मानंदांच्या काळात आणि आजच्या काळात कमी-अधिक पंचेचाळीस वर्षांचे अंतर पडले आहे. त्या काळापेक्षा आजच्या काळाने आंतरराष्ट्रीय भावनेच्या दृष्टीने बरीच पुढची मजल गाठली आहे. ती किती प्रमाणात याची कल्पना यावी म्हणून बरील दोन घटनांचा थोडासा विस्तारपूर्वक उल्लेख केला आहे. पण एक गोष्ट या ठिकाणी लक्षात ठेवली पाहिजे. आंतरराष्ट्रीय भावना आज बऱ्याच प्रमाणात जागृत झालेली असली तरी, प्रत्यक्ष कृतीच्या दृष्टीने राष्ट्रवादावर मात करण्याइतकी मात्र ती प्रबळ अजून झालेली नाही.

चातुर्याम हेच आमचे दैवत

पृथ्वीवरील मानवी जीवन स्थिर, सुखी, नि उन्नत व्हावे, आणि तिथे शाश्वत शांतता नांदावी, याकरिता ज्या आदर्श समाज-व्यवस्थेची गरज आहे, ती साध्य करण्याचा

१७. "Some young people who gathered at Ommen, Holland, in 1972 drafted a statement of purpose which they called the declaration of Ommen. The simplicity and the directness of the Declaration provides a suitable signpost to the Future :

The group of Ommen,

Recognizing the oneness of the world and interdependence of humankind;

The need of a systematic analysis of the world's problems;

The need to take account of long-term consideration;

Aware of the present conflict of humankind against itself and of humankind against nature;

Resolves to promote values, policies, and actions at all levels to establish a sustainable, just, and equitable global society consistent with the dignity of the human person and the finite resources and capacities of earth. "

—North America, No. 52, April 1973. P. 73.

मार्ग, 'चातुर्याम हेच आमचें दैवत,' ह्या ध्येयवाक्याने धर्मानंदांनी घोषित केला आहे. त्यांच्या या कल्याणकारी विश्वसमाजाची उभारणी; अहिंसा, सत्य, अस्तेय आणि अपरिग्रह, या चार नीतितत्वांवर झालेली आहे. हिंसा, असत्य, स्तेय आणि परिग्रह, यांच्यायोगे कोणत्याही राष्ट्राचे हित झाल्याचा दाखला इतिहासात नसल्याचे सांगून, "सध्याच्या गुंतागुंतीतून आणि अत्यंत विकट परिस्थितीतून पार पडण्याला सर्व राष्ट्रांना हा एकच उपाय आहे की, त्यांनी आपल्या घोरणाला या चातुर्यामाची कसोटी लावून पाह्यावी. शस्त्रांच्या द्वारे आमही हिंसेची तयारी करीत आहोत की नाही? इतर राष्ट्रांना ठकविण्यासाठी आमही असल्याचे प्रयोग करतो की नाही? दुसऱ्या राष्ट्रांना लुटून म्हणजे स्तेयाच्या द्वारे आमही संपत्ति गोळा करतो की नाही? आणि आमच्या परिग्रहामुळे आम्हाला ह्या आणि अन्य पापांचा अंगीकार करावा लागतो की नाही? याचा विचार सर्व राष्ट्रांतील पुढाऱ्यांनी अवश्य केला पाहिजे. ह्या चातुर्यामाच्या कसोटीला जर त्यांची कृत्ये उतरली, तर जगातील बरीचशी दुःखे नाहीशी होतील आणि सर्व राष्ट्रांत सुख शांति नांदू लागेल," अशी त्यांनी ग्वाही दिली आहे; आणि शेवटी जगातील राष्ट्रांप्रमाणेच सर्वसाधारण जनतेलाही आपल्या कर्तव्याची जाणीव देताना ते म्हणतात, "आम्ही गरिबांनी आणि श्रीमंतांनी चातुर्याम धर्म हेच आमचें दैवत आहे असे जाणून लोकांत त्यांची भक्ति वाढेल व तद्द्वारा लोक सुखासमाधानां नें नांदू लागतील, यासाठी कायावाचामने झटले पाहिजे. चातुर्याम धर्म हाच खरा चतुर्मुखी ब्रह्म आहे, आणि त्याच्या आराधनेतच आमचा व इतरांचा मोक्ष आहे. या चातुर्याम धर्मरथाची अहिंसा-दिक् चार चाकें आहेत. त्यांत काही न्यूनाधिक झाले किंवा त्यांच्यापैकी एखादे चाक मोडले, तर हा धर्मरथ चालणे शक्य नाही. यास्तव केवळ श्रद्धेवर अवलंबून न राहता ह्या चार चाकांचे बारंवार निरीक्षण करून ती अव्याहत चालू राहतील असा आम्ही सतत प्रयत्न केला पाहिजे. हाच खरा कर्मयोग होय." ^{१८}

पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म प्रामुख्याने याच चार तत्वांवर आधारलेला होता. बुद्धा-प्रमाणेच पार्श्वनाथाच्या विचारसरणीचा परिणाम धर्मानंदांवर झाला होता, हे त्यांच्या लिखाणातून दिसून येते. या चार यामांचा उगम वेदांतून अथवा उपनिषदांतून झाला असल्याचे मानणे कसे चुकीचे आहे हे दाखवून देऊन, वेदपूर्व काळी तपस्वी ऋषि-मुनींच्या तपोधर्मात या चार यामांना कसे स्थान होते, पार्श्वनाथाने आपल्या शिष्यांसह ते सार्व-जनिक करण्याची खटपट करून सामान्य लोकांनाही या यामांचे शिक्षण कसे दिले, आणि शेवटी महावीर स्वामीनेच नाही तर बुद्धानेही आणि इतर श्रमणांनी या धर्माचा प्रसार कसा केला, ही सर्व माहिती धर्मानंदांनी आपल्या ग्रंथांतून विशद करून सांगितली आहे.

१८. पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म : ले. धर्मानंद कोसंबी, पाने ९२-९३, ९५-९६.

नि... १७

आणि असे असताही धर्मानंद स्वतःस अभिप्रेत असलेली जागतिक समाजव्यवस्था अस्तित्वात आणण्याकरिता जगाने जैन अथवा बुद्ध धर्म स्वीकारावा असे प्रतिपादन न करता, वर उल्लेखित चार यामांचा स्वतंत्रपणे पुरस्कार करतात, याचे कारण काय ?

सांप्रदायिकतेची जोड आणि प्रज्ञेचा अभाव

चातुर्याम धर्म पार्श्वनाथाने प्रचलित केला. बुद्धाने त्याला समाधीची नि प्रज्ञेची जोड देऊन आणि महावीराने त्यात ब्रह्मचर्य व्रताची नि तपश्चर्येची भर घालून, आपापल्या धर्माचा प्रसार केला. पण या महापुरुषांनी अशा प्रकारे जी शुद्धतत्त्वे जगापुढे मांडली ती पुढे तशीच शुद्ध राहिली नाहीत. या धर्मांना ऐहिकदृष्ट्या मजबूत करण्यासाठी त्यांच्या अनुयायांनी त्यांत अनेक दुष्ट प्रवृत्ती घुसडल्या. बौद्ध आणि जैन धर्मांना सांप्रतची दशा येण्यास त्यांनी स्वीकारलेली सांप्रदायिकताच प्रामुख्याने कारण झाली.

बुद्ध आणि महावीरस्वामी यांच्या वेळी श्रमणांची सर्व मदार जनतेवर होती. सामान्य लोकांकडून त्यांस भिक्षा मिळे. एखादा मध्यमवर्गीय त्यास एखादा विहार बांधून देई. राजेलोक त्यांस आदराने वागवीत आणि आपल्या राज्यात राहण्यास मोकळीक देत. पण याच्यापेक्षा, राजेरजवाडे अथवा श्रीमंत लोक यांच्याशी जास्त सलगी ते ठेवत नसत. ही परिस्थिती अशोक राजाच्या कारकीर्दीपासून बदलली. त्याने स्वतः बौद्ध धर्म स्वीकारला आणि श्रमणसंवांना मोठमोठे विहार बांधून देऊन त्यांचा मानमरातब वाढवला. राजा-कडून आणि श्रीमंतांकडून मदत घेऊन आपला योगक्षेम चालवण्याची या श्रामणांना सवय या काळापासून लागली. ते आळशी बनले. त्यांचा साधेपणा सुटला. साधेपणा सुटल्यावर परिग्रह, आणि त्यामागोमाग हिंसा आलीच. श्रीमंतांना खूप ठेवण्यासाठी श्रमणलोक वाटेल त्या दन्तकथा रचू लागले. ईश्वर आणि आत्मवाद यांचीही त्यांस कास धरावी लागली. जैनांनी तर जातिभेदही स्वीकारला. अशा परिस्थितीस पोचलेल्या धर्मांचा पुरस्कार करण्याऐवजी धर्मानंदांनी शुद्ध स्वरूपातील चातुर्याम तत्त्वांवर भर दिला असल्यास नवल नाही. हे चार याम काय आहेत ते आता पाहू या.

पहिला याम अहिंसा :

‘ अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः । ’ मानवाच्या अंतरात अहिंसेची प्रस्थापना झाली म्हणजे त्याच्या सान्निध्यात येणाऱ्याच्याही चित्तात वैर नाहीसे होते, असे आपल्या योगशास्त्रात सांगितलेले आहे. कारण त्या काळात कायिक पीडेबरोबरच वाचिक पीडा-म्हणजे दुसऱ्यास कुचेष्टा, निंदा, मर्मभेदक भाषण वगैरेद्वारा दुःख देणे, आणि मानसिक पीडा- म्हणजे दुसऱ्याविषयी हिंसक विचार मनात आणणे, या दोन्ही गोष्टींचा अहिंसा-व्रताच्या पालनात समावेश होत होता. अशा प्रकारचे अहिंसाव्रत तप आचरणाच्या स्वरूपात बुद्धकालापूर्वी एक-दोन शतके तरी अस्तित्वात होते, आणि तेसुद्धा रानावनातून वस्ती करून राहणाऱ्या ऋषिमुनींमध्ये. ते या व्रताचा प्रचार करण्याच्या भानगडीत पडत

नसत. कारण रानात कोणापुढे प्रचार करणार, आणि शहरातून तर ब्राह्मण यज्ञयाग आणि पशुहिंसेत गुंतलेले !

जैनांचा तेविसावा तीर्थंकर पार्श्वनाथ याने अहिंसेची सत्य, अस्तेय आणि अपरिग्रह या तीन यामांशी सांगड घालून, तिला सामाजिक बनवले. इतक्या प्राचीन काळी अहिंसेला सुसंबद्ध बनवून सर्व समाजात तिचे महत्त्व पटविण्याचा प्रयत्न करणारे पार्श्वनाथ हेच पहिले. नंतरच्या काळात बुद्ध आणि महावीरस्वामी यांनी या यामांचा स्वीकार करून त्यांचा जोरदार प्रचार केल्यामुळे वैदिक हिंसा बंद पडली. पण पुढील काळात या दोन्ही धर्मीयांनी आपले धर्म राजाश्रित केल्यामुळे त्यांना सांप्रदायिक स्वरूप प्राप्त होऊन त्यांच्या अहिंसाव्रताचे स्वरूप पार बदलून गेले. जैनांनी पुढे पुढे तर अहिंसेचे तत्त्व पराकोटीला नेऊन पोचविले. जीवजंतू तोंडात जाऊन हिंसा होईल म्हणून तोंडावर कपडा बांधण्यापर्यंत त्यांची मजल गेली. पण याचबरोबर राजे लोक गुद्रे करून मानवाची हिंसा करतात याच्याकडे ते दुर्लक्ष करू लागले. बुद्धाने अहिंसा ही मानवधर्मास अनुसरून योजिली होती. मनुष्यांकडून मनुष्यांची जी हिंसा होते ती त्याला नष्ट करावयाची होती. पण नंतरच्या बौद्धांनी अहिंसेचा विपर्यास केला. अशा प्रकारे अहिंसा धर्माला विकृत स्वरूप येत गेले; ते इतके की, आजकाल काळाबाजार करावा, चोरटे व्यवहार करावे, लोकांना पिळून यथास्थित पैसा मिळवावा, आणि नंतर सुंग्यांना साखर घालावी, पांजरपोळ काढावे, देवळे बांधावी, हॉस्पिटले काढावी, हाच अहिंसेचा अर्थ होऊन बसला आहे.

महात्माजींचा अहिंसाधर्म

पार्श्व नि बुद्ध यांनी अहिंसेचा प्रवाह बहुजनाकडे वळविण्याचे कार्य केले. अहिंसेला त्यांनी सामाजिक क्षेत्रात प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. पण त्या काळात अहिंसेचा राजकीय क्षेत्रात प्रवेश होऊ शकला नाही. त्यामुळे त्यांचा अहिंसाधर्म सांप्रदायिक डबक्यात कोंडला गेला नि त्याच्यामोवती पुराणांचे कुरण माजले. चालू शतकात या प्रवाहाला राजकारणाकडे वळवण्याचे महान कार्य महात्मा गांधींनी केले. ते ‘ सत्याग्रह ’ नावाचे एक अभिनव तत्त्व घेऊन राजकारणात उतरले. त्यांच्या ‘ सत्याग्रह ’ या शब्दात अहिंसा आणि सत्य या दोन तत्त्वांचा समावेश होतो. या दोन प्राचीन तत्त्वांमध्ये महात्माजींनी नवा आशय भरला, आणि ती तत्त्वे सत्याग्रहाच्या स्वरूपात वैयक्तिक पातळीवरून सामुदायिक आचारात रुढ करण्याचा प्रयत्न केला. यातून बरेच साधले गेले असले तरी संपूर्ण साध्य हाताशी येऊ शकलेले नाही, असे धर्मानंदांचे म्हणणे आहे. या सत्याग्रहाला अपरिग्रहाची जोड मिळाल्याशिवाय तो टिकाऊ होणार नाही, एवढेच नव्हे तर तो उलट राष्ट्रीयतेच्या गतेंत पडून अपायकारक ठरेल असे त्यांस वाटते. ^{१९} हे कसे, त्याचे विशेष स्पष्टीकरण पुढे येईलच.

१९. ‘ हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा. ’ ले. धर्मानंद कोसंबी, पा. ३१८-३२५

२६० । चरित्र

दुसरा याम सत्य :

जे चांगले, शाश्वत, सचोटीचे, काल्पनिक नव्हे, प्रामाणिक, असे सर्वसाधारणपणे अनेक सत्याचे अर्थ सांगता येतील. मनुष्याने केवळ आपल्या समजुतीप्रमाणे यथार्थ बोलणे अथवा आपल्या बुद्धिवादी दृष्टिकोणास पटणारे बोलणे, यासही सत्य बोलणे असेच म्हणण्यात येते. पण वस्तुस्थिती अशी असते की, एकाचे सत्य ते दुसऱ्याचेही सत्य असतेच असे नाही. अबाधित सत्यासत्य ठरवणे ही गोष्ट फार कठीण. आपणास आपल्या समजुतीप्रमाणे वाटणारे सत्य असे म्हटल्यावर, आपली समजूत तीच दुसऱ्याची समजूत असे गृहीत धरल्यासारखे होते. आत्मसापेक्ष सत्य नि जगाचा व्यवहार यांत विरोध पदोपदी येतो, आणि त्यामुळे सत्याला गौणत्व प्राप्त होते.

महात्मा गांधींची सत्य जाणून घेण्याची पद्धत याहून वेगळी आहे. आपल्या अंतरातील ध्वनी जे सगेल तेच सत्य असे ते मानत होते. पण मानवी मनाचे व्यापार अनेक माध्यामांतून होत असतात आणि सर्वांच्या मनाचा विकास सारखाच झालेला नसतो, याची त्यांना जाणीव होती. म्हणून ते म्हणत की, “ज्याप्रमाणे शास्त्रीय प्रयोग करणाऱ्यांना शास्त्रीय शिक्षण-क्रमातून जाणे आवश्यक असते, त्याचप्रमाणे आध्यात्मिक क्षेत्रात प्रयोग करू इच्छिणाऱ्यांनी काटेकोर शिस्तपालनाची पूर्वतयारी करून तो अधिकार प्राप्त करून घेतला पाहिजे.” २० यावरून दोन गोष्टी सिद्ध होतात. महात्माजींच्या मताप्रमाणे सत्यशोधन हा अध्यात्माचा एक भाग आहे ही पहिली गोष्ट, आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे ते काम सर्वोच्च साधने नसून, सत्यशोधन कार्यास पात्र ठरलेल्यांचे, म्हणजे फक्त तज्ज्ञांचेच काम आहे !

धर्मानंदांच्या मते फक्त एकेरी सत्याचाच उपदेश करून चालणार नाही. ‘इदं सच्चं मोक्षमज्जं.’ [हेच काय तें सत्य इतर झुट.] अशा आग्रहाने युद्धे होतात, तेव्हा कोणत्याही सत्याची जाणीव करून घ्यावयाची असल्यास त्याचा विचार अहिंसा, अस्तेय आणि अपरिग्रह, या तीन यामांच्या अनुसंधानाने झाला पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. हे तीन याम आणि सत्य परस्पर साधक नि पोषक असल्यामुळे, त्यावर अधिष्ठित असलेलेच सत्य सर्वमान्य होऊ शकेल. आज डेमॉक्रसीचा उदोउदो करणारी राष्ट्रे अणु-बॉम्ब तयार करून आपला परिग्रह वाढविण्याकरिता त्याचा उपयोग करू पाहतात. अशा प्रकारची डेमॉक्रसी सत्यावर आधारलेली आहे असे कसे म्हणता येईल ? - असा ते प्रश्न करतात. २१

तिसरा याम अस्तेय :

स्तेय म्हणजे चौर्य. अस्तेय म्हणजे चोरी न करणे. पण चातुर्याम धर्मात अस्तेयाला

केवळ चोरी न करणे याच्याहीपेक्षा जास्त व्यापक अर्थ प्राप्त होतो. हाच व्यापक अर्थ धर्मानंदांना अभिप्रेत आहे. आपण कष्ट न करता समाजातील संपत्तीचा आणि इतर फायद्यांचा उपभोग घेणे, आवश्यकतेपेक्षा अधिक धनसंग्रह करण्याचा प्रयत्न करणे, कष्ट-जीवीवर्गाच्या श्रमाने निर्माण होणाऱ्या संपत्तीचा अपहार करणे, ही सर्व स्तेयाची विविध स्वरूपे आहेत.

सर्वसाधारणपणे चोरणे अथवा लुटणे हे निषिद्ध सर्वच मानतात. चोर अथवा लुटारू जे असतात, ते आपल्या अशा कृत्याचे समर्थन सहसा करू शकत नाहीत. पण आपल्या समाजात दिसून येणाऱ्या व्यापारी लुटीचे असे नाही. काळाबाजार करून, अधिकाऱ्यांना लाच देऊन, चोरटा माल विकत घेऊन नि विकून, आणि अशा प्रकारे व्यापाराच्या नावाखाली अनेक अयोग्य व्यवहार करून, लोक श्रीमंत झालेले दिसून येतात. अशांची समाजात स्तुतीच होत असते. आणि त्यांनी थोडासा दानधर्म केला तर मग विचारूच नका, त्यांची फारच स्तुती होते. असा समाज अस्तेय वृत्तीचा होणेच शक्य नाही. अशा स्तेयाचा प्रभाव ज्या ठिकाणी असतो, तेथे असत्य, परिग्रह, आणि परिग्रहाच्या रक्षणासाठी हिंसा, हे दुष्टचक्र चालूच असते. भांडवलशाही समाजाचे हे वैशिष्ट्य आहे.

चौथा याम अपरिग्रह :

संपत्ती अथवा भोग्यवस्तू जवळ बाळगणे, त्यांचा संग्रह करणे, आणि त्यावर आपले स्वामित्व प्रस्थापित करणे, यास परिग्रह म्हणतात. याच्या उलट संपत्तीचा नि भोग्यवस्तूंचा संग्रह न करणे, म्हणजे अपरिग्रह. समाजात परिग्रहवृत्ती बळावली की एखाद्या ठिकाणी संपत्तीचा ढीग होतो, तर दुसऱ्या ठिकाणी दैन्य आणि दारिद्र्य, अशी विषम परिस्थिती उत्पन्न होते. आजची आपली भांडवलदार समाजव्यवस्था ही स्तेयमूल आणि परिग्रहप्रधान आहे. कामगारवर्गाला शक्य तितके कमी अथवा गरजेपुरते देऊन, त्याच्या श्रमाने उत्पन्न झालेल्या धनाचा भला मोठा भाग मालकवर्ग केवळ स्वामित्वाच्या बळावर स्वतःस ठेवत असतात.

‘समाजवाद’ हा समाजाच्या आर्थिक प्रकृतीला अपरिग्रहाचा सिद्धान्त लागू करण्याचा प्रयत्न आहे. परिग्रहाचा त्याग करावयाचा म्हणजे तो परिग्रह समाजाच्या मालकीचा करावयाचा, हा जो समाजवाद्यांचा सिद्धान्त आहे, तोच मानवजातीच्या उन्नतीचा आहे हे धर्मानंदांना मान्य होते, पण त्याचबरोबर जगातील सर्वच राष्ट्रे अपरिग्रही बनल्याशिवाय ती युद्धापासून मुक्त होणार नाहीत, आणि जगात पूर्णपणे सुखशांती नांदणार नाही, असे त्यांचे मत होते.

सत्याग्रह आणि धर्मानंद

महात्मा गांधींनी १९२० मध्ये अहिंसात्मक असहकाराच्या चळवळीस सुरुवात करून, भारतीय राजकारणात एका नव्या युगास सुरुवात केली. ही चळवळ महात्माजींच्या

ज्या तत्त्वज्ञानावर आधारलेली होती त्यास त्यांनीच 'सत्याग्रह' हे नाव दिले होते. या तत्त्वज्ञानाचे महत्त्व वर्णन करताना, 'गांधीवाद' हा अहिंसावाद आहे हे त्याचे वैशिष्ट्य नाही; तर तो राजकीय अहिंसावाद आहे; हे त्याचे वैशिष्ट्य आहे असे आचार्य जावडेकरांनी म्हटलेले आहे.^{२२} राजकारण म्हणजे हिंसा नि दंडनीती असे सर्वत्र मानण्यात येई. अशा परिस्थितीत महात्माजींनी राजकारणाला अहिंसेचे अधिष्ठान देण्याचा केलेला प्रयत्न अपूर्व होता. निःशस्त्र असलेली प्रजा 'सत्याग्रहा'च्या शस्त्राने साम्राज्यशाहीशी यशस्वी लढा देऊ शकेल असे तर त्यास वाटत होतेच, पण त्याशिवाय ह्या सत्याग्रहाचा संदेश भारतातील सात लाख खेड्यांतून पोचू शकला तर आपला देश परकीयांच्या पाशातून मुक्त होऊन तेथे 'रामराज्य' निर्माण होण्यास फार वेळ लागणार नाही, अशी त्यांची भावना होती.

महात्माजींच्या दृष्टीने सत्य आणि अहिंसा ही जीवनाची अंतिम मूल्ये होती. या दोन सनातन तत्त्वांचा समावेश त्यांच्या सत्याग्रह या शब्दात होत होता. मानवी जीवनाचे मूळ अधिष्ठान नैतिक आहे, आणि त्याच्याशी सुसंगत असलेली भौतिक प्रगतीच न्याय्य आणि श्रेयस्कर आहे, अशी त्यांची भावना होती. असहकारिता नि कायदेभंग या दोन रूपांनी महात्माजींचा सत्याग्रह भारतीय राजकारणात प्रगट झाला, आणि १९४२ च्या 'चले जाव' चळवळीपर्यंत याच मार्गाने भारतीयांनी महात्माजींना साथ दिली. या ठिकाणी एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे ती ही की, राष्ट्राची आणि राष्ट्रसभेचीही महात्माजींएवढी अहिंसेवर अचल श्रद्धा नव्हती. त्यांनी ते एक धोरण, एक व्यवहारी साधन, म्हणून अहिंसेचा स्वीकार केला होता.

लोकमान्य टिळकांना इंग्रजांनी 'हिंदी असंतोषाचे जनक' अशी पदवी बहाल केली होती. महात्माजींचेही कार्य तसे पाहिल्यास असंतोष उत्पन्न करणारेच होते. लोकमान्यांनी असंतोष उत्पन्न केला तो फक्त राजकीय क्षेत्रातच. उलट महात्माजींनी राजकीय क्षेत्रा-बरोबरच सामाजिक क्षेत्रातील अनेक प्रश्न घेऊन तेथेही वेगवेगळ्या पद्धतीने असंतोष उत्पन्न केला. यामुळे सगळाच भारतीय समाज ढवळला गेला, आणि अशा प्रकारच्या सर्वस्पर्शी असंतोषाला तोंड देणे परकीय राज्यकर्त्यांना फार कठीण गेले असल्यास नवल नाही.

स्वातंत्र्यानंतर भारतीय काँग्रेस पक्ष निवडून येऊन सत्ताधारी बनला. हा पक्ष गेल्या पाव शतकाहून अधिक काळ भारताचे राजकारण चालवीत आहे. पण या पक्षाकडून आतापर्यंत झालेले कार्य, गांधीवादास धरून झाले आहे असे स्वतः काँग्रेसवालेसुद्धा म्हणत नाहीत. व्यापार, उद्योग आणि अस्तित्वात येणाऱ्या नव्यानव्या योजना लक्षात घेतल्यावर, भारताची प्रगती होत आहे असे म्हणावे लागते. पण त्याचबरोबर अजूनही भारताला अन्न बाहेरून आणावे लागत आहे, याची तीव्रतेने जाणीव झाल्याशिवाय

राहात नाही, गेल्या पंचवीस वर्षांपूर्वी भारतातील धनाढ्य आणि गरीब यांच्यात जेवढे अंतर होते, त्याच्यापेक्षा किती तरी पटीने ते आज वाढलेले आहे. संस्थानिक, राजेरजवाडे गेले असल्याच्या बढाया अधूनमधून अजूनही कानावर येतात, पण त्यांची जागा आता तंबाकू, कापूस, सुपारी, लाकूड, साखर, वगैरेचे मोठे व्यापारी; साखळी वर्तमानपत्रांचे मालक, साखळी-हॉटेलांचे चालक, खाण-मालक, बडे बागाइतदार, इत्यादींनी घेतली असून, ही नवी सरंजामशाही अस्तित्वात आली आहे हे लक्षात ठेविले पाहिजे. याशिवाय काळा-बाजारवाले, स्मगलर्स, यांचे तर प्रस्थ एवढे माजले आहे की, ते आज गेल्या काळातील महाराजांनाही मागे टाकतात. हे सर्व अहिंसा आणि सत्य यांच्या अधिष्ठानावर चालले आहे असे कोण म्हणेल? महात्माजींनी या अहिंसेसाठी आणि सत्यासाठी जीव तोडला. आजची परिस्थिती लक्षात घेता, भारतात महाराजाजींचे असे काहीच राहिले नाही असे मोठ्या खेदाने म्हणावे लागते.

जगात हिंसेचे साम्राज्य पसरलेले आहे आणि त्यामुळे युद्धे होतात; जगाने जर अहिंसेचे तत्त्वज्ञान स्वीकारले तर ही युद्धे थांबून आंतरराष्ट्रीय शांतता प्रस्थापित होईल, असे गांधीजींच्या काळापासून सर्वसाधारणपणे मानण्यात येते. पण केवळ हिंसकवृत्ती ही युद्धाचे कारण होऊ शकेल काय, हा प्रश्न तात्त्विकदृष्ट्या विचार करण्यासारखा आहे. आजपर्यंत हिंसेचा वापर साधन म्हणूनच झालेला आहे, साध्य म्हणून नव्हे! केवळ हिंसेकरिता हिंसा सहसा कोणी करीत नाही. आपले उद्दिष्ट साध्य होत नाही असे दिसून आले म्हणजे, एक जालीम उपाय म्हणून, बऱ्याच वेळा मनुष्य हिंसेचा आधार घेतो. अशा प्रकारचे प्रसंग व्यक्तिव्यक्तीमध्येच नव्हे तर राष्ट्रांमध्येही उपस्थित होतात. म्हणूनच लक्षात ठेवले पाहिजे ते हे की, हिंसा हा आजच्या जगाच्या विशिष्ट समाजव्यवस्थेचा परिणाम आहे, कारण नव्हे.

समाजात निरनिराळे वर्ग असतात. त्यांच्यात हितविरोध नि स्पर्धा चालू असते. भांडवलदारवर्ग श्रमजीवी वर्गाची आणि गरिबांची पिळवणूक करून, आपण जास्त श्रीमंत होण्याचा प्रयत्न सतत करीत असतो. त्याकरिता तो शासनावरही आपले वजन प्रस्थापित करतो. अशा पिळवणुकीच्या पायावर उभारलेल्या समाजात हिंसक वृत्ती अनिवार्य असते. हीच गोष्ट राष्ट्रांसाठी. बाजारपेठांसाठी त्यांच्यात प्रथम चढाओढीस सुरुवात होते. नंतर साम्राज्यलालसा. यातूनच तेढ उत्पन्न होते, आणि त्याचे पर्यवसान युद्धात होते. ज्या समाजव्यवस्थेत साम्राज्यलालसा अनिवार्यपणे निर्माण होते ती जागतिक समाजव्यवस्थाच आमूलाग्र बदलली तर हिंसेचा उपयोग करण्याचा प्रसंगच येणार नाही, असे धर्मानंदांचे म्हणणे आहे.

त्यांचा जो नवा समाज अस्तित्वात येणार आहे तो महात्माजींच्या अहिंसाधर्मास, म्हणजे सत्य आणि अहिंसा या दोन यामांस, अस्तेय आणि अपरिग्रह या आणखी दोन यामांची जोड देऊन. या नव्या समाजधर्माची ही चार चाके एकमेकांस कशी पूरक आहेत आणि ती परस्परावल्ंबी कशी आहेत, हे धर्मानंदांनी अगदी थोड्या नि साध्या शब्दात

आपल्या 'बोधिसत्त्व' नाटकातील 'बोधिसत्त्व' या पात्राच्या तोंडी घातले आहे. ते म्हणते :

“माझ्या मते चार यामांच्या विकासाने जगांत सुखशांति स्थापता येईल. अहिंसा व सत्य या दोन यामांचा जर सर्वत्र प्रसार झाला, तर देखील मनुष्यांतील भांडणें पुष्कळच कमी होतील. परंतु त्यांच्याबरोबरच अस्तेय व अपरिग्रह यांचाहि सार्वत्रिक प्रसार झाला पाहिजे. चोरी प्रचलित राहिली, तर अहिंसा आणि सत्य कसे टिकू शकेल? अपरिग्रहाचीहि तशीच आवश्यकता आहे. काहीं जणांनी सत्याने आणि अहिंसेच्या मार्गाने संपत्ति मिळविली, आणि ते परिग्रह घेऊन बसले, तर जे गरीब असतील ते त्या संपन्नांची ईर्ष्या करतील, व त्यांची संपत्ति चोरून किंवा हिरावून घेण्याचा प्रयत्न करतील. अशा समाजांत अस्तेय व्रत कसे टिकणार? श्रीमंत आपल्या परिग्रहाचे रक्षण शस्त्राच्या अथवा असत्याच्या मदतीने करतील. मग अशा समाजांत अहिंसा आणि सत्य कसे नांदू शकेल? अर्थात या चारही यामांना समभावाने प्रचारांत आणले पाहिजे.” २३

खरा अपरिग्रह

महात्मा गांधींच्या 'सत्याग्रह' सिद्धान्ताबद्दल एका ठिकाणी आपले मत व्यक्त करताना धर्मानंद म्हणतात : “त्या (अहिंसेच्या) प्रवाहाला गति देऊन राजकीय क्षेत्राकडे वळविण्याचा महात्मा गांधींचा प्रयत्न खरोखरच अभिनंदनीय आहे. परंतु दिशाभूल झाल्यामुळे तो मध्येच खोळंबला. हे एका अर्थी बरे झाले. कारण तो तसाच पुढे जाता, तर राष्ट्रीयतेच्या गतेत पडून अपायकारक झाला असता. अहिंसेला समाजवाद्यांच्या प्रज्ञेची जोड मिळाली, तरच हा प्रवाह योग्य दिशेकडे वळेल व मानवजातीच्या कल्याणाला कारणीभूत होईल.” २४ याच संदर्भात दुसऱ्या एका ठिकाणी त्यांनी, “महात्मा गांधींनी गेल्या २५ वर्षांत अहिंसा आणि सत्य हे दोन यामे व्यवहार्य करून दाखवले आहेत. त्यांचा स्वीकार केल्याने हिंदुस्थानचे नुकसान न होता फायदाच झालेला आहे. ह्या यामांना अस्तेय व अपरिग्रह या दोघांची जोड मिळाली तर हिंदुस्थानचा विकास आणखी चांगला व त्वरित होईल,” २५ असे म्हटलेले आहे.

वरील पहिल्या उताऱ्यात 'समाजवाद्यांच्या प्रज्ञेचा' उल्लेख आहे, तर दुसऱ्यात 'अपरिग्रह' या सनातन शब्दाचा आहे. पण या दोन्हींचा एकच अर्थ धर्मानंदांना अभिप्रेत आहे. आणि तो म्हणजे आधुनिक साम्यवादी अर्थ ! जुन्या काळी बौद्ध अथवा जैन, आपले उद्योगधंदे, वतनवाडी सोडून देऊन संन्यास घेत असत. अशा प्रकारचा

सनातनी अपरिग्रह धर्मानंदांना पसंत नाही. “सर्व स्त्रीपुरुषांनी जमिनी सोडून संन्यास घेतला तर लवकरच सर्वोपर उपाशी मरण्याची पाळी येईल... जर सर्वानाच जगावयाचे असेल, तर सर्वांनीच मेहनत केली पाहिजे. राजाने आणि अमीर-उमरावांनी भयंकर ऐश्वर्यामांत व श्रमणब्राह्मणांनी ऐदीपणांत दिवस काढल्याने श्रमजीवी समाजावर अतिशय ताण पडून त्याचा तुराडा होतो, व त्याचे दुष्परिणाम सर्वांना सारखेच भोगावे लागतात. तेव्हा वतनवाडीच्या परिग्रहाचा त्याग करावयाचा म्हणजे हा परिग्रह सामाजिक मालकीचा करावयाचा, हा जो समाजवाद्यांचा सिद्धान्त तोच मानवजातीच्या उन्नतीला हितकारक आहे,” असे धर्मानंदचे म्हणणे आहे. २६

धर्मानंदांची समाजवाद आणि साम्यवाद यांकडे ओढ यामुळे होती. पण हा साम्यवाद पाश्चात्यांना अभिप्रेत आहे तशाच्या तशाच त्यांना घ्यावयाचा नव्हता. “जवळपासच्या राष्ट्रांवर हल्ला करून आम्हांस वसाहती मिळवावयाच्या नाहीत, एवढेच नव्हे, तर आमच्या देशांतच आम्ही अशी समाजरचना करू पाहतो की, तिच्यांत कोणीहि परिग्रही किंवा स्तेयावर (लुट्टीवर) जगणारा माणूस राहणार नाही. परंतु ही समाजरचना रशियन क्रांतीसारखीच झाली पाहिजे असा कोणी आग्रह करू नये. सत्याच्या आणि अहिंसेच्या मार्गाने ती करता येईल अशी आम्हांस खात्री वाटते. आमची सत्य आणि अहिंसा ही तत्वे स्वराज्य मिळविण्यापुरतीच नसून सगळ्या जगाचे हित साधण्यासाठी आहेत. आम्ही तुमच्यावर हल्ला करणार नाही एवढेच नव्हे तर, जर का इंग्रज आणि अमेरिकन भांडवलवाल्यांनी सोव्हियटशी युद्ध मांडले तर ते मोडण्यासाठी आम्ही आटोकाट प्रयत्न करू, अशी एकदाची सोव्हियट पुढाऱ्यांची खात्री झाली, म्हणजे ते आमच्यापासूनच नव्हे, तर कांहीं अंशी अमेरिकन व इंग्रज भांडवलवाल्यांपासूनहि निर्धास्त होतील.” २७ या शब्दात धर्मानंदांनी आपणास अभिप्रेत असलेल्या आधुनिक अपरिग्रहाची कल्पना दिली आहे.

महात्मा गांधींना आधुनिक भांडवलशाही पसंत नव्हती हे दाखवून देताना त्यांच्या तत्वज्ञानाचे भाष्यकार आचार्य जावडेकर म्हणतात : “...समाजाच्या आर्थिक घटनेला नैतिक अधिष्ठान असले पाहिजे आणि आर्थिक व्यवहार करीत असता व्यक्तीने न्याय-बुद्धीला जागून ते केले पाहिजेत, ही सत्याग्रहाची दृष्टि महात्मा गांधींनी स्वीकारल्यामुळे आर्थिक व्यवहारावर नीतीचे बंधन नसावे आणि प्रत्येक व्यक्तीच्या स्वार्थाला व लोभाला केवळ इतर व्यक्तींच्या स्वार्थेचे व स्वार्थाचे बंधन पडेल तेवढे पुरे आहे, या मतावर आधारलेले व्यक्तिवादी अर्थशास्त्र आणि भांडवलदारी आर्थिक घटना ही सैतानी आहेत अथवा अनर्थावह आहेत असे महात्मा गांधींना वाटत असे... आजच्या समाजात कर्जाचे व्याज, जमिनीचा खंड, आणि कारखानदारीचा नफा, असे केवळ स्वामित्वाच्या

२३. 'बोधिसत्त्व-नाटक' : ले. धर्मानंद कोसंबी, पा. ५८.

२४. 'हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा' : ले. धर्मानंद कोसंबी, पा. ३२९.

२५. 'पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म' : ले. धर्मानंद कोसंबी, पा. ७४.

२६. 'हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा' : ले. धर्मानंद कोसंबी, पा. ३१८.

२७. 'पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म' : ले. धर्मानंद कोसंबी, पान. ७९.

हक्कांनीं द्रव्यार्जन करण्याचे तीन मार्ग कायदेशीर गणले जातात. आर्थिक समतेच्या दृष्टीने विचार केल्यास हे मार्ग कायदेशीर असले, तरी ते दुसऱ्याच्या श्रमांचे फल लुबाडणारे असल्यामुळे ती कायदेशीर चोरी आहे असे म्हणावे लागते. धनोत्पादनाची साधने मोठी बनल्यामुळे ही कायदेशीर चोरी फार मोठ्या प्रमाणात चालू झाली आहे, आणि या चोरीमुळे जो धनसंग्रह होत आहे त्या धनसंग्रहाने समाजातील बहुतेक कष्ट-जीवी व्यक्तींना दारिद्र्य आणि दास्य ही भोगावी लागत आहेत. आजच्या समाजात चालू असलेले हे स्तेय बंद करण्यास, कारखाने, जमिनी व पेढ्या, यांच्यावर समाजाचे स्वामित्व प्रस्थापित करणे याबाबून दुसरा मार्ग दिसत नाही. म्हणूनच समाजवादाची निर्मिती आज झाली, आणि हा समाजवाद सत्याग्रही मार्गाने स्थापन झाल्यास तो आपणास मान्य आहे, असे महात्मा गांधी म्हणत. ” २८

पण हे जरी खरे असले, तरी महात्मा गांधींना समाजवादाबद्दल खास असे आकर्षण होते असे म्हणता येत नाही. याचे कारण, अशा प्रकारचा समाजवाद आपल्या ‘अन-त्याचारी असहकारात’ सामावलेला आहे, अशी जी त्यांची भावना होती, तेही असू शकेल. २९ महात्माजींच्या समाजवादाची कल्पना त्यांनी संयुक्त प्रांतातील जमीनदारांस, ‘तुम्ही आपणास जनतेचे पालक म्हणून समजा,’ असा दिलेला सल्ला, आणि संस्था-निष्ठांना ‘रामराज्याचा आदर्श पुढे ठेवून वागा,’ असा केलेला उपदेश, यांवरून करता येते. या गोष्टीस उल्लेखून धर्मानंद आपले मत व्यक्त करताना म्हणतात, “महात्माजींच्या उपदेशाने बड्या लोकांचे समाधान होत असेल. परंतु आमच्यासारख्या सामान्य माणसांना तो पटत नाही. इतिहासाच्या परिशीलनेने आमची समजूत अशी झाली आहे की... अपरिग्रहाबाबून सत्य आणि अहिंसा कधीहि टिकाव धरून राहणार नाही. परिस्थितीने त्यांना (जमीनदार, संस्थानिक वगैरेना) उत्पन्न केले आहे. पण त्यांना आमचे पालक म्हणणे सर्वथैव अयोग्य आहे. त्यांच्या पूर्वजांनी केवळ हिंसात्मक बुद्धिबळांनी संपत्ति कमावली; आणि हिंसेच्या बळावरच तिचे रक्षण होत आहे. अशा प्रकारे हिंसेने मुरलेल्या लोकांना सत्याचे आणि अहिंसेचे पालक बनविणे म्हणजे चोरांच्या हातातच

२८. ‘जीवन-रहस्य’ : ले. आचार्य शं. द. जावडेकर, पा. ४६४-४६५.

२९. १९४० साली, रामगड येथील राष्ट्रसभेच्या अधिवेशनात मांडण्यासाठी जयप्रकाश नारायण यांनी एक ठराव गांधीजींकडे पाठवला होता. हिंदुस्थान स्वतंत्र झाल्यावर आर्थिक आणि राजकीय स्वातंत्र्याचा लाभ सर्वांस समानतेने होण्यासाठी कोणता कार्यक्रम अंगिकारावा, हे ह्या ठरावात दाखवून दिले होते. तो मांडला गेला नाही. त्यातील समाजवादास पाठिंबा देऊन महात्माजींनी २० एप्रिल १९४० च्या ‘हरिजन’ मध्ये एक लेख लिहिलेला होता. त्यात, ‘आज हिंदुस्थानात जे समाजवादी आहेत त्यांनी आपले ध्येय जाहीर करण्यापूर्वी मी समाजवादी होतो’, असे त्यांनी उद्गार काढले होते.

तिजोरीच्या किल्ल्या दिल्यासारखे हास्यस्फोट होईल ! ”

‘उंट सुईच्या नेड्यातून जाऊ शकेल पण श्रीमंत मनुष्य ईश्वरी राज्यात प्रवेश करू शकणार नाही.’ या खिस्ताच्या उक्तीची आठवण देऊन धर्मानंद पुढे सांगतात की, “येणार असलेल्या भारतीय स्वराज्यात परिग्रही माणसास प्रवेश मिळाला तर त्यात अहिंसा आणि सत्य एक दिवसहि टिकाव धरून राहणार नाही. त्यांच्या परिग्रहाच्या रक्षणासाठी राज्यंत्रणेला आठहि प्रहर हिंसा करण्याला तयार रहावे लागेल; आणि तेवढ्याने न भागल्यास जुन्या काळीं श्रमणब्राह्मणांनी जशी खोटीनाटी पुराणे रचली, तशी ती त्यांना रचावी लागून पुन्हा असत्याचा नि हिंसेच्या महापंकात लोळण्याची पाळी येईल.

आजची भारताची परिस्थिती लक्षात घेता, ४० वर्षांपूर्वी धर्मानंदांनी प्रकट केलेले हे विचार भविष्यसूचक होते असे म्हणावे लागते. ३०

विनोबाप्रणीत ‘साम्ययोग’

महात्माजींच्या सत्य आणि अहिंसा तत्त्वज्ञानाची पुढची पायरी विनोबांनी आपल्या ‘साम्ययोगा’द्वारा गाठली असल्याचे मानण्यात येते. विनोबांना अपरिग्रह अभिप्रेत आहे, आणि वरवर पाहिल्यास त्यांचा साम्ययोग, साम्यवादास जवळचा असल्यासारखा वाटतो. पण साम्यवादाचा पाया राजकीय आणि आर्थिक आहे तर साम्ययोगाचा आध्यात्मिक आणि नैतिक आहे, हे लक्षात ठेवले पाहिजे. जगावर अधिराज्य गाजवणारी सत्ता नि संपत्ती ही जी दोन मूल्ये आहेत, ती बदलून टाकणे हे साम्ययोगाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. त्यांस जी क्रांती अभिप्रेत आहे ती ‘भूदान-यज्ञ-मूलक ग्रामोद्योगप्रधान अहिंसक समाज निर्मिती’, या शब्दांनी मांडण्यात येते. ३१ विनोबांना हे सर्व, साध्या गांधीजींच्या अहिंसक मार्गाने नव्हे, तर त्यांच्या स्वतःच्या ‘अनाग्रही अहिंसक मार्गाने’ साध्य करावयाचे आहे. कोणतीही न्याय्य गोष्ट साध्य करून घेण्यास अंतिम उपाय म्हणून सत्याग्रहाचे शस्त्र वापरण्यास गांधीजींची संमती होती. पण विनोबांना कोणतेच दडपण, जबरदस्ती, आग्रह, मान्य नाही. यावरून त्यांनी आपली ‘साधन-शुचितेची’ कल्पना कोणत्या परमावधीला पोचवली आहे याची कल्पना येते.

विनोबांना अभिप्रेत असलेल्या शासनरहित समाजाची कल्पना लोकशाहीतील विकेंद्री-करणापेक्षाही विकीर्ण आहे. या समाजव्यवस्थेत मध्यवर्ती सत्ता नाममात्र राहणार असून प्रत्येक खेडे आपली शासनव्यवस्था स्वतंत्रपणे हाताळणार आहे. मार्क्स, लेनिन यांनाही साम्यवादाचे अंतिम ध्येय म्हणून शासनरहित समाजव्यवस्था (अराज्यवाद) अपेक्षित

३०. ‘हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा’ : ले. धर्मानंद कोसंबी, पा. ३१९.

३१. विनोबांना अभिप्रेत असलेल्या क्रांतीचे हे वर्णन जयप्रकाश नारायण आणि इतर सर्वोदयवाद्यांनी सर्वोदयाला जीवनदान देण्याकरिता जी प्रतिज्ञा तयार केली, त्यात अंतर्भूत केलेले आहे.

आहे. पण त्यांना ही अराज्यस्थिती येईपर्यंतच्या मधल्या काळात श्रमिकवर्गाचे हुकूम-शाही शासन अपरिहार्य वाटत असून, हिंसा ही त्यांस वर्ज्य नाही, हे आजच्या साम्यवादी देशांतील राज्यव्यवस्थेकडे लक्ष दिल्यास कळून येते.

विनोबांचा शोषणरहित समाज जो होणार आहे तो 'दाना'च्या द्वारा निर्माण करण्यात येईल. ह्या कार्यास सुरुवात होऊन आज पंचवीस वर्षांवर काळ होऊन गेला आहे. या भूदान कार्याच्या सुरुवातीस, ही चळवळ स्वतंत्ररीत्या चालेल, एक नवा कार्यकारीवर्ग तयार होईल, आणि आर्थिक नि समाजिक विषमतेची समस्या या मार्गाने सुट्ट शकेल अशी फार मोठी आशा उत्पन्न झाली होती. पण ती नंतर फोल ठरली. गोळा झालेल्या जमिनीपैकी बरीचशी जमीन ओसाड नि लावगडीस अयोग्य असल्याचे नंतर आढळून आले. तसेच मिळालेल्या जमिनीची बरीच दानपत्रे नंतर खोटी ठरली. या सर्व गोष्टींमुळे, भांडवलदार काय नि जमीनदार काय, येथून तेथून सगळीकडे सारखेच हे सत्य पुनश्च प्रस्थापित होऊन, भारताच्या आध्यात्मिक परंपरेमुळे भारतीय भांडवलदार नि जमीनदार यांचे हृदयपरिवर्तन करणे सोपे जाईल, हा समज एक कविकल्पनाच ठरली.

राष्ट्रप्रेम आणि सांप्रदायिकता

धर्मानंदांप्रमाणेच महात्मा गांधी आणि विनोबा भावे यांनाही अभिप्रेत असलेल्या नव्या समाजव्यवस्थेची थोडीबहुत चर्चा वर करण्यात आलेलीच आहे. या बाबतीत जास्त चिकित्सकपणे विचार केल्यास, अशा समाजव्यवस्थेची निकड इतरापेक्षा धर्मानंदांना जास्त वाटत होती, आणि ती व्यवस्था जागतिक स्वरूपाचीच असली पाहिजे याची शास्त्रसुद्ध जाणीवही त्यांनाच प्रामुख्याने होऊन चुकली होती, असे म्हणावे लागते. भगवान बुद्धाने राज्यत्याग करण्याचे परंपरागत कारण धर्मानंदांना पटले नाही. त्यांनी दीर्घ संशोधन करून ते समजूत घेण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी राज्यत्यागाची जी सयुक्तिक उपपत्ती पुढे आणली ती आज सर्वमान्य ठरली आहे. या उपपत्तीशी आपणास या ठिकाणी कर्तव्य नाही, पण महत्त्वाची गोष्ट ही की, फार पुरातन काळापासून जागतिक स्थैर्यास आणि मानवातील स्नेहसंबंधांस मारक होत आलेल्या दोन मानवी प्रवृत्तींची प्रभावीपणे जाणीव धर्मानंदांना याच संशोधनातून झाली.

या प्रतिगामी प्रवृत्ती म्हणजे 'राष्ट्रप्रेम' आणि 'सांप्रदायिकता'. तसे पाहिल्यास मानवी इतिहासाच्या एका कालखंडात राष्ट्रवादाने फार प्रागतिक स्वरूपाचे कार्य केलेले आहे. त्या वेळी त्याने मानवी बुद्धीला बांध घालणाऱ्या तत्वज्ञानाला मूठमाती देऊन मानवाच्या विकासाला फार मोठी चालना दिली. उत्पादनशक्तीची यामुळेच वाढ झाली; नवे शोध लागले, नवी यंत्रे तयार झाली, अशक्य वाटणाऱ्या अनेक गोष्टी शक्य झाल्या, व्यापार-उद्योग फार मोठ्या प्रमाणावर वाढले, राष्ट्रीय वाङ्मय नि कला वर्गैरेना चालना मिळाली, एवढेच नव्हे तर याच राष्ट्रवादातून विकसित झालेल्या संस्कारितेनेच आंतर-राष्ट्रीय बंधुत्वाची भावनाही उत्पन्न केली. हे सर्व मान्य करूनही, भांडवलशाहीच्या

पायावर उभा असलेला राष्ट्रवाद आणि त्यातून उत्पन्न होणारी सांप्रदायिकता मानवांच्या दुःफळीस, जागतिक अस्वास्थ्यास, आणि मानवाच्या संहारास, कायमची कारणीभूत होऊन बसली आहे. धर्मानंदांनी बऱ्याच काळापासून या दोन प्रवृत्तींपासून जगास सावध करण्याचा उपक्रम चालू ठेविला होता. ते या विषयावरील आपले मत किती स्पष्टपणे मांडीत असत, हे पुढील दोन उतान्यांवरून दिसून येईल :

“ ह्या प्रचारांत (अपरिग्रहाच्या) राष्ट्रीयत्व मिसळतां कामा नये. या राष्ट्रीय-त्वामुळे आरंभी आरंभी इंग्लंडचा फायदा झाला, तरी त्याचे परिणाम गेल्या दोन महायुद्धांत होऊन इंग्लंडचें जवळ जवळ दिवाळेंच निघालें आहे, आणि इंग्लंड लवकरच स्पेनच्या पंक्तीला जाऊन बसेल अशी चिन्हे स्पष्ट दिसत आहेत. मग त्या राष्ट्रियत्वानें इंग्लंडनें मिळविलें काय ? अनंत इतिहासांत 'दो दिवसांची' साम्राज्यसत्ता !

“ आम्हांला हें राष्ट्रीयत्व आरंभापासूनच बाधक होईल. इंग्रजांशीं सामना करण्यासाठीं जरी आम्ही आज एकवटलों, तरी ही एकी राष्ट्रीयत्वामुळे लवकरच नष्ट होईल. कर्नाटक व महाराष्ट्र, आंध्र व तामीळ, बंगाल व बिहार, ह्या व अन्य सर्व देशांत लहानसहान गोष्टींवर भांडणें उपस्थित होतील, व हिंसक आणि परिग्रही लोकांच्या हातीं सत्ता जाईल; आणि तेणेंकरून बहुजनसमाजाचें अतो-नात नुकसान होईल. हें संकट टाळावयाचें असेल तर आजपासूनच ह्या राष्ट्रीय-त्वाविरुद्ध चळवळ चालू केली पाहिजे. ”

आणखी एका ठिकाणी ते म्हणतात, “ अमेरिकन आणि इंग्रज भांडवलवाले कोणत्या ना कोणत्या निमित्तानें आपणावर हल्ला करूं पाहतात असें सोव्हिएट पुढाऱ्यांना भय वाटत आहे; आणि तें अस्थानीं आहे असें म्हणतां येत नाहीं. इकडे चीनमध्ये चांग-कै-शेकला पुढें करून अमेरिकन आपला डाव साधूं पाहतात आहेत, तर हिंदुस्थानांत मुस्लीम लीगचें खोड काँग्रेसच्या गळ्यांत अडकावून हिंदुस्थान सोव्हिएट विरुद्ध खडा करण्याचा डाव इंग्रज खेळत आहेत, अशी शंका रशियन मुत्सद्द्यांना येते. हिंदुस्थानापासून सोव्हिएट संघाला निर्धास्त करण्याचा प्रमुख उपाय हा की, काँग्रेसनें अपरिग्रही आणि अस्तेयी समाज बनविण्याचें ध्येय पूर्णपणें अंगीकारावें. श्री. जवाहरलाल नेहरू व इतर सोशालिस्ट काँग्रेसमध्ये आहेतच. पण ते फक्त देशाभिमानी आहेत. देशाभिमानी आणि सोशि-आलिङ्गम याच्या संयोगानें फासिझम उत्पन्न होतो असा अनुभव इटलींत व जर्मनींत आला आहे. तसा कांहीं प्रकार हिंदुस्थानांत घडून आला, तर हिंदुस्थानापासून सोव्हिएट संघाला भय उत्पन्न होईल, यांत शंका नाहीं. पण काँग्रेसनें सर्वथैव अपरिग्रहाचें ध्येय स्वीकारल्यावर हें भय बाळगण्याचें सोव्हिएट संघाला कारण राहणार नाहीं. ” ३२

३२. धर्मानंदांनी 'पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म' हा आपला ग्रंथ दुसऱ्या महा-युद्धाच्या शेवटच्या दिवसांत लिहिला होता. त्या ग्रंथातील अनुक्रमे ७५ आणि ७८ या पानांतून वरील दोन्ही उतारे घेतले आहेत.

आध्यात्मिक मानवतावाद

एखादे चित्र पूर्णपणे समजून घ्यावयाचे झाल्यास त्यापासून काही अंतरावर उभे राहून त्याकडे पहावे लागते. त्याचप्रमाणे एखाद्या घटनेचा, अथवा शिकवणीचा समाजावर कसा काय परिणाम झाला हे साकल्याने समजून घेण्यास मध्ये काही काळ जाणे इष्ट असते. सत्य आणि अहिंसा या शिकवणीचा भारतावर झालेला परिणाम आज जोखणे शक्य झालेले आहे. आजचे भारताचे राजकारण आणि समाजकारण गांधीवादानुसार चालले आहे असे म्हणणारा आज भारतात कोणी सापडणार नाही. आज पश्चिमी राष्ट्रांकडे पाहिल्यास विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांची झपाट्याने वाढ होत असताना दिसून येते. त्याचबरोबर हेही दिसून येते की, त्यांच्यामुळे उत्पन्न होणारी तेथील आर्थिक क्रांती युद्धखोरीस उत्तेजन देणारी ठरत आहे. आणि अशी ही पश्चिमी राष्ट्रे ज्या प्रकारची अर्थव्यवस्था आज दृढ करीत आहेत, त्याच प्रकारच्या अर्थव्यवस्थेचा पाया आज भारतातही घातला जात आहे. गांधीजींच्या सत्याग्रहातील 'सत्य' आज अस्तित्वात नाही. ते केव्हाच गडप झालेले असून 'आग्रह' तेवढा डोके वर काढून आहे. पण या ठिकाणी हेही लक्षात ठेविले पाहिजे की, 'गांधीवादा' खरा हादरा स्वतः गांधीजींनीच पाकिस्तानला संमती देऊन दिला. फाळणीविद्द लढा घावा असे गांधीजींचे खासगी मत होते असे गांधीवादी सांगतात. यावरून या फाळणीच्या बाबतीत गांधीजी आपल्या आतल्या आवाजाविरुद्ध वागले असे म्हणावे लागते. आणि यावरून गांधींचे तत्त्वज्ञान सर्व ठिकाणी लावावयाचे नसून काही ठिकाणीच लावावयाचे असे जर इतर गांधीवाद्यांना वाटले तर त्यांस दोष कसा देतां येईल ?

गांधीजींच्या सत्याग्रही तत्त्वज्ञानाने भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीत फार मोठी कामगिरी बजावली यात शंकाच नाही. पण त्यांचा हा 'गांधीवाद' एक नवा समाज निर्माण करण्यास अपुरा ठरला हेही तेवढेच खरे. याचे कारण त्यांनी आपल्या सत्याग्रही जीवन-निष्ठेला बुद्धिवादी बैठक न देता अध्यात्मनिष्ठेचा आणि 'आतल्या आवाजाचा' आधार घेतला. त्यामुळे त्यांच्या सर्वच तत्त्वज्ञानावर आणि विचारांवर गूढवादाचे आवरण चढले. "गांधीजी चळवळीच्या तंत्राबद्दल फार संदिग्ध बोलत; पण त्यांच्या अलौकिक व्यक्ति-मत्त्वावर विश्वास ठेवून आम्ही त्यांच्या आज्ञा निमूटपणे पाळल्या,"^{३३} असे स्वतः जवाहरलाल नेहरूंनीच म्हटलेले आहे. विनोबांच्या तत्त्वज्ञानाबद्दल थोडेसे विवेचन झालेच आहे. त्यांची साम्ययोगाची सूत्रे आणि त्यावरील भाष्य यांचा विचार केल्यास, ती बरीच सयुक्तिक वाटतात. पण उपयोग काय ? त्यांच्या 'अनाग्रही' साधनमार्गाने ती कधी काळी सत्यसुष्टीत आणता येतील असे मानणे आज तरी स्वप्नरंजन वाटते ! गांधीजींप्रमाणे विनोबांचेही तत्त्वज्ञान अध्यात्मावर आधारलेले आहे हे आपण पाहिलेच आहे.

ते आपली भूदान चळवळ परमेश्वरप्रेरित असल्याचे मानतात. तसेच त्यांचे 'सूक्ष्मात जाणे', आणि सूक्ष्म, सूक्ष्मतर, सूक्ष्मतम, वगैरे सत्याग्रहाचे तत्त्वज्ञान, हे गूढवादात शिरून आकाशात तरंगणारे असल्यामुळे, सर्वसाधारण लोकांना सहजपणे आकलन होणारे नाही.

महात्माजींची वृत्ती जरी मूळचीच धार्मिक नि ईश्वरावर नितांत श्रद्धा ठेवणारी होती, तरी पण ती कर्मठ स्वरूपाची नव्हती. भक्तिमार्गी संतांप्रमाणे त्यांनी बाह्य उपचारांपेक्षा अंतःशुद्धीला आणि नैतिक वृत्तीला जास्त महत्त्व दिले होते. सर्व धर्मतत्त्वांचा अभ्यास करून आपल्या धर्मकल्पनेस त्यांनी व्यापकता आणली होती. वैयक्तिक चारित्र्य, संयम, सदाचार, सहिष्णुता, नि सेवावृत्ती, ह्या गुणांना आपल्या अध्यात्मवादात त्यांनी महत्त्वाचे स्थान दिले होते. पण हे सर्व करताना त्यांनी वापरलेली परिभाषा जुनीच धार्मिक होती. "राजकीय प्रतिकाराला त्यांनी धर्मयुद्ध ठरवले. जनतेत जागृती घडवून आणण्यासाठी केलेल्या उपवासाची त्यांनी प्रायश्चित्तांत गणना केली. लोकसंग्रहाच्या दृष्टीने हातीं घेतलेली खादी, सूतकताई, यांसारख्या कार्यक्रमांना त्यांनी व्रतांची योग्यता दिली. असुइयता, जातिभेद, इत्यादि सामाजिक प्रश्नांचे धार्मिक स्वरूप त्यांनी कायम ठेवले. इतकेंच नव्हे, तर बिहारच्या भूकंपासारख्या नैसर्गिक घटनेचीहि असुइयतेच्या पापाचरणाने ओढवलेला ईश्वरी कोप, अशीच त्यांनी उपपत्ति लावली."^{३४} यामुळे सामान्य लोकांना गांधीजींच्या प्रगत धर्मकल्पनेचे मर्म कळले नाही. परंपरागत रूढी नि बाह्य उपचार यांनाच धर्म समजणाऱ्या या लोकांची गांधीजींच्या धार्मिक परिभाषेने दिशाभूल झाली. ते त्यामुळे आपल्या जुन्या कल्पनांना आणि आचारविचारांनाच चिकटून राहिले. या बाबतीत आचार्य जावडेकर म्हणतात, "धर्म हा शब्द सांप्रदायिक धर्म या अर्थार्थी इतका निगडित झालेला आहे की, महात्मा गांधी ज्या व्यापक जीवननिष्ठेच्या अर्थाने तो शब्द योजितात, तो अर्थ लोकांच्या अंतःकरणांत जागृत होत नाही, आणि त्यामुळे गांधीजींनी या व्यापक व सर्वसंग्राहक जीवननिष्ठेला धर्माव्यतिरिक्त एखादा दुसरा शब्द योजिला असतां तर फार बरे झाले असतें, असे कांहीं लोकांचे मत आहे."^{३५}

धर्मानंदांचा बुद्धिवादी मार्ग

धर्मानंदांची गांधीजींवर अत्यंत भक्ती होती. त्यांच्या सत्य नि अहिंसा या तत्त्वांवर धर्मानंदांचा पूर्ण विश्वास होता. या तत्त्वांमुळे भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीचा फार मोठा फायदा झाला असे त्यांचे मत होते. पण फक्त या दोन तत्त्वांच्या सहाय्याने नवा कल्याणकारी समाज निर्माण होणे शक्य नाही, असेही त्यांचे मत होते. गौतम बुद्धाने बहुजन-हिताय, बहुजनसुखाय असलेल्या आपल्या धर्माद्वारे अपरिग्रहाच्या तत्त्वाची शिकवण

२७२ । चरित्र

दिली. या अपरिग्रह-तत्त्वाला २४०० वर्षांनंतर कार्ल मार्क्स या समाजशास्त्रज्ञाने शास्त्रीय अविष्टान देऊन त्याचा विकास केला. या कार्ल मार्क्सच्या विकसित अपरिग्रहाची सांगड महात्माजींच्या सत्य नि अहिंसा तत्त्वांशी घातल्यानेच जगात स्वास्थ्य नि शांती प्रस्थापित होईल, अशी धर्मानंदांची भावना आहे.

धर्मानंदांची काहीशी तर्कनिष्ठ मनोवृत्ती त्यांच्या लहानपणीच दिसून आली होती. तिच्या वाढीस सुरुवातीच्या काळात आगरकरांच्या विचारसरणीने कसे खतपाणी लावले, हे आपण मागेच पाहिले आहे. पण ही तर्कवादी वृत्ती पक्की करण्याचे कार्य नंतरच्या काळात बुद्धाच्या शिकवणीने केले. बुद्ध कालाम क्षत्रियांना उपदेश करताना म्हणतो :

“...शंका उत्पन्न होणें स्वाभाविकच आहे. कालाम हो, मी जें कांहीं सांगणार आहे तें परंपरेनें ऐकत आलों आहे म्हणून खरें मानूं नका; हें आपल्या पवित्र ग्रंथांत आहे म्हणून खरें मानूं नका; हें अनुमानानें सिद्ध करतां येतें म्हणून खरें मानूं नका; असा हा लौकिक न्याय आहे म्हणून खरें मानूं नका; हें सुंदर दिसतें म्हणून खरें मानूं नका; आपल्या श्रद्धेला हें जुळतें म्हणून याजवर विश्वास ठेवूं नका; हा श्रमण प्रसिद्ध आहे, अथवा हा आपणाला पूज्य आहे म्हणून माझ्या भाषणावर विश्वास ठेवूं नका. पण कालाम हो, जेव्हां तुमच्या विवेकबुद्धीला तो खरा वाटेल, तेव्हांच तुम्ही त्याचें ग्रहण करा.” ३६

याचप्रमाणे दुसऱ्या एका ठिकाणी, बौद्धिक चिकित्सा न करता श्रद्धेवर आधारलेल्या विचारांना बौद्ध धर्मात स्थान नसल्याचे पटवून देताना बुद्ध म्हणतो, “शहाणे लोक ज्याप्रमाणें सोन्याची परीक्षा तें जाळून, त्याचे तुकडे करून आणि तें परिसावर घासून करतात, त्याप्रमाणें तुम्ही माझ्या उपदेशाची परीक्षा घेऊनच त्याचा स्वीकार करा. केवळ माझ्याकडे पाहून करूं नका.” ३७ या विचारसरणीचा धर्मानंदांवर फार मोठा परिणाम झाला होता. याचे प्रत्यंतर त्यांनी आमरण व्यतीत केलेल्या बुद्धनिविष्ट नैतिक जीवनात दिसून येते.

तसे पाहिल्यास, कमी अधिक प्रमाणात संत तुकाराम, समाजसुधारक आगरकर, गौतम बुद्ध, महात्मा गांधी आणि कार्ल मार्क्स, हे सर्वच आपापल्या परीने धर्मानंदांचे गुरू होते असे म्हणता येते. त्यांच्याविषयी त्यांना फार मोठा आदर वाटत होता. त्यांच्या मौल्यवान विचारांचा संशोधक दृष्टीने आणि सखोल अभ्यास धर्मानंदांनी फार कष्ट घेऊन केला होता. पण असे असूनसुद्धा कोणत्याही प्रकारे भावनेच्या, श्रद्धेच्या अथवा सांप्रदायाच्या आहारीं न जाता, प्रश्ना नि तर्कशुद्ध दृष्टी वापरून या सर्वांच्या विचारांचे आणि शिकवणीचे मूल्यमापन करून, त्यांतील श्रेयस्कर तेवढेच त्यांनी स्वीकारले होते.

चाळीस वर्षांपूर्वी मार्क्सवादी विचारसरणी ही सामाजिक जीवनाकडे पाहण्याची

शास्त्रोक्त नि सर्वोत्कृष्ट दृष्टी आहे असे जगातील विचारी लोक मानीत होते. मार्क्स-वाद्यांचे आर्थिक, वर्गीय, आणि आंतरराष्ट्रीय सिद्धान्त धर्मानंदांना पूर्णपणे पसंत होते. निरनिराळ्या राष्ट्रांतील भांडवलदार आणि राज्यकर्ते कामगारवर्गाची पिळवणूक करतात, आणि परस्परांच्या साहाय्याने समाजवादी क्रांतिकारक प्रवृत्ती दडपून टाकतात, म्हणून अशा या गोष्टींना विरोध करण्यासाठी जगातील सर्व कामगारवर्गांनी एकत्र येऊन आघाडी करावी, भांडवलशाहीला नेस्तनाबूद करून उत्पादनाची साधने समाजाच्या मालकीची करावी, जगातील सामान्य लोकांना स्वातंत्र्य नि समता मिळवून देऊन नव्या वर्गाहीन समाजाची स्थापना करावी, आणि राष्ट्रांमधील संघर्षांना विरोध करून जगात शांतता नांदेल असे करावे, अशी मार्क्स आणि मार्क्सवादी तत्त्वचिंतकांची विचारसरणी होती. याशिवाय मार्क्सच्या वेळेपासूनच आंतरराष्ट्रीय सहकार्य हे त्यांनी आपले ब्रीद मानले होते. अशा प्रकारचा नवसमाज निर्माण करण्याकरिता जी साधने वापरावयाची त्यांतील हिंसात्मक भाग वगळल्यास इतर सर्व धर्मानंदांना संमत होते असे म्हणता येईल.

मार्क्सवादातील हिंसात्मक भागाच्या कार्यकारणभावाचे विवेचन करताना धर्मानंद म्हणतात :

“सामाजिक विकासाचा उत्कृष्ट ज्ञान असलेला तत्त्ववेत्ता कार्ल मार्क्ससारखा दुसरा क्वचितच झाला असेल. परंतु त्याला देखील युरोपियनांची संकुचित वृत्ति भोवली. सगळ्या जगांतील पीडितांच्या संघटनेनें पीडकांना दूर सारून एक अत्यंत सुखावह सामाजिक संघटना तयार करतां येईल, असें त्यानें शास्त्रीय पद्धतीनें सिद्ध करून दाखवले. परंतु ह्या कार्यांत अहिंसेचा उपयोग करतां येईल, असें त्यास मुळींच वाटलें नाहीं. सर्व जगांतील पीडित लोकांनीं एक होऊन पीडकांचा संहार केला पाहिजे, असें त्याचें म्हणणें होतें. आणि त्यास अनुसरून रशियन क्रान्ति घडून आली आहे.

“सगळे पीडित किंवा मजूर जर एकवटले, तर पीडकांना मारण्याची जरूरच राहणार नाहीं. परंतु मार्क्स ज्या संस्कृतीत जन्मला तिची परंपराच अशी आहे की, कोणी तरी विरोधी असल्याशिवाय तिला चैनच पडत नाहीं. पाश्चात्य संस्कृतीचे आद्य प्रवर्तक ग्रीक. त्यांची सगळी संस्कृति आपल्या शहरापुरती होती. अर्थात् इतर शहरांतील लोकांशी त्यांचा पूर्ण विरोध होता. आधुनिक युरोपांत त्या संस्कृतीचें पर्यवसान राष्ट्रीयत्वामध्ये झालें. आपल्या राष्ट्रासाठीं कोणतेंहि कुकृत्य करणें योग्य आहे, अशी युरोपियन राष्ट्रांतील लोकांची समजूत. ग्रीक लोकांना इतर शहरें जशीं विरोधी वाटत, तशी ह्या राष्ट्रांना इतर राष्ट्रे विरोधी वाटतात; व अशा चढाओढीशिवाय संस्कृतीची उन्नति नाहीं, असें त्यांतील पुढारी लोक प्रतिपादन करतात. याच्यावर कार्ल मार्क्सनें जो तोडगा काढला तो

हा कीं, सर्व मजूरवर्गीला एकवटून त्याला भांडवलवाल्यांवर घालावे. म्हणजे हा जो राष्ट्रांमध्यं विरोध आहे तो भांडवलवाले आणि मजूर यांच्यावर नेऊन टाकावा. एकदा भांडवलशाही नष्ट झाली कीं, मग हा विरोध आपोआपच लय पावणार. कांठ्यानें कांटा काढण्यासारखी ही युक्ति आहे.

“परंतु ह्या युक्तीत एक मय आहे, तें हें कीं, कांठ्यानें कांटा काढीत असतांना पहिला कांटा निघण्यापूर्वी दुसरा कांटा मोडला आणि त्याचें टोंक आंत राहून गेलें, तर पहिल्यापेक्षां जास्ती दुःख व्हावयाचें. ही स्थिति आज इटलीत आणि जर्मनीत उत्पन्न झाली आहे. राष्ट्रीयत्वाचा कांटा काढण्यासाठीं समाजवादाच्या कांठ्यानें प्रयत्न केला. पण पहिला कांटा न निघतां हा दुसरा कांटाहि त्यांतच जाऊन सामील झाला.

“सशस्त्र क्रान्ति करून भांडवलवाल्यांना मारा, असें म्हणण्यापेक्षां ‘भांडवल-वाल्यांसाठीं शस्त्र ग्रहण करूं नका,’ हा तोंलस्तोयचा उपदेश अधिक हितावह होता. रशियन क्रांतीला यश येण्यास कांहीं अंशीं हाच उपदेश कारण झाला. झार, लोकांना जबरदस्तीनें समरांगणांत पाठवूं शकला. पण जेव्हां लोक लढूं इच्छिनात, तेव्हां झारशाही आपोआपच कोलमडून पडली. ... कार्ल मार्क्सच्या प्रभेला महात्मा गांधींच्या अहिंसेची जोड मिळाली असती, तर पाश्चात्य राष्ट्रं महायुद्धाच्या घोर संकटांत सांपडलींच नसतीं.” ३८

महात्मा गांधींची विचारपद्धती अध्यात्मवादावर आधारलेली होती हे आपण पाहिलेच आहे. ते सर्व-धर्म-समन्वयाचे पुरस्कर्ते होते. त्यात ईश्वरनिष्ठा ही मूलभूत होती. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, अशा सर्वच व्यवहारांत ते धार्मिक वृत्ती स्वीकारित आणि सर्व गोष्टींची ईश्वरवादाशी सांगड घालीत. ३९ सर्व धर्मांचे अंतिम उद्दिष्ट मानवांना सत्यनिष्ठ आणि अहिंसक बनविणे असे ते मानीत. अशा प्रकारे अहिंसेच्या तत्त्वाला धार्मिक अधिष्ठान देणे धर्मानंदांना मुळीच पसंत नव्हते. राजकारण आणि समाजकारण यांत धार्मिक गोष्टींचे मिश्रण केल्याने फायद्यापेक्षा हानीच जास्त होते असे त्यांचे मत होते. “परमेश्वर किंवा आत्मा आहे कीं नाही याचा शोध शास्त्रज्ञांनी अवश्य करावा. परमेश्वराविषयी शास्त्रज्ञ कांहींच सांगू शकत नाहीत. अर्थात् ह्या बाबतीत ते अज्ञेयवादी आहेत. आत्म्याविषयी जे शोध चालले आहेत, यांत ‘आत्मा अत्यंत अस्थिर किंवा अनित्य आहे,’ हा बौद्धांचा सिद्धान्त खरा समजण्यांत येत आहे. जशी विद्युच्छक्ति तशीच आत्मशक्ति, तिचा उपयोग जसा वाईट कामीं तसाच चांगल्या कामीं करतां येणें शक्य आहे. ही आत्मशक्ति वैधीजखान, तैमूरलंग, महमंद गझनी, इत्यादिकांमध्यं जशी

होती, तशीच पार्श्वनाथ, महावीर, बुद्ध, ख्रिस्त, इत्यादिकांमध्यं होती. एकांनी मनुष्याच्या विकासाच्या कामीं त्या शक्तीचा उपयोग केला, एवढेंच काय तें.

“आजकाल जो शास्त्रज्ञांनाचा विकास झाला आहे तो परमेश्वरावर भार घालून झालेला नाही. उलट शास्त्रज्ञांना वारंवार परमेश्वर-भक्तांशीं लढूनच आपले शोध अमलांत आणावे लागले. तेव्हां चातुर्यामांच्या प्रयोगांत परमेश्वराची कल्पना मिसळण्यापासून संप्रदायापलीकडे दुसरें कांहीं निष्पन्न होणें शक्य नाही,” ४० असे धर्मानंदांचे स्पष्ट मत होते. असो. धर्मानंदांना अभिप्रेत असलेल्या कल्याणकारी समाजव्यवस्थेची मूलतत्त्वे प्रस्तुत प्रकरणात करण्यात आलेल्या विवेचनाच्या निष्कर्षाच्या स्वरूपात, खालीलप्रमाणे देता येतील :

१. कल्याणकारी समाजव्यवस्थेचा मार्ग हा जागतिक स्वरूपाचाच असला पाहिजे. “—जशी सोव्येत समाजाची रचना होत आहे, तशीच जर ती जगांतील सर्व राष्ट्रांत झाली नाही, तर जग लढायांपासून मुक्त होईल ही गोष्ट मिथ्या आहे, सगळीं राष्ट्रं अपरिग्रही बनलीं तरच अहिंसा आणि सुखशांति लामेल.” ४१
२. ही कल्याणकारी समाजव्यवस्था अस्तित्वात आणण्याचे साधन पूर्णपणे ‘अहिंसक’ असले पाहिजे.
३. अध्यात्मवाद हा बुद्धिवादाशी विसंगत आहे. ईश्वरकल्पना आणि धर्म यांना राजकारण आणि समाजकारण यांपासून दूर ठेवले तरच कल्याणकारी समाजव्यवस्था अस्तित्वात येणे शक्य आहे.

नवमानवतावादाशी साधर्म्य

सर्व जगास व्यापू पाहणारी आधुनिक वैचारिक क्रांती महात्मा गांधींनी अध्यात्म-वादाच्या आधारावर नाकारली. धर्मानंद महात्मा गांधींचे भक्त होते. त्यांनी त्यांची ‘सत्य नि अहिंसा’ ही तत्त्वे स्वीकारून, आधुनिक वैचारिक क्रांतीच्या पार्श्वभूमीवर त्यांस ‘अस्त्येय नि अपरिग्रह’ यांची जोड देऊन आपल्या नव्या समाजधर्माची उभारणी केली. हा त्यांचा मार्ग महात्मा गांधींच्या तत्त्वज्ञानाची पुढची पायरी गाठणारा जसा होता, तसाच तो त्यांच्यानंतर काही काळाने जगापुढे आलेल्या मानवेंद्रनाथ रॉय यांच्या नवमानवता-वादाशी, काही प्रमाणात आगामी साधर्म्य दर्शविणाराही ठरला.

स्वतंत्र प्रभेचे एक जगद्विख्यात तत्त्वचिंतक म्हणून मानवेंद्रनाथ रॉय यांचे नाव इति-हासात नोंदले गेले आहे. मार्क्सवादाचे पुरस्कर्ते आणि कॉम्युनिस्ट इंटरनॅशनलचे एक पुढारी म्हणून निरनिराळ्या देशांतील समाजवादी चळवळींत अनेक वर्षे त्यांनी कार्य केले होते. रशियन राज्यक्रांतीपासून मार्क्सवादाचा प्रायोगिक स्वरूप प्राप्त झाले. या

३८. ‘हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा’ : ले. धर्मानंद कोसंबी, पा. ३२७-३२९.

३९. ‘Politics bereft of religion are a death trap because they kill the soul.’—Young India, Vol. I, P. 417-18.

४०, ४१. ‘पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म’ : ले. धर्मानंद कोसंबी, पा. ८२ आणि ८६.

प्रयोगाचे बराच काळ अवलोकन केल्यावर नि अनुभव घेतल्यानंतर मार्क्सवादातील उणिवा जगातील ज्या काही ध्येयवादी तत्त्वचिंतकांना दिसून आल्या, त्यापैकी रॉय हे एक होते. त्यांनी भारतातील आपला रॅडिकल डेमोक्रेटिक पक्ष १९४८ मध्ये बंद केला. या काळात त्यांचा कल वर्गवादाकडून हळूहळू व्यक्तिवादाकडे झुकू लागला होता. त्यातूनच त्यांचा नवमानवतावाद जगापुढे आला.

हा वेळपर्यंत धर्मानंदांचे निधन झाले होते. १९३६ मध्ये ज्या वेळी त्यांनी आपले नवे तत्त्वज्ञान आपल्या ग्रंथाद्वारे पुढे आणले, त्या वेळी ते बऱ्याच प्रमाणात मार्क्सवादाचे पुरस्कर्ते होते. रशियन प्रयोगातील दोषस्थळे ज्या काळात स्पष्ट होऊ लागली त्या काळात धर्मानंद असते तर त्यांनी कोणती भूमिका घेतली असती ते आज सांगणे शक्य नाही. पण एक गोष्ट खरी की, ते विशेष अनुभवानंतर, आपले विचार बदलण्यास आणि तसे जाहीर करण्यास मुळीच कचरले नसते ! मार्क्सवादावरील त्यांची भक्ती अंधश्रद्धाजन्य नव्हती. त्यातील हिंसेचे तत्त्व त्यांनी स्पष्टपणे नाकारले होते. पण त्याचबरोबर परिग्रहाच्या रक्षणासाठी जगातील काही राष्ट्रे लोकशाहीचे जे 'दोंग' *२ करीत आहेत, त्यांना बळी जाण्यापेक्षा रशियात त्या वेळी चालू होती त्या प्रकारची कामगार हुकूमशाही एकपक्षीय सरकार, आणि वर्गीय द्वंद्व, ही काही काळापुरती- म्हणजे मानवांच्या निकडीच्या अशा प्राथमिक गरजा पुऱ्या होईपर्यंत- स्वीकारणे योग्य होईल असे त्यांचे मत होते. कारण मार्क्सवादातील वर्गहीन समाज आणि अराज्यवाद या दोन अंतिम तत्त्वांवर त्यांचा पूर्णपणे विश्वास होता.

मानवेंद्रनाथ रॉय यांचा 'नवमानवतावाद' तसे पाहिल्यास कॉम्युनिझमप्रमाणे सांप्रदायिक स्वरूप प्राप्त झालेले तत्त्वज्ञान नाही. ती एक सर्व मानवजातीची मूलभूत एकता मान्य करणारी प्रवृत्ती आहे. या वादाचे तत्त्वज्ञान रॉय यांनी बावीस सिद्धान्तांत मांडलेले आहे. त्यातील प्रमुख मुद्दे साररूपाने खालीलप्रमाणे देता येतील :

१. भूतकालातील ध्येयांना नवा वेष देऊन स्वीकारण्यास या वादाचा विरोध आहे.
२. विचारशुद्धी हे चित्तशुद्धीचे एक अंग आहे. एखादा विचार, अथवा एखादी भावना कितीही पवित्र असली तरी ती जर विचाराच्या अग्नि-परीक्षेत टिकली नाही तर ती सत्य दर्शनास उपयोगी नाही. सत्यापेक्षा अधिक पवित्र काही नाही असे हा वाद मानतो.
३. आजपर्यंत संतांनी नि धर्मद्रष्ट्यांनी कल्पिलेले पारलौकिक भावगम्य ईश्वरी सत्य, माणसाच्या कल्पनाशक्तीने बुद्धीची कसोटी न लावता स्वीकारलेले तत्त्व आहे. मनुष्याचा आत्मविश्वास दृढ करण्याची शक्ती या धार्मिक ध्येयवादात नाही. मानवी जगताला उद्धरण्याची किंवा

बुद्धिविषयाची सर्व जबाबदारी माणसाची स्वतःचीच आहे. अनुभव आणि बुद्धिवाद यांच्या आधारावरच नव्या दृष्टीची मांडणी झाली पाहिजे, असे हा वाद मानतो.

४. समाज, राष्ट्र, वर्ग, किंवा पक्ष, यांपेक्षा मनुष्यत्व हे अधिक मूलभूत आहे. माणसाचे वैयक्तिक स्वातंत्र्य वृद्धिंगत करण्याकरिताच समाज-संस्था अस्तित्वात आल्या पाहिजेत. सतत बंधमुक्त होत जाणारा आत्म-निष्ठ मनुष्य निर्माण करणे हेच मानवी संस्कृतीचे श्रेष्ठ उद्दिष्ट आहे असे हा वाद मानतो, इत्यादी. *३

रॉय यांच्या नवमानवतावादाची तात्त्विक बैठक ज्या मूल्यांवर आधारलेली आहे त्यांतील काहींचे धर्मानंदांच्या विचारसरणीशी असलेले साधर्म्य लक्षात यावे म्हणून वरील निष्कर्षात्मक माहिती देण्यात आली आहे. दोघांचाही सांप्रदायिकतेला असलेला विरोध, वैज्ञानिक नि बुद्धिनिष्ठ विचारसरणीवर दोघांनीही दिलेला भर, ईश्वरकल्पना नि अध्यात्म-वाद यांस राजकारणापासून नि समाजकारणापासून दूर ठेवण्याची दोघांनाही वाटत असलेली गरज, सत्य नि नैतिकता यांस दोघांच्याही तत्त्वज्ञानात असलेले महत्त्वाचे स्थान आणि दोघांनाही जागतिक बंधुत्वाची केलेली तरफदारी, ही त्यांच्या तत्त्वज्ञानातील साम्य-स्थळे म्हणून दाखवता येतील !

जागतिक एकतेकडे वाटचाल

जगात शांतता प्रस्थापित करून अखिल मानवी जीवन सुसह्य बनविणे शक्य आहे ही भूमिका स्वीकारून धर्मानंदांनी प्रथमच आपली कल्पना ज्या वेळी पुढे मांडली, त्या वेळी तिचे स्वागत कविकल्पना म्हणून झाले असल्यास नवल नाही. कारण ही गोष्ट चाळीस वर्षांपूर्वीची होती. तो काळ राष्ट्रीयत्व म्हणजे उत्तम ध्येय असे मानण्याचा होता. दुसऱ्या महायुद्धाने केलेला संहार आणि त्या काळापासून विज्ञानाचा सतत चालू असलेला विकास, यामुळे आज जागतिक लोकमतास आंतरराष्ट्रीयत्वाचे वळण मिळत गेले आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर अस्तित्वात आलेली 'युनो'ची संघटना, आपली उद्दिष्टे बऱ्याच प्रमाणात जरी सफल करू शकलेली नसली, तरी तिच्यामुळे आंतरराष्ट्रीय भावनेस पुष्टी मिळाली आहे, हे नाकारता येत नाही. तसेच हल्लीच्या काळाकडे पाहिल्यास जगातील जास्तीत जास्त लोक जागतिक सहकार्य आणि एकता यांकडे आशावादी भूमिका घेऊन पाहत असल्याचे दिसून येते. प्रस्तुत प्रकरणाच्या सुरुवातीस, 'दि इन्स्टिट्यूट ऑफ वर्ल्ड ऑर्डर' याची दिलेली माहिती याचे प्रत्यंतर देते.

चालू वर्षाच्या गेल्या फेब्रुवारी महिन्यात डेन्मार्कमधील एस्सनोर येथे युरोपातील

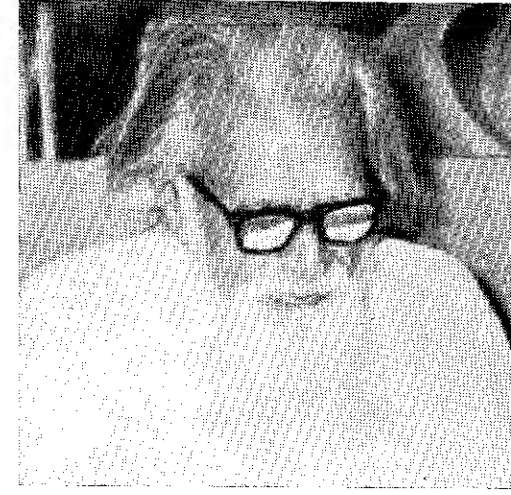
*२. 'पार्श्वनाथाचा चातुर्थांम धर्म' : ले. धर्मानंद कोसंबी, पा. ८५.

*३. 'वैदिक संस्कृतीचा विकास' : ले. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, पा. २५७-२५९.

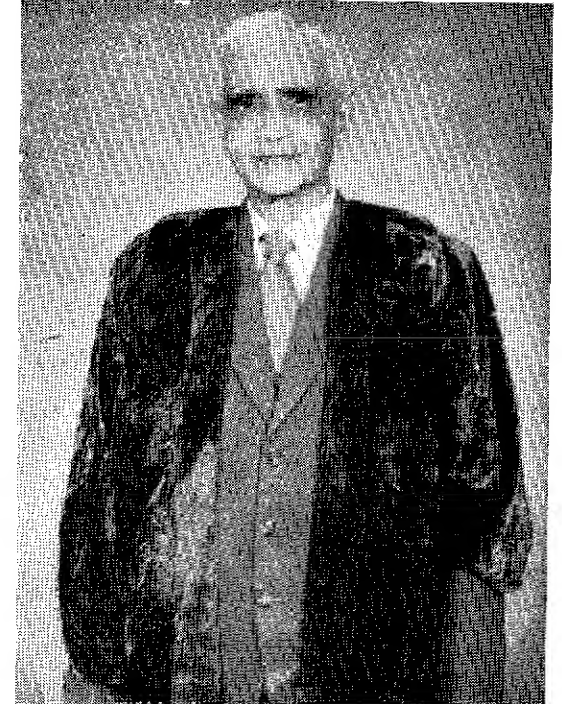
लोकशाही समाजवाद्यांची, आणि त्यानंतर गेल्या जून महिन्यात बर्लिन येथे युरोपातील कम्युनिस्ट पक्षांची, अशा दोन परिषदा भरल्या गेल्या. जगातील कम्युनिस्ट राष्ट्रांमध्ये गेली काही वर्षे त्यांच्या चळवळीची सूत्रे मॉस्कोकडे असावी की मावोकडे असावी, त्यांनी कोणत्या राष्ट्रांकडे मैत्री करावी अथवा करू नये, त्यांचे राजकीय धोरण काय असावे, वगैरे अनेक प्रश्नांवर मतभेद होते, आणि त्यामुळे त्यांची आपापसांत शीतयुद्ध आणि संघर्ष यापर्यंत पाळी गेली होती. पण आता वरील बर्लिन-परिषदेने, लहानमोठे कम्युनिस्ट पक्ष सारख्याच दर्जाचे आहेत, त्यांचे अधिकार समान आहेत, ते आपल्या राष्ट्रीय हितास प्राधान्य देऊन आपल्या धोरणाची आखणी करण्यास स्वतंत्र आहेत, वगैरे गोष्टी मान्य करून युरोपातील कम्युनिस्ट चळवळीचे ऐक्य ह्या परिषदेने प्रस्थापित केले आहे. कम्युनिस्टांमध्ये जशी मतभिन्नता होती तशीच ती युरोपातील लोकशाही समाजवाद्यांतही होती. त्यांनीही स्थल-काळ-परिस्थितीनुसार भिन्न मार्गांनी समाजवाद अमलात येणे शक्य आहे, हे तत्त्व एल्सनोरच्या परिषदेत मान्य केले आहे.

युरोप आणि अमेरिकेचे, आशिया नि आफ्रिकेतील देशांवरील वर्चस्व आता बरेच कमी झाले आहे. त्यांच्या बांडुंगासारख्या भरणाऱ्या परिषदा, त्यांच्यात विचारविनिमयास नि सहकार्यास सुस्वात झाली असल्याचे दाखवून देतात. लोकशाही समाजवादाचे भारताने स्वीकारलेले ध्येय आज बऱ्याच आशियाई राष्ट्रांच्या आकांक्षेचे प्रतीक होऊन बसले आहे. तसेच आज आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात अलिप्ततावादाने धरलेले मूळ ही एक महत्त्वाची घटना ठरली आहे. या अशा राष्ट्रांची पहिली शिखर-परिषद बेलग्रेड येथे १९६१ मध्ये भरली. त्या वेळेपासून अशा पाच शिखर-परिषदा भरल्या गेल्या. आज 'युनो'च्या संघटनेत अलिप्ततावादी देशांचे बहुसंख्येने असून त्यांची एकंदर संख्या ८२ आहे. जागतिक शांततेच्या दृष्टीने याच देशांकडून आज जास्त आस्था दाखवली जात आहे. एकंदरीत अमेरिका नि रशिया यांना वर्चस्वाची भावना सोडून देऊन यापुढे इतर देशांशी जास्त सहकार्याने नि सलोख्याने वागावे लागेल, आणि चीनही हीच भूमिका घेईल, अशी चिन्हे आज तरी दिसू लागली आहेत.

जगातील सर्वच देशांतून आज शास्त्रांच्या वाढीबरोबरच संहाराच्या साधनांचीही वाढ होऊ लागली आहे. प्रगत देशांनी तर या बाबतीत कहराच करून सोडला आहे. त्यांच्यात पराकाष्ठेची स्पर्धा चालू आहे. पण या स्पर्धेतून युद्धाचा स्फोट झाल्यास त्यातून यशस्वी होऊन यश उपभोगण्यास कोणीही शिल्लक राहणार नाही याचीही जाणीव सर्वांस होऊन चुकली आहे. या विवंचनेतून खात्रीने मुक्त होण्यास लागणाऱ्या तत्त्वज्ञानाच्या आणि साधनांच्या शोधात आज जगातील राजकारणी, विचारवंत, आणि सत्प्रवृत्त व्यक्ती गुंतलेल्या आहेत. अशा प्रसंगी धर्मानंदांचा द्रष्टेपणा डोळ्यांत भरल्याशिवाय राहात नाही. आज दिसून येणाऱ्या जागतिक परिस्थितीचे भविष्य लक्षात घेऊन आपल्या कल्याणकारी जागतिक समाजाचे दर्शन त्यांनी चाळीस वर्षांपूर्वीच जगास करून दिलेले आहे !

काकासाहेब कालेलकर

डॉ. पु. वि. बापट

इ.स.
ता. ५५-१/१९५४

त्रिंश विष्णुसंस्त.
आपले पत्र दोन तीन दिवसांसाठी मिळाले. समाचार समजून घेतून
इतना. मी येथून येता राबितोरी पुनः बनारसला जाणार आहे.
स्वतः भला असतांना अध्यापकांसाठी लोकां आयुक्त करताना व
तो माझ्याने मोडून नही. परंतु आतां अध्यापनांत आनंद वाटत नाही
शान्ति बरी वाटते. तिकडून उन्हाळा नडक असतो व हिवाळ्यांत
थंडी फार. या सर्व कारणांमुळे इकडेच मुळावे करण्याचा निष्प
प्रस्ताव आला. डॉ. सुरवटणकर येथून १५ मेलावर पातळपाणी
लेशान्तरन राहतात. दोन वर्षांसाठी यांचे आग्रह होताना,
मी लगेच घरीच राहिले. पण ते मला व्यनहारी वाटले नाही.
त्यांच्या घराजवळच एक कुटी आहे. ती राहण्याजोगी व निम
व्यजेगी आहे की काय हे पाहण्यासाठी येथे आलो. त्या कुटीची
व्यवस्था डॉ. सुरवटणकरच पाहतात व ती सध्या तरी मला राहण्या
साठी मिळते. तेव्हा परत बनारसला जाऊन पुस्तकांची व्यवस्था
जावी व त्या महिन्याच्या अखेरीस पातळपाण्याला येईन. आतां
पुस्तकांचा मोठा सुरत पालवला आहे. बरोबर फार थोडे सामान राहिले,
आणि यदाकदाचित् पातळपाण्याला राहण्यांत कोरें अडवणें
आल्या तर दुसरीकडे जाणार किंवा प्रयत्न नको आहे.
येथे मी नि. पदको राहिले, नि. साठे व सर्व मुले सुरक्षित आहेत.
नि. कमलू न्यू मार्केटच्या आसपास कोरें तरी आहे. काढाईसंपेपर्यंत
मिना तिकडे राहिले आहेत असे वाटते.

माझी प्रकृती आंगली असते. एवढेच बंग आहे की, आता शिक्वे-
पाने परिश्रम देणेत राहिले; शान्तपणे राहिले इ. वाटते.

स्वतः भला पत्र आपणाले माहित आहेच. त्याच महिन्यांत
पत्र लिहिण्यास सत्र मिळाली तर ते पत्र स्वतः भला पत्रावर
पाठवावे. पातळपाण्याला पत्र लोनकर मिळत नाही. यास्तव
मी तिकडे येण्यावर पत्रे लावीत पत्रावर पाठवावे.

५० महाराष्ट्र समाज, मद्र., Mhow (C. S.).

मद्र. पातळपाण्याला डॉ. सुरवटणकरांना तिकडे
तिकडून पत्रे आणता. कळाने ही नितंति

आपला
ध. कोसवले

विष्णु रा. नाईक यांस लिहिलेले एक पत्र

व्यक्तिमत्त्व आणि काही आठवणी

कोणालाही प्रथमदर्शनीच आदर वाटावा अशीच धर्मानंद या मूर्तीची सर्वच ठेवण होती.

निमगोरा वर्ण; विशेष न वाढलेली दाढी, सर्वसाधारण माणसांपेक्षा थोडी जास्तच
उंची; लहण्या मुळीच नसला तरी भरीव अशी अंगकाठी, देहाच्या कणखरणाबरोबरच
आत्मविश्वासयुक्त निर्भयता सूचित करणारी त्यांची ताठ कण्याने बसण्याउठण्याची नि
चालण्याची पद्धत; चेहऱ्यावरील प्रशान्त स्थितप्रज्ञतेचा भाव, दृष्टीच्या सौम्य मेदकपणातून
दर्शित होणारी बुद्धीची चमक; - हे सर्व पैलू त्यांच्या बाह्य व्यक्तित्वाचा आगळाच
अभिजातपणा प्रत्ययास आणित. - आणि अगदीच पायबोळ नसलेले खादीचे धोतर,
बंद गळ्याचा अंगरखा, पायांत वहाणा, असा साधाच पण स्वच्छ असा, त्यांच्या
व्यवस्थितपणाची जाणीव देणारा, त्यांचा पोषाख असे.

ते सत्यप्रिय होते. निगवीपणा, सावेपणा आणि सरळपणा, हे त्यांचे स्वाभाविक गुण
होते. स्वाभिमान आणि स्पष्टोक्ती ही तर त्यांच्या स्वभावाची त्यांनी लहानपणापासून
कमावलेली वैशिष्ट्ये ! बरेचसे शीघ्रकोपी, पण याची जाणीव मनाशी बाळगून संतापीपणा
काबूत ठेवण्याची शिकवण स्वतःस मूळपासून देत आलेले. उतावळेपणाही त्यांच्या अंगात
होता. एकमार्गीपणा हाही त्यांचा एक गुण. हातात घेतलेले काम, कितीही लहान असो,
मोठे असो, ते संपवित्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही कामात लक्ष बालणे त्यांस जमत नसे.

आपले मत ते सहसा कोणावर लादण्याचा प्रयत्न करीत नसत; पण ज्या वेळी ते व्यक्त
करण्याचा प्रसंग त्यांच्यावर येई, त्या वेळी ते कोणाचाही मुलाहिजा न ठेवता अत्यंत
स्पष्टपणे व्यक्त करीत असत, आणि त्यास खोचदारपणाचेही स्वरूप कित्येकदा येई. पण या
त्यांच्या खोचदारपणात दंश नव्हता, हे लक्षात ठेविले पाहिजे.

इतरांच्या मताबद्दल ते आदर बाळगीत. त्यांचे म्हणणे शांतपणे ऐकूनही घेत. पण
स्वतःच्या मताबद्दल त्यांचा आग्रहही तेवढाच असे. संदिग्ध आणि अनिश्चित बोलून
वेळ मारून नेणे त्यांस जमत नसे. तडजोड हा शब्द त्यांच्या कोशातच नव्हता. यामुळे
ते 'एक घाव दोन तुकडे' या वृत्तीचे आहेत, आपले तेच खरे करणारे आहेत, असा
बऱ्याच जणांचा समज होई. याबद्दल पु. मं. लाड यांनी पुढील उद्गार काढलेले आहेत :

“आपण निश्चित शोधून काढलेल्या सत्याचा त्यांना आग्रह असे. ‘बुद्धेः
फलं अनाग्रहः’ हा व्यवहारधर्म आहे, तो ज्ञानधर्म होऊंच शकत नाही; कारण

मिथ्याज्ञानाशी मिळतं वेणें शक्यच नाही. धर्मानंद याबाबतीत कठोर वृत्तीचे होते. केवढाहि मोठा पंडित असो — हार्वर्डचा लॅन्मन असो अगर मॉस्कोचा श्चेवोत्स्की असो — त्यांनी ती वृत्ति कधी नमवली नाही. ज्ञान पारखून निश्चित करण्यासाठी ते अतिशय परिश्रम करीत असत. कांहींहि गृहीत धरणें हें त्यांच्या स्वभावांतच नव्हतें. ग्रंथ काढून, धुंडाळून, खात्री करून घेतल्याशिवाय पुढें जाणें त्यांना आवडत नसे. म्हणून त्यांच्या लिखाणांत चूक काढणें फार कठीण जात असें, व जर कोणी काढावयाचा प्रयत्न केला तर वाद करून आपलें मत प्रस्थापित करण्यास ते सदैव तयार असत. ज्ञानसाधनेची ही तपश्चर्या खऱ्या विद्वानाळा सतत करावी लागते. ही तपश्चर्या करतांना प्राचीन परंपरा सोडणें त्यांना आवडत नसे. बुद्धधोषासारख्या प्राचीन पालि पंडितांविषयी त्यांना अत्यंत आदर होता. त्यांच्यापाशी [धर्मानंदां-पाशी] धम्मपद वाचताना एकदां असा प्रसंग आला कीं, आम्हीं चर्चा करून एक श्लोकाचा खरा अर्थ निश्चित केला. धर्मानंद म्हणाले, 'हा अर्थ जरी बरोबर आहे, तरी परंपरागत अर्थ असा आहे हें तळटीपेंत देण्यास विसरूं नका.' या वृत्तीमुळे त्यांनीं जुनी परंपरा नव्या दृष्टीने पाहिली; पण तिचें सातत्य बिघडूं दिलें नाही. ” १

अकाली प्रौढत्व

त्यांचे लहानपण लक्षात घेतल्यास, करमणुकीच्या मार्गाकडे त्यांचे मन फारसे कधी वळलेले दिसून येत नाही. बागांची राखण करण्यास ते लहानपणी जात असत. पण तेथे संवगडी गोळा करून एखादा खेळ खेळले, कोणत्याही मनोरंजनाच्या कार्यक्रमात रंगले, असे कोठेच आढळून येत नाही. नाचगाणे नि नाटकांसारख्या करमणुकीत तर त्यांनी लहानपणी सोडाच, पण पुढच्या काळातसुद्धा रस घेतलेला दिसून येत नाही. अमेरिकेत ते साडेसात वर्षे होते. रशियात एक वर्ष. पण या दोन्ही देशांत एखाद्या करमणुकीच्या कार्यक्रमास ते हजार राहिल्याचे दिसून येत नाही. गोमन्तकीयास असलेल्या नाटकांच्या नादाबद्दल त्यांस किती तिटकारा होता हे आपण पाहिलेच आहे. २

चोविसाव्या वर्षी त्यांनी घर सोडले. त्या वेळी त्यांनी आपल्या पुतण्यांना उपदेशपर असे पत्र लिहून ठेविले होते. ३ त्यांतील विचार आदर्श असे होते, यात शंकाच नाही. पण ते विचार, त्या वेळचे त्यांचे वय, त्या वेळी त्यांस मिळालेले शिक्षण, यांशी विसंगत वाटतात, आणि त्यांस मानसिक प्रौढत्व बरेच लवकर प्राप्त झाले होते, याची जाणीव होते.

१. 'आकाशगंगा' : पु. म. लाड, पा. २०, २१. लाड हेही धर्मानंदांचे पालीचे विद्यार्थी होते.

२, ३. मागे पाने १४ आणि २२ पहा.

एकान्तप्रियता

अलिप्तपणा आणि एकान्तप्रियता हे वैराग्यशीलतेची समधर्म साधणारे असेच गुण आहेत. धर्मानंदांची वैराग्यवृत्ती लहानपणापासूनच दिसून येत होती. एकान्तात जाऊन विचार करीत बसल्याची माहिती त्यांनी स्वतःच 'निवेदना'त दिलेली आहे. नंतरच्या काळातील योगसाधनेच्या अभ्यासामुळे ही त्यांची वृत्ती बळावली असल्यास नवल नाही. लेखन, संशोधन करीत असताना त्यांना पूर्ण शांतता लागत असे. 'हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा' हा त्यांचा ग्रंथ त्यांनी प्रथम बनारस विद्यापीठात राहून लिहिण्यास घेतला. नंतर काही काळ ते सारनाथ येथे गेले; यानंतर ते काशी विद्यापीठात राहून त्यांनी आपले काम पुढे चालवले; आणि ग्रंथ पुरा होईपर्यंत पुन्हा एकदा त्यांस सारनाथची वारी करावी लागलीच. ह्या सर्व उलथापालथीचे कारण म्हणजे प्रत्येक वेळी त्यांच्या अलिप्ततेत आणि एकान्तवासात ह्या ना त्या कारणाने आलेला व्यत्यय !

गुणाचा अतिरेक

धर्मानंदांनी बौद्धज्ञानाचे आणि पाली भाषेचे केलेले पुनरुज्जीवन, आपल्या देशाच्या दृष्टीने किती महत्त्वाचे ठरले हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही. त्यांनी आपली शिष्यपरंपरा उत्पन्न करून, या भाषेच्या अभ्यासास जोरदार चालना दिली, यात शंकाच नाही. पण एवढ्यावर त्यांचे समाधान झाले नव्हते. पाली भाषेचा जास्त अभ्यास व्हावा, विद्यार्थ्यांनी लंकेस जाऊन तेथील ज्ञान संपादन करावे, जुन्या ग्रंथांचे जास्त संशोधन व्हावे, असे त्यांस सतत वाटत होते. अगदी शेवटच्या वेळी कमलनयन बजाज यांनी दिलेली एक हजार रुपयांची रक्कम, अशाच कामासाठी उपयोगात आणण्याकरिता त्यांनी महात्मा गांधींच्या स्वाधीन कशी केली, याचा उल्लेख पुढे येणारच आहे. पण असे असूनसुद्धा, या कार्याकरिता एखादी संस्था स्थापून तिच्या मार्फत कार्य करण्याचा प्रयत्न ते करू शकले नाहीत— आणि हे काही धनिकांनी आपण होऊन अशा कार्यास मदत करण्याची इच्छा प्रदर्शित करूनही. ४

एखाद्या कायम स्वरूपाच्या विधायक कार्याची जबाबदारी अंगावर घेतली, म्हणजे लोकसंग्रह करणे आलेच. लोकाराधनाही ओघानेच आली. ती करताना अनेक प्रसंगी स्वतःच्या मतांना, ध्येयांना, मुरड बालावी लागते, आणि तार्किक दृष्ट्या गौण असलेला मार्ग स्वीकारावा लागतो, असे धर्मानंदांना वाटत होते. याशिवाय संस्था म्हणजे पैसा गोळा करणे आलेच. पैसा गोळा केला की, हिरोबटिशेन आलेच. चार लोकांच्या सह-कार्याने काम करणे, सहकाऱ्यांवर विश्वास ठेवणे, ह्याही गोष्टी ओघानेच आल्या. अशा कार्यात कोणाकडूनही एखादी चूक झाली तर पर्यायाने आपल्या तत्त्वनिष्ठेला बाध पोचेल या विचारानेच अशा कल्पनांपासून धर्मानंद चार पावले दूरच राहिले,— अथवा करावे

४. मुनि जिनविजयजीकडून समजलेली माहिती.

की नाही, या विचारातच वेळ निघून गेला.^५

त्यांचा चिरंजीव दामोदर, १९२४ साली केंब्रिज (बॉस्टन) हायस्कूलच्या फायनल परीक्षेत पहिल्या वर्गात पास झाला होता. त्यानंतर तो भारतात परत आला. या अमेरिकेतील परीक्षांना भारतातील विद्यापीठांतून त्या वेळी मान्यता नव्हती. पण हुशार विद्यार्थ्यास स्पेशल केस म्हणून प्रवेश मिळणे अगदीच कठीण नव्हते. पण धर्मानंदांनी तसा प्रयत्न केला नाही. 'कदाचित् एखाद्या युनिव्हर्सिटीमध्ये प्रयत्नांती प्रवेश मिळवता आला असता; परंतु मी स्वतः गुजरात विद्यापीठांत असल्याकारणाने तसा प्रयत्न करणे हास्यास्पद झाले असते,'^६ असे त्याचे कारण ते देतात. खरे पाहिल्यास कोणत्याही भारतीय विद्यापीठाने दामोदरची परीक्षा घेतल्यानंतरच त्यास प्रवेश दिला असता! परिणामी दामोदरचे एक वर्ष फुकट गेले.

'बहुजन-विहार' धर्मानंदांनी एका विशिष्ट उद्देशाने अस्तित्वात आणला होता. श्रमजीवी वर्गामध्ये बुद्धाच्या अहिंसा तत्त्वज्ञानाच्या प्रचाराने स्पृष्ट्यास्पृश्यभेद नष्ट करून त्यांच्यात समतेचे बीज पेरवे, असे धर्मानंदांना वाटत होते. या कार्यावर या विहारातून भर द्यावयाचा होता; आणि त्याप्रमाणे त्यांनी हे कार्य सुरू करून दीड-दोन वर्षे फार यशस्वी रीत्या चालविलेही होते. या विहारास जुगलकिशोर बिरा यांची मदत मिळत असे. धर्मानंदांनी तेथे चालवलेले कार्य त्यांना आणि महात्मा गांधींनाही, फार पसंत पडले होते. पण शेवटी धर्मानंदांच्या या कार्यास खीळ पडण्यास, त्यांचा 'हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा,' हा ग्रंथ कारणीभूत झाला.

या ग्रंथात धर्मानंदांनी गीता आणि वैदिक ग्रंथ, यांचे कडक रीत्या समालोचन केले होते. ते त्या वेळी हिंदू धर्माच्या बऱ्याच अभिमान्यांस आवडले नाही. धर्मानंदांवर त्यामुळे उलटसुलट अशी बरीच टीका झाली. बिराशेठ यांनाही त्या ग्रंथातील विचार आवडले नसल्याचे धर्मानंदांना कळले. तेव्हा त्यांनी दोन-तीन वर्षे विहारात चालवलेले कार्य एकदम थांबवून, विहाराशी असलेला आपला संबंध तोडून टाकला. बिराशेठ यांनीच नव्हे तर महात्माजींनी सुद्धा, त्यांस तसे न करण्याविषयी सांगून पाहिले. पण त्याचा उपयोग झाला नाही. पंडित सुखलालजी हे धर्मानंदांचे गुजरात विद्यापीठातील सहकारी आणि फार जवळचे असे स्नेही. त्यांनी विहार सोडण्याचे कारण धर्मानंदांना विचारले, त्या वेळी, बिराशेठ यांस पसंत नसलेले लिखाण आपण करीत असताना, त्यांच्या औदार्याचा फायदा वेणे आपणास योग्य वाटले नाही, अशा अर्थाचे उत्तर

५. मुनि जिनविजयजींना धर्मानंदांनी असे कार्य हाती घ्यावे असे वाटत होते. ते आणि इतर मित्रमंडळी त्यांस आग्रह करीत असत. मुनिजींकडे बोलताना प्रस्तुत लेखास ही माहिती समजली.

६. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्र. ९ वे, ३ एप्रिल १९३८.

धर्मानंदांनी दिले. ^७ खरे पाहिल्यास धर्मानंदांनी आपल्या ग्रंथात मांडलेली मते आणि विहारात ते करीत असलेले कार्य, यांचा अर्थाअर्थी संबंध नव्हता.

अशीच गोष्ट सारनाथ येथेही घडली. सारनाथ हे सर्वगुंज्य असे बौद्धक्षेत्र. याच ठिकाणी बुद्धाने आपल्या पहिल्या पाच शिष्यांना उपदेश केला होता. या ठिकाणी बौद्ध धर्माविषयी बरेच कार्य चालत असते. या ठिकाणचे बौद्ध भिक्षू बगैरे मंडळी धर्मानंदांना फार मान देत असत. धर्मानंदांनी तेथे राहून त्यांस मार्गदर्शन करावे, त्यांच्या कार्याशी सहभागी व्हावे, असे त्यांस वाटत होते. तेथे धर्मानंदांची वेगळी मठी बांधून, त्यांची राहण्याची सुद्धा त्यांनी व्यवस्था केली होती. पण तेथील द्रव्यसंचयाची पद्धती धर्मानंदांना पसंत पडली नाही. बुद्धाची मूळ शिकवण अशा संचयाविरुद्ध होती. लागेल त्या वेळी द्रव्य गोळा करावे, आणि ते त्या त्या कार्याकरिता खर्च करावे, त्याचा संचय करू नये, असे धर्मानंदांचे मत होते. तेथील बौद्ध भिक्षूंना आपली पारंपरिक पद्धत सोडून देणे योग्य वाटले नाही. बुद्धाने जो अनन्य त्याग केला, त्याचा ह्या संचयाशी मेळ बसत नाही, हे धर्मानंदांचे म्हणणे तत्त्वतः तेथील भिक्षूंना पटत होते. पण परंपरेच्या विरुद्ध जाण्याचे धैर्य ते दाखवू शकत नव्हते. तेव्हा धर्मानंदांनी तेथील कार्याशी सहभागी होण्याचे नाकारले, आणि सारनाथ येथे राहण्याचेही सोडून दिले. ^८

बरील प्रकारची धर्मानंदांच्या गुणातिरेकाची आणखीही उदाहरणे दाखवता येतील. ध्येयनिष्ठा, तत्त्वनिष्ठा, विचारांचा काटेकोरपणा, तडजोडीला एकदा प्रवृत्त झाल्यावर तिला बंधन कसे राहात नाही याची जाणीव, प्रत्येक व्यवहाराला नीतीचा आधार असलाच पाहिजे ही आपल्या जीवनास लावून घेतलेली शिस्त, ह्या सर्व निष्ठा त्यांनी इतक्या पराकोटीला पोचविल्या होत्या की, त्यास बऱ्याच वेळा दोषस्वरूप प्राप्त होई. तेव्हा त्यांचा सर्वांत मोठा दोष गुणातिरेक हा होता, असे म्हटल्यास अतिशयोक्तीचे ठरणार नाही!

विवेकपूर्ण कौटुंबिक आसक्ती

सर्वसाधारण कौटुंबिक माणसाप्रमाणे धर्मानंदांनी विशेष आसक्तीने संसार केला असे म्हणता येत नाही. त्यांचा अलिप्तपणा नि एकलकोंडेपणा यांचा प्रत्यय सामाजिक बाबींप्रमाणे कौटुंबिक बाबतीत देखील येतो. पण याचा अर्थ असा नव्हे की, आपल्या कुटुंबातील मंडळींसंबंधी योग्य ते कर्तव्य करण्यात ते लुकलेले होते. तसेच आपल्या बायको-मुलांवर त्यांचे प्रेम नव्हते, त्यांची ते उपेक्षा करीत, असेही सुट्टीच म्हणता येणार नाही. देशसेवेमध्ये अथवा इतर विधायक कार्यात प्रत्येक क्षण वेचणाऱ्या माणसाचे, आपल्या गृहप्रपंचाच्या बाबतीत अपरिहार्यपणे कसे दुर्लक्ष होते, याची बरीच उदाहरणे आहेत. पण धर्मानंदांकडून अशा प्रकारचे वर्तन घडलेले सुट्टीच दिसून येत नाही.

७, ८. 'दर्शन अने चिंतन' : ले. पंडित सुखलालजी, अर्घ्य. पान ७१, ७३.

त्यांनी आपल्या मुलांमुलींना योग्य ते शिक्षण दिले. त्यांची लग्ने वगैरे बाबतीतही आपले कर्तव्य त्यांनी दक्षतापूर्वक पार पाडले. त्यांच्या मुलाने पुण्यात घर बांधण्याचे ठरवले त्या वेळी आपले लेखन, संशोधन बाजूस ठेवून त्यांनी या घराच्या बांधकामावर जवळजवळ दोन वर्षे देखरेख केली. अमेरिकेची चौथी सफर संपवून ते १९३२ च्या ऑक्टोबरात परत आले. त्यानंतर, 'पुण्याला चि. दामोदरसाठी बंगला बांधण्याचें काम मीं हातीं घेतलें. तें पुरें झाल्यावर १९३४ सालच्या ऑगस्ट महिन्यांत मी बनारसला जाऊन राहिलों.' असे त्यांनी स्वतःच नोंद करून ठेवलेले आहे. ९

त्यांचे जामात डॉ. रामप्रसाद हे १९४५ च्या जानेवारीमध्ये सेवानिवृत्त झाले. त्यानंतर मुंबईत येऊन राहण्याचे त्यांनी ठरविले. कारण येथे त्यांना नवीन नोकरी मिळणार होती. त्यासंबंधी एका पत्रात धर्मानंद म्हणतात : 'मी देखील त्यांच्याबरोबर (डॉ. रामप्रसाद यांच्याबरोबर) मुंबईस जाईन. सध्या एन्. पावेल कंपनीत राहूं. कायमचें बिन्हाड कोठें मिळेल हें सांगतां येत नाही. आजकाल मुंबईत एक खोलीहि मिळण्याची पंचाईत आहे. ते (डॉ. रामप्रसाद) एकदा मुंबईस स्थिर झाल्यावर मी आमदाबादला जाईन म्हणतों.' १०

यानंतरच्या दुसऱ्या एका पत्रात ते म्हणतात, "डॉ. रामप्रसाद यांनी मुंबई सरकारची नोकरी पत्करली. त्यांना घर पाहण्यासाठी माझ्याकडून थोडीबहुत मदत होईल या आशेने मी त्यांबरोबर इकडे आलों. पण आजतागायत एक-दोन खोल्यादेखील कोठेंच सांपडल्या नाहीत. आणि म्हणून निरुपायानें इथें राहतों. त्यांना घर सांपडलें असतें म्हणजे चि. माणिक इकडे आली असती, व मी येथून दुसरीकडे गेलों असतों, हें काहीं जमून येत नाही. त्यामुळे बंधनात पडल्यासारखें झालें आहे." ११

अहमदाबादला जाण्याची निकड असताही, आपली कामे बाजूस ठेवून, धर्मानंदांनी दोन-तीन महिने मुंबईत राहून आपल्या जामातांकरिता जागा मिळविण्याची खटपट केली, हे वरील दोन पत्रांवरून दिसून येते. या सर्व गोष्टींवरून आपल्या कुटुंबियांच्या बाबतीत आपले कर्तव्य पार पाडण्यात धर्मानंदांकडून कुचराई होई असे म्हणता येत नाही. "आपल्या कुटुंबियांना धर्मानंद अधूनमधून धांवत्या मेठी देत. एक तर त्यांना अनावर कामें असत. दुसरे म्हणजे कुटुंबांत मिळणारें प्रेम, वात्सल्य, माया, यांचा त्यांना ओढा वाटला नाही. ते त्यांत अडकून पडू शकले नाहीत, आणि या प्रेमापोटी निर्माण होणाऱ्या

क्षुद्र मनोवृत्तीची तर त्यांना चांगलीच चीड होती." असे डॉ. इन्द्रायणी सावकार यांनी आपल्या आजोबांसंबंधी एका ठिकाणी म्हटलेले आहे. १२

प्रस्तुत लेखकाच्या संग्रही, धर्मानंदांनी आपले मित्र विष्णु रा. नाईक यांस लिहिलेली जवळजवळ ३७-३८ पत्रे आहेत. यांपैकी २३ पत्रांतून धर्मानंदांनी आपल्या कुटुंबियांसंबंधी केलेले उल्लेख आढळून येतात. हे सर्व उल्लेख, आपल्या मुलांची, पत्नीची, जामा-तांची माहिती देणारे असेच आहेत. बनारसहून लिहिलेल्या एका पत्रात, मुलाचे बऱ्याच दिवसांत पत्र नाही, पण त्याने बनारस येथील आपल्या एका मित्राला पाठवलेल्या पत्रामुळे पुण्याचा समाचार समजला, असा जवळजवळ तक्रारवजा उल्लेख आहे. अशीच धर्मानंदांची बरीच पत्रे मुनि जिनविजयजी यांच्याही संग्रही आहेत. ती प्रस्तुत लेखकास अहमदाबाद येथे मुनिजींकडून वाचावयास मिळाली. त्यांतही आपल्या कुटुंबियांसंबंधी माहितीवजा उल्लेख आहेत. या सर्व पत्रांतून देण्यात आलेली ही माहिती, आणि विशेष म्हणजे ती ज्या पद्धतीने दिलेली आहे, त्यातून प्रस्तुत लेखकास तरी धर्मानंदांचे आपल्या कुटुंबियांसंबंधीचे वात्सल्ययुक्त अगत्य, प्रतीत झाल्याशिवाय राहिले नाही.

धर्मानंदांनी स्वतःकरिता जी एक विशिष्ट भूमिका निवडली आणि आपल्या आयुष्याच्या अखरेच्या क्षणापर्यंत कसोशीने पाळली, ती मानव्याच्या विस्तीर्ण पायावर आधारलेली होती. ती सीमाहीन आणि सर्वसमावेशक अशीच असल्यामुळे, गृहस्थाश्रमाच्या आकुंचित क्षेत्रात सर्व काळ गुंतून पडणे त्यांस जमणारे नव्हते. प्रापंचिक कर्तव्ये पार पाडण्याकरिता त्यातल्या त्यात ते वेळ काढीत असत, हे आपण पाहिलेच आहे. पण इतर सर्वसाधारण पालकांप्रमाणे आपल्या कुटुंबियांत सर्वस्वी गुरफटून राहणे, मुलामुलींना जवळ बसवून त्यांच्याशी बोलणेखेळणे, त्यांच्या दैनंदिन अडीअडचणींची दखल घेणे, ह्या गोष्टी ते करू शकले नाहीत. त्याचप्रमाणे त्यांच्याविषयीचा अनुराग, धर्मानंद, भडक रीत्या सोडाच, पण स्पष्टपणे केव्हाही दाखवू शकले नाहीत. सटीसामासी ते येत असत, चार-आठ दिवस रहात असत, सर्वांची विचारपूस करीत असत, पण तेवढ्याने, बाप आणि मुले, यांत जेवढी जवळीक असावयास पाहिजे, तेवढी ते उत्पन्न करू शकले नाहीत, असे वाटते. आणि यामुळे त्यांच्या विवेकपूर्ण वात्सल्याची जाणीव न झाल्यामुळे, त्यांस आपल्याविषयी मोठासा ओढा नव्हता, असा जर त्यांच्या मुलांनी समज करून घेतला तर त्यांस दोष कसा देता येईल ? असो. या विवेचनात जास्त न शिरता त्यांच्या काही आठवणी पुढे देण्यात येत आहेत. त्या धर्मानंदांच्या मनोवृत्तीचे, गुणावगुणांचे, स्वभावाचे, अंशतः तरी दिग्दर्शन करतील अशी आशा आहे.

९. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्र. ११ वे, १८ सप्टें. १९३८.

१०, ११. ही दोन्ही पत्रे धर्मानंदांनी विष्णु रा. नाईक यांस लिहिलेली आहेत. पहिले, ता. १७ जाने. १९४५ रोजी बेंगलोरहून, आणि दुसरे ता. ३ मार्च १९४५ रोजी मुंबईहून. एन्. पावेल कंपनीचे मालक डॉ. नायर हे धर्मानंदांचे दोस्त होते. त्यांची कंपनी ज्या इमारतीत होती, त्याच इमारतीत वरच्या मजल्यावर ते रहात होते.

१२. महाराष्ट्र टाइम्स, ५ नव्हें. १९७२. धर्मानंदांची मुलगी मनोरमा साठे ह्या डॉ. इन्द्रायणी सावकार यांच्या मातोश्री आहेत.

निर्भय स्पष्टवक्तेपणा

बडोद्याचे महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्याशी धर्मानंदांची प्रथम ओळख १९०६ मध्ये कलकत्ता येथे झाली. या वेळी धर्मानंद 'कलकत्ता विद्यापीठा'त आणि तेथील 'नॅशनल कॉलेजात' प्राध्यापनाचे कार्य करीत होते. पण तेवढ्यावर ते समाधानी नव्हते. त्यांस बौद्धशानाचा प्रसार सर्व भारतात करावयाचा होता. नंतरच्या काळात झालेल्या एक-दोन भेटीत धर्मानंदांची ही इच्छा लक्षात घेऊन, महाराजांनी धर्मानंदांना मासिक पन्नास रुपयांची मदत देण्याचे ठरवले; तेव्हा धर्मानंद कलकत्ता विद्यापीठाची दोनशे-पन्नास रुपयांची नोकरी सोडून देऊन, पुण्यास येऊन स्थायिक झाले, आणि तेथून त्यांनी आपल्या आवडत्या कार्यास सुरुवात केली. या काळात महाराजांच्या इच्छेनुसार बडोदा येथे त्यांनी बौद्ध धर्मावर पाच व्याख्याने दिली. यांपैकी एका व्याख्यानाच्या प्रसंगी धर्मानंदांच्या दिसून आलेल्या निर्भय स्पष्टवक्तेपणाची आठवण पु. मं. लाड यांनी पुढील शब्दांत दिलेली आहे :

“बुद्धाचा धर्म हा बुद्धीचें खेळणें नसून शीलाचें व्रत आहे असा त्यांचा [धर्मानंदांचा] कटाक्ष असे. बडोद्याला व्याख्यान देण्यास त्यांना बोलावून खुद्द सयाजीराव अध्यक्षस्थानी बसत असत. अशा एका प्रसंगी धर्मानंद सम्राट अशोकावर व्याख्यान देणार होते. तत्पूर्वी त्यांना असें कळलें कीं, कोणत्या एका विभागातील [बडोद्याच्या] दारूची दुकानें बंद करावीत अशी विनंती तेथील शिष्टमंडळानें सयाजीरावमहाराजांस केली असतां या दुकानांतून प्राप्त होणाऱ्या सरकारी उत्पन्नाचे पैसे मला अन्य तऱ्हेनें मिळवून द्या म्हणजे मग मी तीं दुकानें बंद करीन, असें सयाजीरावांनीं उत्तर दिलें.

“धर्मानंदांना हें रुचलें नाहीं. हें ध्यानांत ठेवून आपल्या निर्भीड स्वभावास अनुसरून अशोकावरील व्याख्यानांत अध्यक्ष सयाजीरावांसमक्ष ते असें म्हणाले कीं, 'अशोकाने आपल्या राज्यांत दारूबंदी केली. दारूबंदीमुळे घटणारे राज्याचें उत्पन्न अन्य प्रकारानें मिळवून द्या, मग मी दारूबंदी करीन, असें अशोक म्हणाला नाहीं.' सयाजीरावांना हा दृष्टान्त उमगला. व्याख्यानाच्या शेवटीं नेहमीप्रमाणें समारोप न करतां ते सभेंतून उठून गेले, व जातांना एवढेंच म्हणाले, 'धर्मानंद, आज तुम्ही आम्हांला चांगलाच धडा शिकवलात.' लोकांना वाटलें कीं महाराजांचा धर्मानंदांवर रोष झाला व त्यांनीं बडोदें सोडून जावें असा बहुतेक हुकूम निघेल. पण खरा हुकूम निराळाच निघाला ! सयाजीरावांनीं बरीं जाऊन त्या विभागातील दारूची दुकानें बंद करावीत असें फर्मान काढलें. बौद्ध धर्माच्या खऱ्या वक्त्याची आणि श्रोत्याची निष्ठा अशी असावी लागते.” १३

यानंतरच्या काळात सयाजीरावांशी धर्मानंदांचे सख्य जास्तच जुळून आले, हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे !

१३. 'आकाशगंगा' : ले. पु. मं. लाड, पा. २१, २२.

गांधीजींना उपदेश ?

‘तुम्ही जनतेचे पालक आहांत असें समजून वागलांत तर स्वराज्यांत तुम्हांला कोणाचें भय बाळगावयास नको,’ असें महात्मा गांधींचे जमीनदारांस सांगणे होते. त्याचप्रमाणे संस्थानिकांना ते, ‘तुम्ही रामराज्याचें उदाहरण डोळ्यांपुढें ठेवून वागा,’ असा उपदेश करीत असत.

धर्मानंदांना तात्त्विक दृष्ट्या हे बरोबर वाटले नाही. अपरिग्रहावाचून सत्य आणि अहिंसा कधीही टिकाव धरणार नाहीत असे धर्मानंदांचे ठाम मत होते. हे आपले मत ते स्पष्टपणे बोलून दाखवीत असत. एवढेच नव्हे तर, ‘हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा’ या आपल्या ग्रंथात, गांधीजींनी जमीनदारांना दिलेले आश्वासन आणि संस्थानिकांना केलेला उपदेश, यांस असलेला आपला विरोध त्यांनी स्पष्ट शब्दांत मांडलेला आहे.

धर्मानंद हे गांधीजींच्या गुजरात विद्यापीठात काम केलेले. गांधीजी त्यांस फार आपुलकीने वागवतात. आणि असे असून धर्मानंदांनी गांधीजींची चूक दाखवणे, त्यांच्यावर टीका करणे, म्हणजे गांधीजींच्या सौजन्याचा फायदा घेण्याचे नि त्यांस उपदेश करण्याचा आव आणण्यासारखे आहे, अशी टीका त्या वेळी गांधीजींच्या वर्तुळातील काही मंडळींकडून झाल्याशिवाय राहिली नाही. पण धर्मानंदांचे गांधीजींशी संबंध शेवटपर्यंत अत्यंत जिद्दाळ्याचेच राहिले !

खादीधारी गोमन्तकीय

१९२४ साली भारतीय काँग्रेसचे अधिवेशन बेळगाव येथे महात्मा गांधींच्या अध्यक्षते-खाली भरले होते. धर्मानंद या अधिवेशनास हजर होते. त्यांची आणि महात्मा गांधींची ओळख १९१६ पासूनची. त्याशिवाय या काळात ते गांधीजींच्या गुजरात विद्यापीठात काम करीत होते. त्यामुळे गांधीजींशी धर्मानंदांचा या काळात परिचय वाढला होता, हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही.

बेळगाव गोमन्तकीयांस अगदीच जवळ. त्याशिवाय, या काळात काँग्रेसवर ब्रिटिश सरकारची तेवढीशी वक्रदृष्टी झाली नव्हती. त्यामुळे एम्. एस्. एम्. रेव्हेने वास्कोडून बेळगावपर्यंत खास गाड्या ठेविल्या होत्या. काँग्रेसचा हा सोहळा, आणि काँग्रेस पुढाऱ्यांस जवळून पाहण्याची ही संधी, गोमन्तकीयांनी सोडली असती तर नवलच ! बऱ्याच गोमन्तकीयांनी या संधीचा फायदा घेतला. या प्रसंगी यांपैकी काहीजणांनी धर्मानंदांच्या मध्यस्थीने महात्माजींची भेट घेतली. ही सर्वच मंडळी पूर्णपणे अगदी सफेत खादीत होती. बारीक पाहणाऱ्यास त्यांचे खादीचे कपडे अगदी कोरे, नुकतेच बनवलेले आहेत, हे सहज दिसून आले असते. महात्माजींनी या मंडळींच्या कपड्यांकडे पाहिल्यावर ही मंडळी हमेशा खादी वापरणारी आहे काय ? असा धर्मानंदांना प्रश्न केला. धर्मानंदांनी, ‘नाहीं, खास या प्रसंगाकरितांच ते खादीचे कपडे बाळून आलेले आहेत,’

असे उत्तर दिले. यानंतर महात्माजींनी या मंडळींस खादीचे महत्त्व समजावून सांगितले, आणि ही मुलाखत संपली.

धर्मानंदांनी महात्माजींस दिलेले उत्तर सत्य नि वस्तुस्थितीस धरूनच होते. पण ते ह्या मंडळींस आवडले नाही. धर्मानंदांनी संदिग्धपणे, सारवासारवीचे काही उत्तर दिले असते, तर त्यांस आवडले असते. पण तसे झाले नाही; आणि धर्मानंदांवर या गोष्टीमुळे या मंडळींचा झालेला रोष, बराच काळ टिकला !

डॉ. भांडारकरांचा सहवास

गृहत्याग करून प्रथम पुण्यास आले त्या वेळी धर्मानंदांनी डॉ. भांडारकरांची ओळख करून घेतली होती. त्या वेळच्या त्यांच्या पुण्यातील वास्तव्यात संस्कृत शिक्षणाच्या बाबतीत त्यांस डॉ. भांडारकरांची थोडीबहुत मदतही झाली होती. पण एकंदरीत धर्मानंदांची स्पष्ट बोलण्याची तर्कनिष्ठ पद्धती, आणि सर्वसाधारणपणे अशक्य वाटणाऱ्या गोष्टी शक्य करून दाखवण्याची अव्यवहारी भाषा, त्यांना पसंत पडली नाही, आणि त्या वेळी तरी दोघांचेही मोठेसे सख्य जुळून आले नाही. भांडारकरांनी त्या वेळी धर्मानंदांना जवळजवळ वेळ्यातच काढले होते.

या गोष्टीनंतर आपली सात वर्षांची भ्रमंती संपवून आणि बौद्धज्ञान प्राप्त करून घेऊन परत आल्यावर, डॉ. भांडारकरांनी त्यांस अगत्यपूर्वक मेटीस बोलावून, त्यांचा सत्कारही प्रार्थनासमाजातर्फे केला. या वेळेपासून भांडारकरांशी, आणि त्यांच्या घरातल्या मंडळींशी धर्मानंदांचा घनिष्ठ संबंध जुळून आला. धर्मानंदांनी पुण्यास ज्या वेळी घर बांधण्याचे ठरवले, त्या वेळी लागणारी जागा भांडारकरांनी आपल्या जागेतून दिली. पाली भाषेस मुंबई विद्यापीठाची मान्यता मिळवण्याच्या कामी डॉ. भांडारकरांचीच मदत कारणीभूत झाली. नवीन घरात धर्मानंद राहावयास गेल्यानंतर त्यांचा भांडारकरांशी रोजचाच संबंध येऊ लागला. त्यासंबंधी धर्मानंद म्हणतात :

“डॉ. भांडारकर यांचा शेजार हा दुसरा फायदा होय. [पहिला फायदा शहराच्या बाहेर प्लेगाची लागण न होणाऱ्या भागांत राहावयास मिळणे हा होय.] त्यांचा ग्रंथसंग्रह फार मोठा होता व त्याचा मला चांगला उपयोग होई. त्यांच्या-बरोबर दुसरा कोणी नसला तर मी फिरावयास जात असे. बंडगाईनकडे गेलों तर ते कांहीं मिनिटे तरी मुळामुठेच्या पुलावर उभे राहून तल्लीन वृत्तीने पाण्याच्या प्रवाहाकडे पाहात राहात. गणेशखिडीकडे गेलों, तर तिकडे एखाद्या दगडावर बसून ध्यान करीत, अथवा भजन म्हणत. त्या दृश्यांची आठवण मला अद्यापही आनंदकारक वाटते. ह्याशिवाय त्यांच्याशी प्राचीन इतिहास-वाङ्मयासंबंधी जी चर्चा चाले, तिचा मला किती तरी फायदा होत असे.

“त्यांच्या घरी किंवा फिरण्याच्या वेळी बौद्धधर्माच्या गोष्टी निवाल्यास ते कधी कधी म्हणत, ‘एवढा उदार धर्म ज्याचा साऱ्या हिंदुस्थानांत प्रसार झाला व

ज्याने हिंदुस्थानच्या तिन्ही बाजूंचे देश व्यापले, त्याचा खुद्द हिंदुस्थानांतच माग-मूस कसा राहिला नाही ? पाश्चात्य पंडितांनी दिलेली ह्या प्रश्नांची उत्तरे समाधानकारक नाहीत.’ अशा रीतीने ह्या महत्त्वाच्या प्रश्नाचा विचार करण्यास त्यांनीच मला प्रवृत्त केले. आणि त्या माझ्या विचाराची परिणति ‘हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा’ या ग्रंथांत झाली.” १४

भूत-पिशाच-बाधा

कुशिनारेला असताना धर्मानंदांनी दोन-अडीच महिने एका झाडाखाली घालवले. या काळात ते योगसाधनांचा अभ्यास करीत होते. या ठिकाणी राहूनच त्यांनी बुद्धाने ‘भयभैरवसूत्रांत’ सांगितलेल्या भयभैरवाचा अनुभव घेतला. स्मशानात सारी रात्र घालवण्याचाही त्यांनी अनुभव घेतला. पण त्यांस या काळात प्रत्यक्ष भुते अशी पहावयास मिळाली नाहीत. लहानपणची एक आठवण धर्मानंदांनी दिली आहे ती पुढीलप्रमाणे :

“आरोब्यावर १५ जात असतांना एक तरी लागते. तिच्यावर बहुधा एकटाच होडीवाला असतो. दुसरा कोणी नसला तर मी होडी वल्हवीत असें. लौकरच मुकाणूच वल्हे धरण्यास शिकलों; व बहुधा मीच ते धरीत असें, आणि होडीवाला होडी वल्हवीत असे हे पाहून उतारुंना मोठे आश्चर्य वाटे, की हा एवढासा मुलगा ओहोटीच्या वेळी होडी यथायोग्य स्थळी नेतो कसा ? अर्थात् अशा चहात्यांपैकी कांहीं लोकांची दृष्ट झाली, असें ठरविण्यांत आले !

“आरोब्याच्या तरीच्या अलिकडे एक मोठे शेत आहे. पावसाळा संपून शेताची कापणी झाल्यानंतर ह्या शेतातून आमच्या आतेभावाच्या घरी येण्याला पाऊलवाट होती, ती जवळची असल्यामुळे मी बहुधा त्याच वाटेने येत असें. एके दिवशी सूर्यास्तानंतर मी शाळेतून येत असतांना या शेतांत दोन खिस्ती मजूर बाया तांदळाच्या टोपल्या घेऊन येतांना मला दिसल्या. त्या एकीमागून एक नव्हत्या. एक माझ्या डाव्या हाताला व दुसरी उजव्या हाताला दिसत होती. कांहीं अंतरावर आल्यावर त्या अदृश्य झाल्या ! त्यानंतर एक खिस्ती गृहस्थ उंच सिल्क हॅट घातलेला व विचित्र पोशाख केलेला बऱ्याच अंतरावर बसलेला मला दिसला. त्याची खुर्ची दिसत नव्हती. अशा वेळी हा येथे शेतांत येऊन कां बसला असावा याचें मला कोडें पडलें; व त्याला जाऊन विचारावें या उद्देशानें तो बसला होता तिकडे जाण्यासाठी मी पायवाट सोडून जाऊ लागलों. कांहीं पावले पुढे गेल्यावर

१४. खुलासा : प्रकाश सप्ताहिक. प्र. ४ ये, १२ सप्टें. १९३७.

१५. पेडणे महालातील एक गाव.

तो मनुष्य एकाएकी अंतर्धान पावला ! तो बसला होता त्या ठिकाणी गेलो. तेथे जवळपास एक हातभर उंचीचे छद्म दिसले; दुसरे काही नाही. मला दम्याचा विकार जडल्यावर विचारण्यांत आले की, काही भूतपिशाच तू पाहिलेस काय ? मी ही गोष्ट सांगितली. मला मुळीच भय वाटले नव्हते. तथापि मी भ्यालो असेन असें गृहीत घरण्यांत आले. यानंतर मी पुष्कळ ठिकाणी रातावनांत, स्मशानांत रात्री-वेरात्री फिरलो आहे. परंतु भुतंस्वते कधीहि पाहिली नाहीत.” १९

त्यांचे व्यवहारज्ञान

आपल्या व्यवहारज्ञानाची चिखलीच्या शाळेत शिकत असतानाची एक आठवण धर्मानंदांनी स्वतःच सांगितलेली आहे. ती अशी :

“मडगांवच्या शाळेत मी काय शिकलो याची फारशी आठवण राहिली नाही; परंतु चिखली येथे भिकंभटजीच्या शाळेंतील काही आठवणी आहेत. आमच्या वर्गांत पंचवीस किंवा सव्वीस मुले असत. माझा बहुधा पहिला नंबर येई. पाटे, बेरीज, वजाबाकी, व काही वाचन, एवढेच काय ते मी या शाळेत शिकलो असेन. भिकंभटजींना याच्या पलिकडे शिकवितां येणें शक्य नव्हतें.

“या शाळेंतील एक गोष्ट मला आठवते... रामदासबुवा या वेळीं चिखलीस आमच्या आतेभावाच्याच घरी राहात. एके दिवशीं ते आमच्या शाळेत आले; व आम्हांस सर्वांना त्यांनीं रव्याचे दोन लाडू दिले. त्यांची वाटणी करण्याचें काम, मी पहिला नंबर असल्यामुळे मजकडे आले. मी दुसऱ्या नंबराला जवळजवळ एक-तृतीयांश लाडू दिला, त्याच्यापेक्षा थोडा कमी तिसऱ्या, चौथ्या नंबराला, अशा रीतीनें सहाव्या नंबरपर्यंत सर्व लाडू खलास झाला ! मला स्वतःला काही राहिलें नाही हें सांगावयालाच नको ! माझे व्यवहारज्ञान भिकंभटजींना समजलें व दुसरा लाडू वाटण्याचें काम त्यांनीं स्वतःच केलें.” १७

हा त्यांचा अव्यवहारीपणा त्यांना पुण्यात स्वतःचे घर बांधले त्या वेळीही नडला. कॉन्ट्रॅक्टर आणि इंजिनियर यांनी धर्मानंदांच्या या कृतीचा फायदा घेतला. आणि अंदाजापेक्षा जास्त पैसे धर्मानंदांना खर्च करावयास लावले. पण या दोन वेळच्या अनुभवांतून त्यांनी योग्य तो धडा घेतला होता हे पुढील गोष्टीवरून दिसून येते. ‘बहुजन-विहार’ मुंबईत बांधण्याचे ज्या वेळी ठरले त्या वेळी धर्मानंद जर या कामात स्वतः लक्ष घालीत असले तरच या कामास येईल तो खर्च देण्यास बिलांशेट यांनी तयारी दाखवली होती. त्यांच्या इच्छेनुसार या कामाकडे धर्मानंदांनी लक्ष दिले, एवढेच नव्हे तर अत्यंत चोखंदळपणे दिले, असे त्या वेळी त्यांनी वेळोवेळी विष्णु नाईक यांस गोमन्तकात लिहिलेल्या पत्रांवरून दिसून येते.

१६, १७. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्र. ३ रे, १५ ऑगस्ट १९३७.

तसेच १९३२ मध्ये अमेरिकेची चौथी फेरी करून परत आल्यावर पुण्यात त्यांच्या मुलाने बांधावयास घेतलेल्या बंगल्याच्या देखरेखीचे काम त्यांनी, पुढील दोन वर्षे तेथे राहून केले होते. यावरून लहानपणीचा त्यांचा व्यवहारातील कच्चेपणा नंतर राहिला नाही हे उघड होते.

टाईप जुळवणारे प्रो. ल्यान्मन

जर्मनीतील डॉ. फिशल यांनी प्रो. ल्यान्मनला ‘The great type-setter of America’ (अमेरिकेतील प्रसिद्ध टाईप जुळवणारे) असे म्हटले होते. आणि त्यामुळे प्रो. ल्यान्मन रागावले होते. या गोष्टीसंबंधी बोलताना प्रो. वीनर १८ यांनी प्रो. ल्यान्मन यांच्यासंबंधी सांगितलेली गोष्ट धर्मानंदांनी पुढील शब्दांत दिलेली आहे :

“हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीत नोकरी पतकरल्यानंतर एकदां ते (प्रो. वीनर) ट्राममधून जात होते. त्या वेळीं ट्रामगाडी हात दाखवला की पाहिजे त्या ठिकाणी उभी रहात असे. ल्यान्मन या वेळीं ट्रामच्या रस्त्यावर येतात न येतात तोंच दुसऱ्या उतारुसाठी उभी राहिलेली ट्राम चालू झाली. प्रो. ल्यान्मन Stop, Stop, म्हणून मोठमोठ्याने ओरडत ट्रामच्या मागोमाग धांवत सुटले. कंडक्टरनें घंटा वाजवून गाडी उभी केली. ल्यान्मननें आत उडी टाकली, व ते वीनरच्या शेजारी येऊन बसले. ते कासावीस होऊन गेले होते. त्यांना प्रो. वीनरनें विचारलें, ‘प्रो. ल्यान्मन इतकी धाई का ? घरी कोण आजारीबिजारी तर नाही ?’ ल्यान्मननें हातांतलें प्रूफ काढून वीनरला दाखवलें, आणि म्हणाले, ‘हें पहा हें कसे झालें आहे तें !’ प्रूफामध्ये वीनरना काहीच चूक दिसली नाही. तेव्हां ल्यान्मन म्हणाले, ‘बारे वा, Horward Oriental Series या मथळ्यांतील O हें अक्षर उलटें झालें आहे, हें तुमच्या लक्षांत येत नाही ? त्याचकरितां तर मी छापखान्याकडे जाण्याची धाई करीत आहे !’ १९

या आठवणीतील विनोद जरी सोडून दिला, तरी प्रो. ल्यान्मनइतकेच स्वतः धर्मानंदही प्रूफांच्या बाबतीत चोखंदळपणा दाखवत असत. छपाई निर्दोष व्हावी म्हणून ते अत्यंत काळजी घेत असत. त्यांना यत्किंचितही चूक खपत नसे, असे काकासाहेब कालेलकरांनी एका ठिकाणी म्हटलेले आहे. २० फक्त एका शब्दाकरिता छापत असलेले पुस्तक तीन महिने धर्मानंदांनी थोपवून धरले होते अशी माहिती प्रस्तुत लेखकास अहमदाबादच्या भेटीत समजली.

१८. हार्वर्ड विद्यापीठातील रशियन भाषेचे प्रोफेसर.

१९. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्र. ७ वे, २० मार्च १९३८.

२०. ‘पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म’ या धर्मानंदांच्या ग्रंथास ‘खरा धर्म’ हा काकासाहेबांचा लेख जोडलेला आहे. त्यात पान १५.

जैनांचा मांसाहार

ज्ञान पारखून निश्चित करण्यात धर्मानंद अतिशय परिश्रम घेत. काही गृहीत धरणे त्यांस आवडत नसे. ग्रंथ धुंडाळून, संशोधन करून, पूर्ण खात्री करून घेतल्याशिवाय ते पुढे जात नसत. म्हणून त्यांच्या लिखाणात चूक काढणे कोणासही शक्य होत नसे. तसा कोणी प्रयत्न केला तर धर्मानंद आपले मत तत्परतेने प्रस्थापित करण्यास मागेपुढे पाहत नसत. पण याचा अर्थ त्यांस जाहीरपणे होणारे वादविवाद आवडत असत असे मात्र नव्हे. उलट अशा वादांचा त्यांना तिडकाराच असे. तत्त्वनिष्ठेवरील कटाक्षामुळे जाहीर वर्तमानपत्री वादविवाद करण्याचा त्यांच्यावर दोन वेळा प्रसंग आला. त्यांपैकी जैन धर्मीयांचे मांसाहार प्रकरण बरेच गाजले. त्याची माहिती थोडक्यात पुढीलप्रमाणे :

गुजरात विद्यापीठात असताना त्यांच्या पुरातत्त्वमंदिराच्या 'पुरातत्त्व' त्रैमासिकात धर्मानंदांनी संशोधनपर असा एक लेख लिहिला. हा लेख श्रमणांच्या मांसाहाराबद्दलचा होता. खरे पाहिले असता जैन वाङ्मयाशी धर्मानंदांचा संबंध गुजरात विद्यापीठात गेल्या-नंतरच आला. पुरातत्त्वमंदिरातील विद्वान जैन पंडितांकडे धर्मानंदांची हमेशा अनेक विषयांवर चर्चा होत असे; आणि या पंडितांनीच आचारांग सूत्रातील काही उतारे धर्मानंदांच्या निदर्शनास आणले. या सूत्रांच्या आधारेच धर्मानंदांनी वरील लेख लिहिला. हा लेख प्रकाशात आल्यावर अहमदाबाद येथील जैन लोकांत फारच खळबळ उडाली. जैन धर्माचा धर्मानंद उच्छेद करू पहातात, अशा तक्रारीही पुरातत्त्वमंदिराच्या चालकांकडे आल्या.

खरे पाहिले असता बुद्ध समकालीन मांसाहाराची प्रथा कशी होती, हे दाखविण्याचा त्या लेखाचा उद्देश होता. वयोवृद्ध स्थानकवासी साधु गुलाबचंद यांचे या प्रश्नासंबंधी काय मत पडले ते धर्मानंद पुढीलप्रमाणे सांगतात :

“...साधु गुलाबचंद व त्यांचे प्रसिद्ध शतावधानी शिष्य रतनचंद अहमदाबादला राहत असत. एका जैन पंडिताबरोबर मी त्यांच्या दर्शनाला गेलो... माझ्याबरोबरच्या जैन पंडिताने रतनचंद स्वामींना माझी ओळख करून दिली. तेव्हां ते म्हणाले, 'तुमची कीर्ति मी ऐकत आहे. परंतु तुम्ही आमचे प्राचीन साधु मांसाहार करीत होते, असें लिहून आमच्या धर्मावर आघात केला, हे ठीक नव्हे.'

“मी म्हणालो, 'बौद्ध आणि जैन हे दोनच श्रमण-संप्रदाय आजला अस्तित्वात राहिले आहेत. आणि त्यांजविषयीं माझे प्रेम किती आहे, हे या [माझ्याबरोबर असलेल्या] पंडितांनाच विचारा. परंतु संशोधनाच्या नाबर्तीत श्रद्धा, भक्ति किंवा प्रेम, आड येऊं देतां कामा नये. सत्यकथनाने कोणत्याहि संप्रदायाचे नुकसान होईल, असें मला वाटत नाही. आणि सत्यार्थ प्रकाशित करणे संशोधकाचे कर्तव्य आहे, असें मी समजतो.'

“बुद्ध साधु गुलाबचंद कांहीं अंतरावर बसले होते, ते तेथूनच आपल्या शिष्याला म्हणाले, 'या गृहस्थाने दोन उतार्यांचा जो अर्थ लावला आहे, तोच बरोबर आहे; आधुनिक टीकाकारांनीं केलेले अर्थ ठीक नव्हेत. ह्या दोन उतार्यांशिवाय आणखी बऱ्याच ठिकाणीं, जैन साधु मांसाहार करीत होते, याला आधार सांपडतात,' असें सांगून त्यांनीं जैन सूत्रांतील उतारे म्हणण्यास सुरुवात केली. पण त्यांच्या विद्वान् शिष्याने विषयांतर करून हा संवाद तसाच सोडून दिला. यावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते कीं, रतनचंदसारख्या साधूंना सत्य लपविण्यांतच जास्त रहस्य वाटत होतें.” २९

'भगवान बुद्ध' हा धर्मानंदांचा ग्रंथ १९४१ मध्ये नागपूर येथून प्रसिद्ध झाला. या ग्रंथातील ११ वे प्रकरण त्यांनी वर उल्लेखित लेखात फेरफार करून लिहिले होते. हे प्रकरण ज्या वेळी तेथील दिगम्बर जैनांच्या निदर्शनास आले, त्या वेळी त्यांनी यवतमाळ येथे एक संस्था स्थापन करून, पद्धतशीर चळवळीस सुरुवात केली. कोर्टकचेऱ्यांच्याही धमक्या धर्मानंदांना देण्यात आल्या. या सर्वांस धर्मानंदांनी नागपूर येथील 'भविष्य' या साप्ताहिकात सविस्तर उत्तर दिले.

या उत्तराने जरी वऱ्हाडातील चळवळ थंडावली, तरी ती इतर ठिकाणी १९४४ पर्यंत चालूच राहिली. सभा, निषेधाचे ठराव, पास होऊ लागले. धर्मानंदांच्या जीवास धोका असल्याचे कळवून धमकीची पत्रेही येऊ लागली. शेवटी धर्मानंदांनी एक पत्र मुंबईतील 'जन्मभूमि' पत्रात प्रसिद्ध केले. त्यात त्यांनी पुढील योजना जाहीर केली : 'दोन्ही बाजूंनीं हायकोर्टांतील एका गुजराती जजाला सरपंच निवडावा. त्याच्या पुढे आपापले म्हणणे ठेवावे. आणि याचा योग्य विचार करून सरपंचाने निकाल द्यावा.' आपल्या विरुद्ध निकाल झाल्यास आपण जाहीर माफी मागण्यास तयार असल्याचे धर्मानंदांनी जाहीर केले. पण दुसऱ्या बाजूच्या विरुद्ध झाल्यास, त्यांनी तो वर्तमानपत्रांतून जाहीर करावा, असेही धर्मानंदांनी मुचवले. याचा योग्य तो परिणाम झाला, आणि चार वर्षांनंतर चळवळ आपोआप आणि हळूहळू बंद पडली.

दहा डॉलरांच्या नोटीचा आनंद

आपल्या विद्यार्थ्यांपासूनही आपल्या ज्ञानात कशी भर पडली हे सांगताना, धर्मानंद प्रासुख्याने हरिनाथ दे आणि हार्वर्ड विद्यापीठाचे प्रो. त्यान्मन यांचा उल्लेख करतात. त्यान्मन हे थोडेसे विक्षिप्त गृहस्थ होते. त्यांच्या अडेल्तट्टूपणामुळे विसुद्धिमत्ताचे संस्करण कसे लांबणीवर पडत गेले हे आपण पाहिलेच आहे. त्यान्मन यांचे वागणे कधीकधी कसे हास्यास्पद होई याचे एक उदाहरण धर्मानंदांनी पुढील शब्दांत दिलेले आहे :

२१. 'भगवान बुद्ध' : ले. धर्मानंद कोसंबी, पृ. २४५-४६.

“ ज्या विद्यार्थ्यांपासून मी पुष्कळ ज्ञान मिळविले त्यांत पहिले श्री. हरिनाथ दे होत. त्यांना पालि भाषेत एम्. ए. व्हावयाचे होते. इंग्रजी भाषांतराच्या व काही शिक्षकां मदतीने त्यांनी एम्. ए. च्या अभ्यासक्रमांतील काही पालि ग्रंथ वाचून काढले. पण ‘अष्टसालिनी’ त्यांना मुळीच समजेना. डॉ. एडवर्ड म्यूलर ह्या जर्मन पंडिताने त्या ग्रंथाचे संशोधन केले आहे. पण ते इतके अशुद्ध आहे की, त्याला संशोधन म्हणणे योग्य नाही. हा ग्रंथ समजावून दिल्याने माझ्या ज्ञानांत पुष्कळ भर पडली.

“ दुसरे विद्यार्थी हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीचे प्रोफेसर ल्यान्मन होत. त्यांना विसुद्धिमग्न समजावून द्यावयाचा होता. माझ्यासारख्या हिंदी पंडिताचे ज्ञान बोकीव असते, तेव्हा माझा काही उपयोग होणार नाही अशी त्यांची जवळजवळ खात्री होती. त्यांच्याबरोबर कामाला सुरुवात केल्यावर आपल्या तुलनात्मक व्याकरण ज्ञानाचा त्यांनी बराच डौल दाखविला. पण एक-दोन आठवड्यांतच आपले अज्ञान त्यांना स्पष्ट दिसू लागले, आणि प्रांजळपणे ते ते बोलून दाखवीत. मात्र कोणत्याही मोठीला पुरावा दाखविल्याशिवाय त्यांचे समाधान होत नसे. जेव्हा मी तिथल्या तिथेच उदाहरणादाखल इतर ग्रंथांतील एक-दोन उतारे दाखवी, तेव्हा ते म्हणत, ‘एवढ्या मोठ्या ग्रंथसमूहातून हे दाखले तुम्ही कसे अचूक शोधून काढता याची किल्ली मला लौकर सांगा. न जाणों, तुम्ही उद्यां एखाद्या मोटारखाली सांपडून प्राणास मुकाल!’ बौद्ध वाङ्मयाचा दृढ परिचय हीच ती किल्ली होती. ती ताबडतोब प्रो. ल्यान्मनच्या हवाली करता आली नाही, तर त्यांत माझा दोष कोणता ?

“ सहा ताडपत्री व दोन-तीन छापलेल्या मिळून आठ किंवा नऊ प्रतीवरून विसुद्धिमग्न्याचे पाठ ठरवावे लागत. जेथे कोणत्याही प्रतीवरून पाठ निश्चित करणे कठीण पडे, तेथे इतर ग्रंथांतील आधार घेऊन मी पाठ ठरवीत असे, आणि सिंहली किंवा ब्रह्मी लिपीतील पुस्तकांत तसे दोष कां घडून आले याची कारणे स्पष्ट करून सांगत असे. अशा एखाद्या प्रसंगी प्रो. ल्यान्मन यांना हर्षातिरेक होई, व हातांत पाठ दुरुस्त केलेले पत्र घेऊन ते पुस्तकालयातून आत जात, व आपल्या पत्नीला म्हणत, ‘डियर, हा कोसंबीचा नवा शोध पाहिलास का ? मला दहा डॉलरांची नोट मिळाल्यासारखा आनंद होतो !’ हे ल्यान्मनचे वर्तन मला विलक्षण वाटे. कां की, त्यांच्या पत्नीला पालि पाठांतरांतील एक अक्षरदेखील समजणे शक्य नव्हते. दहा डॉलरच्या उपमेने उद्भवणारे हास्य तर मला विवेकाने आवरावे लागत असे ! ” २२

‘माणिक’ यांचा वाङ्मनश्चय

धर्मानंदांच्या सर्वांत मोठ्या मुलीच्या वाङ्मनश्चयाची आठवण त्यांच्याच शब्दांत या ठिकाणी देण्यापूर्वी, धर्मानंद आणि त्यांच्या पत्नी बाळाबाई यांच्या एक-दोन गोष्टी या ठिकाणी सांगितल्या तर त्या विषयास धरूनच होणार आहेत.

धर्मानंद स्वभावाने बरेचसे एकलकोंडे, कमी मिसळणारे कसे होते, हे आपण पाहिलेच आहे. पण परदेशात असले म्हणजे ते आपल्या या स्वभावास थोडीशी मुरड घालून तेथे व्यवसाय, शिक्षण वगैरे कारणांसाठी आलेल्या भारतीयांशी आपण होऊन ओळख करून घेऊन स्नेहसंबंध ठेवीत असत. विशेषतः विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत तर ते जास्तच आपुलकी बाळगीत, आणि त्यांच्या अडीअडचणी लक्षात घेऊन त्यांस शक्य ती मदत करण्यास झटत. अहमदाबादच्या एका भेटीत प्रा. पारेख यांच्या बरी त्रिकमलाल एम्. शहा यांच्याशी प्रस्तुत लेखाची ओळख झाली. धर्मानंद अमेरिकेस होते त्या वेळी शहा तेथे तंत्रशाखेचे शिक्षण घेत होते. विद्यार्थ्यांस शिक्षणसंस्थांतून प्रवेश, सवलती, मिळण्याच्या बाबतीत तर धर्मानंद लक्ष घालीत असतच, पण त्याशिवाय त्यांच्या खाण्या-जेवण्याच्या अडचणीकडेही ते कसे लक्ष देत, हे शहा यांच्याकडून ऐकावयास मिळाले. शहा हे शाकाहारी होते. त्यांच्या प्रकृतीला तेथील आहार मानवत नसे. म्हणून धर्मानंद त्यांस आठवड्यातून एक दिवस तरी आग्रहाने आपल्याबरोबर नेऊन तेथील एका ग्रीक हॉटेलात दही खाण्यास घालीत असत. अशाच प्रकारे धर्मानंदांची डॉ. रामप्रसाद यांच्याशी ते अमेरिकेत शिकत असतानाच ओळख झाली होती.

बाळाबाई ह्या फारशा शिकलेल्या नव्हत्या हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही. त्या काळात मिळणारे जुजवी मराठी शिक्षण त्यांचे झाले असावे. त्यांचे बंधू डॉ. लाड हे वाचनाचे भोक्ते होते. मराठी पुस्तके, नियतकालिके वगैरे घेण्याचा त्यांना नाद होता. त्यामुळे बाळाबाईंचेही थोडेबहुत वाचन होत असे, असे अनुमान करता येते. या वाचनाच्या मुळे असो, अथवा आपल्या बंधूच्या आणि धर्मानंदांच्या उदारमतवादी विचारांच्या परिणामाने असो, त्या आपल्या मुलीला परजातीत लग्न करून देण्यास सहज-पणे संमती देण्याइतक्या पुढारलेल्या होत्या, हे पुढील माहितीवरून लक्षात येईल. माणिक यांच्या वाङ्मनश्चयाची माहिती धर्मानंद, पुढीलप्रमाणे देतात :

“ डॉ. रामप्रसाद यांची आणि माझी अमेरिकेत ओळख झाली. भैसूर सर-कारने त्यांना स्कॉलरशिप देऊन M. I. T. (मॅसाच्युसेट इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी) मध्ये विद्युत्शास्त्राचा पुढील अभ्यास करण्यासाठी पाठवले होते. परंतु त्यांना D. Sc. डिग्री घेण्यासाठी आणखी एक वर्ष प्रो. हिचकॉक यांच्या बरी काम करून काढावे लागले. आमची समजूत अशी होती की ते एक होतकरू गरीब विद्यार्थी आहेत.

“ १९२५ च्या जून महिन्यांत मी काही कारणास्तव मुंबईला आलों व डॉक्टर

नायर यांच्या घरी उतरलों. दुपारी तीन-चार वाजण्याच्या सुमारास गांवदेवीवरून चाललों होतो. डॉ. रामप्रसाद यांनी माझ्या मागून येऊन हांक मारली. मी म्हणालों, 'तुम्ही अमेरिकेतून आला कधी?' ते म्हणाले, 'मी नुकताच आलों आहे. एक-दोन दिवसांत बंगलूरला जाईन.' त्यांच्याबरोबर तीन-चार तरुण गृहस्थ होते. तेव्हां तेथे विशेष न बोलतां मी त्यांना घरी येऊन भेटावयास सांगितलें. त्याप्रमाणें ते दुसऱ्या दिवशीं मला भेटले.

"मेठीत इकडच्या तिकडच्या बऱ्याच गप्पागोष्टी झाल्या. १९२२ सालीं त्यांनी डी. एस.सी. डिग्री घेतली, तरी अनुभव मिळविण्यासाठीं त्यांनी अमेरिकेंत निरनिराळ्या कंपन्यांत कामें केलीं, आणि जर्मनींत जाऊन बरेच कारखाने पाहिले, इत्यादि वर्तमान समजूत घेतल्यावर मी त्यांच्याशीं माणिकच्या लग्नाचा प्रश्न काढला. त्यांना ही गोष्ट पसंत होती. परंतु त्या कामीं माणिकची संमति मिळेल किंवा नाही याची मला शंका होती.

"त्या वेळीं माणिक बडोद्याच्या राजस्नुषा श्रीशकुंतला राजे यांच्याबरोबर उत्कर्मंडला गेली होती. २३ तिला मीं हें वर्तमान सविस्तर लिहिलें; आणि बडोद्याला गेलों. अन्य जातींत लग्न करणें तिला पसंत नाहीं, अशा अर्थाचें तिचें उत्तर आलें. नवरा योग्य असला तर केवळ दुसऱ्या जातीतील म्हणून नापसंत करूं नये, असें माझ्या कुटुंबाचें मत पडलें, व मीं स्वतः माणिकला भेटून या प्रश्नाचा विचार करावा असें ठरलें.

"इतक्यांत बडोद्याच्या महाराणीसाहेब व शकुंतला राजे उत्कर्मंडला पावसाळा सुरू झाला म्हणून बंगलूरला आल्या. माझा तिकडे जाण्याचा बेत मीं डॉ. रामप्रसाद यांना आगाऊ कळवला, व बडोद्याहून सरळ बंगलूरला गेलों. माझी उतरण्याची सोय अँडव्होकेट श्री. बेल्हूर श्रीनिवास ऐयंगर यांच्या घरी करून रामप्रसाद शिवसमुद्राला गेले. श्री. ऐयंगर देखील एक खटला चालविण्यासाठीं बाहेर जाणार होते. परंतु त्यांनीं आपल्या सासऱ्याला घरी ठेवून येऊन माझ्या जेवण्याखाण्याची उत्तम व्यवस्था ठेवली. त्या गृहस्थांकडूनच मला प्रथमतः समजलें कीं डॉ. रामप्रसाद यांचे वडील डिस्ट्रिक्ट जज होते. सध्यां ते पेन्शनर आहेत, आणि स्वतःच्या बंगल्यांत राहतात. ते फार कर्मठ असल्यामुळे डॉ. रामप्रसाद यांस मला आपल्या घरी ठेवून वेण्यास संकोच वाटला असावा.

"श्रीमंत महाराणीसाहेब व श्रीशकुंतला राजे जयमहाल राजवाड्यांत रहात असत. तेथें जाऊन माणिकला भेटलों. तिला बराच उपदेश केला. परंतु तिनें

लग्नासंबंधीं नापसंती दर्शविली. जास्ती आग्रह करण्यांत फायदा नाही असें वाटून मीं ती गोष्ट सोडून दिली. आणि परत बडोद्यास येण्याचा बेत केला. पण माणिकनें स्वतःच आपला विचार बदलला. आणि तो मजकूर एका लहानशा चिठीनें मला कळवला. जुलै ८ तारखेला तिच्या लग्नाचा वाड्निश्चय झाला... आणि लग्न नोव्हेंबरच्या १८ तारखेला झालें." २४

डॉ. केतकर आणि धर्मानंद

वर्तमानपत्री वादात शिरण्याचा आणखी एक प्रसंग १९१३ साली डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांनी लिहिलेल्या 'जातिभेद व त्यासंबंधाचें राष्ट्रीय धोरण', या लेखमालेमुळे धर्मानंदांवर आला होता. डॉ. केतकरांची ही लेखमाला 'केसरी' मध्ये २२ जुलै १९१३ ते १८ नोव्हेंबर १९१३ या काळात क्रमशः चालू होती. त्यातील १८ ऑगस्टच्या अंकात त्यांनी गौतमबुद्धाविषयी चुकीची विधाने केली होती. गौतमाने सोवळ्या-ओवळ्याच्या कल्पना प्रसृत केल्या, जातिभेद मोडण्याऐवजी तो वाढवला, डुकराचे मांस संपादन खाल्ल्यामुळे तो अतिसाराने आजारी पडला, अहिंसा परमो धर्मः हे तत्त्व जैनांचे आहे, बौद्धांचे नव्हे, वगैरे विधाने त्यांनी केली होती—आणि विशेष म्हणजे कोणत्याही बुद्धभक्ताच्या अंतःकरणाला झोंबण्याइतक्या बोचऱ्या शब्दांनी ती केली होती.

धर्मानंदांना हें त्यांचे लिखाण खोडसाळ आणि विशेष म्हणजे निराधार वाटून त्यांनी २६ ऑगस्टच्या 'केसरी'त पत्र लिहून डॉ. केतकरांवर टीका केली. त्यास डॉ. केतकरांनी ७ ऑक्टोबरच्या अंकात उत्तर दिले, आणि या उत्तरास धर्मानंदांचे प्रत्युत्तर २८ ऑक्टोबरच्या अंकात प्रसिद्ध झाले.

धर्मानंदांनी आपल्या पहिल्या पत्रात डॉ. केतकरांच्या अमेरिकन पदवीचा उल्लेख आपल्या खोचदार स्वभावास धरून केला होता. त्यांच्या ह्या पदवीमुळे वाचकांची दिशा-भूल होण्याचा संभव असल्यामुळेच त्यांस उत्तर द्यावे लागत आहे, नाही तर त्यांचे लिखाण उत्तर देण्याच्या योग्यतेचे नाही, अशा अर्थाचे उद्गार त्यात काढले होते. तसेच डॉ. केतकरांचे लिखाण काही अशानी पाश्चात्य लेखकांच्या कल्पनांनुसार झालेले असून, त्यांनी आपले मुद्दे साधार मांडावे, असे त्यांस आवाहनही दिले होते.

एकंदरीत हा वाद शेवटी तात्त्विक स्वरूपाचा न राहता, वितंडवादात त्याची परिणती होऊन, दोघांनीही एकमेकांस जशास तसे अहेर केले. डॉ. केतकर अशा वादांकडे एक प्रसिद्धीचे साधन म्हणून पहात असत,—आणि असे वाद त्यांस प्रियच असत. पण धर्मानंदांना या वादामुळे बराच मानसिक त्रास झाला, आणि वादाची पातळी उच्च ठेवण्यात आपणास यश आले नाही याची खंत ते नंतरच्या काळात बोलून दाखवीत असत.

२३. माणिक यांनी अमेरिकेतून आल्यानंतर इंदूरच्या अहिल्याश्रमात नोकरी घरली होती. ती नोकरी १९२५ मध्ये सोडून बडोद्याच्या राजस्नुषा यांच्या शिक्षिकेचे काम त्यांनी पत्करले होते.

गोव्यापुरताच आकुंचित विचार करू नका !

१९३७ साली, मुंबईतील 'धि गोवा हिंदु असोसिएशन' या संस्थेच्या संमेलनाच्या अध्यक्षस्थानावरून धर्मानंदांनी दिलेले व्याख्यान, आणि त्यावर गोमन्तकातील 'भारत' पत्रातून झालेली टीका, यांचा दोन कारणांकरिता या ठिकाणी उल्लेख करावासा वाटतो. पहिले कारण हे की, धर्मानंदांचे हे व्याख्यान, गोमन्तकाच्या भवितव्याबद्दलचे त्यांचे विचार काय होते हे दाखवून देणारे आहे. दुसरे म्हणजे त्यावर झालेल्या टीकेचा कार्य-कारणभाव. धर्मानंद गोमन्तकातील काही प्रवृत्तींवर हमेशा आपले विरुद्ध मत प्रकट करीत असत. त्यांस गोमंतकीयांचा आत्यंतिक नाट्यछंद पसंत नव्हता. जांबावली येथील शिमगा, त्यावर होणारा खर्च, आणि त्या प्रसंगी होणारे बीभत्स प्रकार, याविरुद्ध ते होते. तसेच त्यांस गोमन्तकातील ज्ञातिनिष्ठ संस्थाही पसंत नव्हत्या. या सर्व गोष्टींविरुद्ध ते आपली नापसंती संधी मिळेल त्या वेळी प्रदर्शित करीत असत. प्रस्तुत प्रकरणात 'खादीधारी गोमन्तकीय' ही आठवण दिली आहे. त्यातील धर्मानंदांच्या स्पष्टोक्तीमुळे दुखावलेली मंडळी होतीच. धर्मानंदांचा हा गुन्हा ते विसरले नव्हते. पण ह्या, आणि वरील मुद्द्यांवर धर्मानंदांवर टीका करणे त्यांस शक्य नव्हते. तेव्हा धर्मानंदांच्या व्याख्यानावर झालेली टीका म्हणजे धर्मानंदांवर असलेला रोष आडून आडून प्रकट करण्याची संधी कशी घेण्यात येई याचे एक उदाहरण आहे. धर्मानंदांनी दिलेल्या व्याख्यानाचा काही महत्त्वाचा भाग पुढीलप्रमाणे आहे :

“मला आठवते की, लहानपणी आमच्या घरी माझे वडील बंधु रामविजय व पांडवप्रताप वाचीत असत, आणि त्यांतील कठीण शब्दांचा अर्थ आमचे वडील सांगत असत. त्या कथा मी उत्सुकतेने ऐकत असे व त्यामुळे मराठी पुस्तक वाचतां येण्यापूर्वीच मला मराठी भाषा नीट समजू लागली. मराठी काव्य वाचण्याचा हा प्रघात लिहितां-वाचतां येणाऱ्या कुटुंबांत पुष्कळ ठिकाणी चालू होता. गोव्यांतील किंवा गोव्याबाहेरील कीर्तनकार व पुराणिक मराठीत कीर्तने करीत व पुराण सांगत. आणि लिहितां-वाचतां न येणाऱ्या लोकांनाही तीं समजत. दशावतारी नाटकं मराठीतूनच होत.

“गोव्यांतील हिंदु समाजाचा महाराष्ट्राशी अशा रीतीने पूर्वापार निकट संबंध होता. कानडी राजांनी व सौधेकरांसारख्या संस्थानिकांनी गोव्यावर पुष्कळ काळपर्यंत सत्ता चालविली तरी त्यांना गोव्यांत कानडी भाषेचा प्रचार करता आला नाही. तेवढी कानडी लिपी मात्र आमच्या पूर्वजांपैकी काहीं जणांनी घेतली.

“अशा रीतीने महाराष्ट्राशी आमचा निकट संबंध असतां पेशवाईच्या वेळी गोव्यांतील रामचंद्र महार, जिवबादादा वगैरे इतिहासप्रसिद्ध पुरुषांनी आणि इतर पुढाऱ्यांनी गोवा प्रान्त महाराष्ट्राला जोडण्याचा प्रयत्न कां केला नाही ? ह्या कामी ते असमर्थ होते असे म्हणतां येत नाही. हे कार्य त्यांना सहज साधतां

आले असतें. परंतु त्या काळी हा फेरफार घडवून आणण्यांत अर्थ नाही अशी त्यांची खात्री झाली होती.

“समजा जिवबादादांनी पेढणे महाल किंवा सर्वच गोवे जिंकले असतें, तर त्याची मालकी सावंतवाडीकरांकडे किंवा पेशव्यांकडे सोंपवणें त्यांना भाग पडलें असतें. परंतु त्यामुळे त्यांचें कुटुंब सुरक्षित झालें असतें असें नाही. कांहीं कारणांनी सावंतवाडी किंवा पेशव्यांची त्यांच्यावर इतराजी झाली असती, तर प्रथमतः त्याचे परिणाम त्यांच्या कुटुंबाला भोगावे लागले असते. त्यापेक्षां केरी गांव पोर्तुगीजांच्याच ताब्यांत राहणें काय वाईट होतें ? एखादे वेळीं जरी शिंद्यांची इतराजी झाली तर केरीचा आश्रय फायदेशीर झाला नसता काय ? दौलतराव शिंद्याने नारायणराव बक्षीचे कसे हाल केले हें आपणांस सांगण्याची जरूरी आहे काय ?

“... पेशव्यांच्या वेळी त्यांचें [पोर्तुगीजांचें] धर्मवेडही सुटत चाललें होतें. हिंदूंचे जोरजबरदस्ती करण्याचें त्यांनी सोडून दिलें होतें. न्यायदानांत तर ते पेशव्यांपेक्षां किंवा सावंतांपेक्षां खात्रीने बरे होते. मग जिवबादादांनी किंवा लखबादादांनी त्यांना गोव्यांतून घालवून देण्यांत काय तथ्य ? आपल्या आश्रयाची जागाच त्यांनी नष्ट केल्यासारखें झालें नसतें काय ?

“याला एक आधुनिक उदाहरण देतां येईल. चीन देशांत वाटेळ तेवढे सेनापति आहेत. ते वेळोवेळीं परस्परांशीं लढतात. आणि जे कांहीं पैसे मिळवतात ते युरोपियन बँकांत ठेवतात. याशिवाय या सर्व सेनापतींनीं बरे शांघाय येथील कोणत्या ना कोणत्या युरोपियन वसाहतीत आहेत. आपला लढाईचा धंदा नीट चालला नाही तर चीनच्या हद्दींत राहण्यांत अर्थ काय ? तेव्हां एखादें घर आगाऊच युरोपियन वसाहतींत बांधून ठेवणें बरें, असें त्यांस वाटत असे.

“जी दशा आजला चीनची आहे, तीच दशा पेशवाईच्या वेळीं हिंदुस्थानची होती. त्या काळी सामान्य लोकांनाच नव्हे तर मोठमोठ्या सरदारांना देखील युरोपियन लोकांचा आश्रय घरणें श्रेयस्कर वाटे आणि त्यामुळेच इंग्रजांची सत्ता फैलावली गेली. यालाच ब्राह्मसमाजाचे पुढारी ईश्वरकृपा, व सामान्य लोक इंग्रजी रामराज्य म्हणू लागले !

“अशा परिस्थितीत आमच्या पूर्वपुण्याईने महात्मा गांधी उदयाला आले ... त्यांनी हिंदुस्थानांत केवढी विचारक्रांति केली तें आपण पाहतच आहोंत... आम्ही गोमन्तकस्थानीं ह्या कार्याला हातभार लावला काय आणि न लावला काय याची गोड फळे आम्हांला मिळालीं नाहीत तरी आमच्या पुढील पिढीच्या वांट्याला येतील. पण 'लडने को बडे भाई और खानेको मैं,' ही प्रवृत्ति आम्हांला शोभणारी नाही. बड्या भाईबरोबर राहणें आमचें कर्तव्य आहे... गोव्यापुरताच आकुंचित विचार करू नका. गोव्याचा महाराष्ट्राशी व महाराष्ट्राचा हिंदुस्थानशी

निकट संबंध आहे हे लक्षात ठेवा. ” २५

धर्मानंदांच्या वरील भाषणावर ‘भारता’च्या पुढील अंकात ‘संपादकीय स्फुट लेख’ या सदांत ‘परोपदेशे पांडित्यम् ?’ या शीर्षकाखाली संपादकांनी टीकामत्क विचार प्रदर्शित केलेले आहे. यांत प्रथम धर्मानंद गोमन्तकाचे सुपुत्र असल्याचे वगैरे धर्मानंदांबद्दल गौरवपर उद्गार काढलेले आहेत. तसेच पुढे, “गोव्यात निष्पणाच्या संस्था ज्ञातिनिष्ठ आणि पक्षनिष्ठ असल्यामुळे समाजाचे कसे नुकसान होते, आणि गोव्याचे अलग राष्ट्र करण्याची कल्पना कशी योग्य नाही, याबद्दल धर्मानंदांनी केलेल्या विवेचनाकडे गोमन्तकांच्यांनी दुर्लक्ष करू नये असे सांगून मुख्य टीका पुढीलप्रमाणे केली आहे :

“... त्यांच्या [धर्मानंदांच्या] ज्ञानाचा, संपत्तीचा, अथवा मोठेपणाचा कोणताच लाभ त्यांच्या या लहानशा, गरीब आणि अज्ञ मातृभूमीला झालेला नाही, असें आम्ही म्हटलें तर सत्यापलाप होईल असें वाटत नाही. श्री. कोसंबी वर्षांतून कांहीं दिवस मंडगांव येथें आपल्या आप्तांकडे येऊन राहतात, त्या वेळीं त्यांचें एखादें दुसरें प्रवचन अथवा व्याख्यान ऐकण्याचा सुप्रसंग लाभत असतो तेवढाच. याच्यापलिकडे गोमन्तका-विषयी त्यांना विशेष आस्था वाटत असावी असें धरून चालण्याला फारसा आधार कधी मिळालेला नाही.

“आशेला थोडी जागा. पण यापुढें ही परिस्थिति पालटेल अशी आशा करण्याला थोडी जागा उत्पन्न झालेली आहे.... त्यांचें भाषण वाचल्यावर प्रोफेसरसाहेब केवळ उंटावरून शेळ्या हांकण्याचा प्रयत्न करीत असतील किंवा त्यांची भूमिका फक्त उपदेशकाचीच असेल असें मानण्याचें धारिष्ट्य कोणीहि करणार नाही. श्री. कोसंबी यापुढें आपला अमूल्य वेळ व गाढ पांडित्य याचा विनियोग, गोमंतकाचा संबंध अखिल हिंदुस्थानाशी योग्य रीतीने निगडित करण्याच्या कार्मी आणि गोमंतकांतील लहानमोठ्या चळवळींना, त्यांच्या उत्पादकांच्या आत्मप्रतिष्ठेच्या हानिकारक प्रवृत्तीमुळे जें अनिष्ट वळण लागत चाललें आहे त्याला योग्य वळणावर आणण्याप्रीत्यर्थ करून देतील, आणि अशा रीतीने भावी काळांत पुढील पिढीच्या वांट्याला यावयाच्या गोड फळांच्या बाबतींत गोमंतकांच्यांना ‘लडने को बडे भाई और खाने को मैं,’ अशी स्वार्थलपट वृत्ति प्रगट केल्याचा जो आरोप येणार आहे, त्यांतून गोमंतकाला मुक्त केल्याचें श्रेय घेतील, अशी आमच्याप्रमाणेंच इतर पुष्कळजण साहजिकच आशा केल्यावांचून राहणार नाहीत.” २६

धर्मानंदांनी आपल्या भाषणात जी इतिहासविषयक विधाने केली होती त्यांवरही टीका याच वेळी ‘भारत’कारांनी केलेली आहे. पण त्यांच्याशी आपल्याला कर्तव्य नाही. वरील ‘भारत’कारांच्या लिखाणातील वक्रोक्ती वाचकांच्या लक्षात आलीच असेल.

तसे पाहिल्यास ‘भारत’कार हेगडे देसाई, हे धर्मानंदांचे चाहते. धर्मानंदांचे ‘निवेदन’ प्रथमतः त्यांच्याच ‘भारता’तून प्रसिद्ध होत होते. वचस्येकं मनस्येकं अशा प्रकारचे

धर्मानंदांसंबंधी लिखाण ते करणार नाहीत असे प्रस्तुत लेखकास मनापासून वाटत होते. तेव्हा जास्त चौकसपणे ज्या वेळी ‘भारता’चे जुने अंक चाळून पाहिले, त्या वेळी लक्षात आले की हेगडे देसाई त्या वेळी कैदेत होते. ते २० ऑक्टोबर १९३७ रोजी सुटले. यावरून त्यांच्या गैरहजेरीत जे ‘भारत’ चालवीत होते, त्यांनी केलेले वरील लिखाण असून हेगडे देसाई यांचे नाही, हे उघड होते.

गोमन्तकात कन्याशाळा काढण्याचा प्रयत्न

गोमन्तकातील ‘हिंदु’ साप्ताहिकाचे अंक चाळताना २४ ऑक्टोबर १९२४ च्या अंकात पुढील बातमीवर प्रस्तुत लेखकाच्या वाचनात आले.

“... प्रो. धर्मानंद कोसंबी यांनी सर्व हयातीत मिळविलेली पुंजी गोमंतकांत कन्याशाळा काढण्याकरिता अर्पण केली असून ती स्वीकारण्याची जबाबदारी व्यायला अद्यापि कोणी पुढें येत नाही ही खेदाची गोष्ट होय’, असे उद्गार श्री. शिवा फट्ट पै आंगले^{२७} यांनी म्हापसे येथे २-१०-१९२४ रोजी तेथील शारदो-त्सवात व्याख्यान देताना काढले.”

यासंबंधी जास्त खोलात शिरून प्रस्तुत लेखकाने मिळवलेली माहिती पुढीलप्रमाणे आहे : धर्मानंदांना स्त्रीशिक्षणविषयक फारच आस्था होती. गोमन्तकात एक कन्याशाळा काढावी असे त्यांस वाटत होते. या कार्यास ते वीस हजार रुपये देण्यास तयार होते. त्याकरिता ते आपले पुण्यातील घर विकण्यास तयार झाले होते. त्या घराची येणारी किंमत आणि भरीस आपल्याकडे असलेली रक्कम ते या कार्यास देणार होते. या कार्याकरिता प्रामाणिक नि उत्साही तरुणांनी पुढे यावे असे त्यांस वाटे. त्यांच्या पुण्यातील घराला १४००० रुपये मिळतील असे त्यांस समजले होते. ज्या अटीनुसार ते ही रक्कम देणार होते त्या पुढीलप्रमाणे होत्या :

“... पहिली अट ही की, गोव्यांतल्या गोव्यांत त्यांनी [कार्यकर्त्यांनी] दहा हजारांपेक्षा जास्त रक्कम गोळा करावी; व दुसरी अट पोर्तुगीज सरकारकडून ही शाळा पुण्याच्या महिला पीठास (कर्वे यांच्या) जोडण्याची परवानगी मिळावी... (आणि) माझ्या पश्चात् माझ्या कुटुंबाला २० रुपये दरमहा मिळावे, व अठरा वर्षांखाली मूल असल्यास त्याच्या शिक्षणाला तें १८ वर्षांचें होईपर्यंत २० रु. मिळावे, एवढ्या अटीवर

२७. गेल्या पिढीतील एक कळकळीचे कार्यकर्ते. स्त्रीशिक्षणाचे ते आस्थेवाईक पुरस्कर्ते होते. गोमंतकाच्या वाङ्मयीन स्वरूपाच्या कार्यातही त्यांचा मोठा भाग होता. ‘गोमन्तक साहित्यसेवक मंडळाचे’ ते एक प्रमुख संस्थापक. याच संस्थेतर्फे १५ वे महाराष्ट्र साहित्य संमेलन गोमन्तकात भरले होते.

यानंतर जर्मनीतून परत भारतात आल्यावर, मुंबईत प्रार्थनासमाजाच्या धर्मप्रसाराचे कार्य त्यांनी पुन्हा हातात घेतले. ते त्यांनी अत्यंत कळकळीने दोन वर्षे केले. या काळात एक तत्त्वनिष्ठ कार्यकर्ते, धर्मशील ब्राह्मधर्मानुयायी आणि उदार हृदयाचे सौजन्यशील सदस्यस्थ, म्हणून ते प्रार्थनासमाजाच्या मंडळीत प्रिय झाले. यानंतर काही काळ लाहोर येथील दयाळसिंग कॉलेजात त्यांनी प्राध्यापक म्हणून काम केले.

लाहोर येथे असतानाच त्यांस इंदूरच्या महाराजांनी बोलावून घेऊन, आपल्या संस्थानातील स्त्रीशिक्षणाचे काम त्यांच्यावर सोपविले. हा वेळपर्यंत इंदूर संस्थानात स्त्रीशिक्षणाची पद्धतशीर सुरुवात झालेली नव्हती. तेथील महाराजांनी मोठ्या विश्वासाने मुखलठणकरांवर सोपविलेले हे कार्य त्यांस अगदी पायाभरणीपासून करावे लागले. यामुळे त्यांचे पुढील सर्व आयुष्य इंदूर संस्थानातच गेले. बालविधवांच्या शिक्षणास त्यांनी सुरुवातीपासूनच हात घातला. त्यांस अध्यापनाचे शिक्षण देऊन उत्तम अध्यापिका बनविण्याच्या कार्यास त्यांनी सुरुवात केली. यात त्यांना जुन्या विचारांच्या लोकांच्या रोषास नि छळास तोंड द्यावे लागले. पण यामुळे न डगमगता त्यांनी हाती घेतलेले हे कार्य उत्तम रीत्या तडीस नेले. या कार्यातूनच नंतर 'अहिल्याश्रम,' आणि 'चंद्रावती महिला विद्यालय', या संस्था उदयास येऊन नामवंत झाल्या.

महाराजांनी यानंतर त्यांस इंदूर संस्थानचे 'डॉयरेक्टर ऑफ एज्युकेशन' नेमून त्यांच्यावर मोठ्या क्षेत्रात काम करण्याची जबाबदारी टाकली. ही जबाबदारी त्यांनी अत्यंत दक्षतेने पार पाडून, खेड्यापाड्यातून शाळा स्थापन करून सामान्य जनतेचा दुवा घेतला.

१९३१ साली ते सेवानिवृत्त झाले. काही काळ इंदूरजवळच पाताळपाणी या ठिकाणी राहिल्यानंतर सिमल्याजवळ सोलन या गावी त्यांनी आपला वानप्रस्थाश्रम सुरू केला. याच ठिकाणी त्यांचे निधन झाले. सोलन येथे जरी ते स्थायिक झाले होते तरी प्रार्थनासमाजाच्या कार्याशी असलेला आपला संबंध त्यांनी चालूच ठेवला होता. त्याकरिता बऱ्याच वेळा ते मुंबईस येऊन रहात होते. समाजाच्या 'सुबोधपत्रिके'त त्यांचे लिखाण हमेशा होत असे. 'सुबोधपत्रिके'चा हीरकोत्सव खास अंक १९३३ साली प्रसिद्ध झाला. त्यातील आपल्या लेखात समाजाचे महत्त्व कमी झाल्याचे दिसते, याची कारणमीमांसा करताना, "पूर्वीप्रमाणे मोठी माणसे समाजात येत नाहीत, आणि जुनी पिढी निघून जाते तिची जागा नवी पिढी भरून काढीत नाही. अशी स्थिति असण्याचे कारण जुन्या लोकसमाजाकडून होणारा विरोध अथवा छळ हे नसून, उलट अशा विरोधाचा जाभास हे आहे," असे त्यांनी म्हटलेले आहे. या शब्दांनी समाजकार्यास विरोधापेक्षा उपेक्षाच कशी घातुक होते, हे त्यांनी दाखवून दिले आहे.

डॉ. मुखलठणकरांची पत्नी इंग्लंडमधील लिंन्हरपूल येथील रे. बिशप यांची मुलगी. इंग्लंडात शिक्षणाकरिता गेले असताना त्यांनी या मुलीशी लग्न केले होते. त्यांची शान्ताबाई ह्या एकुलत्या एक कन्या. यांचे लग्न एस्. एस्. भांडारकर यांच्याशी झाले. सध्या ही

भांडारकर मंडळी मुंबईत राहतात. डॉ. मुखलठणकर भारतीय संस्कृतीचे अत्यंत अभिमानी होते. भारतात ते सहसा पाश्चात्य पोषाख करीत नसत. बंद गळ्याचा कोट, डोक्यास रुमाल, धोतर आणि पायांत बूट, असा त्यांचा पोषाख असे. उलट त्यांची पत्नी हमेशा पाश्चात्य पोषाखातच असे, असे त्या दोघांस पाहिलेली मंडळी सांगतात.

धर्मानंदांची नि मुखलठणकरांची मैत्री अत्यंत बरोब्याची अशी होती. ते हमेशा धर्मानंदांना आपल्याकडे राहण्यास बोलावीत असत. धर्मानंदांचे अडलेनडलेले कोणतेही कार्य ते मोठ्या आनंदाने करीत असत. ते जर्मनीत शिकत असताना, डॉ. बुडस आणि रशियाचे डॉ. श्चेबोत्स्की यांचे सहाय्यायी होते. हे दोघेही भारतात आल्या वेळी त्यांच्याशी धर्मानंदांची ओळख मुखलठणकरांनी करून दिली होती. त्यामुळेच धर्मानंदांना अमेरिकेत नि रशियास जाणे सुलभ झाले. १९१० साली धर्मानंदांनी आपला 'बुद्ध, धर्म आणि संघ' हा पहिला ग्रंथ प्रसिद्ध केला. त्यास प्रस्तावना लिहून धर्मानंदांची महाराष्ट्रास प्रथम ओळख करून देण्याचे काम त्यांनीच केले.

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे

महर्षी शिंदे यांचा जन्म १८७३ साली जमखंडी येथे झाला. मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण त्यांनी आपल्या जन्मगावातच घेतले. त्यानंतर पुण्यात येऊन फर्ग्युसन कॉलेजातून ते बी. ए. झाले. पदवीधर झाल्यानंतर त्यांनी एल्.एल्. बी. च्या अभ्यासास सुरुवात केली होती. फर्स्ट एल्.एल्. बी. ही ते झाले होते. पण हे शिक्षण अध्यावरच सोडून त्यांनी प्रार्थनासमाजात आपला प्रवेश करून घेतला. यांसही डॉ. मुखलठणकरांप्रमाणे 'युनिटेरियन' शिष्यवृत्ती मिळाली होती. त्यांनी ऑक्सफर्डच्या मॅचेस्टर कॉलेजात दोन वर्षे राहून 'तुलनात्मक धर्म'चे 'अध्ययन केले होते; आणि नंतर ॲमस्टरडॅम (हॉलंड) येथे भरलेल्या युनिटेरियन परिषदेस हजर राहून, तेथे 'लिबरल रिलिजन इन इंडिया,' हा प्रबंधही वाचला होता.

यानंतर भारतात परतल्यावर प्रार्थनासमाजाचे प्रचारक म्हणून कार्य करण्यास त्यांनी सुरुवात केली. हे कार्य त्यांनी बरीच वर्षे अत्यंत निष्ठेने केले. त्याकरिता त्यांनी तीन वेळा संबंध भारत पालथा घातला, आणि एकदा तर ते ब्रह्मदेशची वारीही करून आले.

यानंतर त्यांनी अस्युट्यांचा प्रश्न हाती घेतला. त्यांनी 'डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन सोसायटी ऑफ इंडिया' ही संस्था स्थापून तिच्या सर्व भारतात शाखा उघडल्या. पुण्यात वसतिगृह स्थापन केले, आणि शैक्षणिक कार्यही बरेच केले. ते फक्त राष्ट्रीय बाण्याचे होते. महात्माजींच्या चळवळीत भाग घेतल्यावरून त्यांस सहा महिन्यांची शिक्षा झाली होती. ते काही काळ काँग्रेस वर्किंग कमिटीचे सभासदही होते. त्यांचा इतिहास आणि साहित्य यांचा व्यासंग फार मोठा होता. त्यांचे आत्मचरित्र प्रसिद्ध आहे. त्यांनी केलेल्या विपुल कार्यामुळेच त्यांस 'महर्षी' ही पदवी प्राप्त झाली होती.

धर्मानंदांची नि त्यांची १९०८ मध्ये झालेली मैत्री शेवटपर्यंत टिकली. शिंदे यांना बौद्ध-धर्माबद्दल आस्था वाटत होती. महाराष्ट्रात बौद्धज्ञानाचा प्रचार करण्याचा धर्मानंदांचा विचार त्यांस पसंत होता, एवढेच नव्हे, तर त्यांनी या कार्यात धर्मानंदांना बरीच मदत केली. बौद्धधर्माविषयी सभा, व्याख्याने स्वतः शिंदे जुळवून आणीत असत, आणि त्यांत धर्मानंदांना व्याख्यान देण्यास बोलावीत असत. फर्ग्युसन कॉलेजात धर्मानंदांचा प्रवेश होण्यास शिंदे यांचे प्रयत्न बऱ्याच प्रमाणात कारणीभूत झाले होते.

आचार्य काकासाहेब कालेलकर

१९१२ च्या दरम्यान नागेश वासुदेव गुणाजी यांच्या घरी बेळगाव येथे, काकासाहेब कालेलकरांची धर्मानंदांशी प्रथम ओळख झाली. या ओळखीतूनच त्यांची मैत्री वृद्धिंगत झाली. काकासाहेबांनीच प्रथम धर्मानंदांची आचार्य कृपलानी यांशी ओळख करून दिली, आणि कृपलानींनी नंतर धर्मानंदांची ओळख महात्मा गांधींशी करून दिली. गुजरात विद्यापीठात धर्मानंदांचा प्रवेश होण्यास काकासाहेबांची ओळख कशी उपयोगी पडली, याचा उल्लेख मागे आलाच आहे.

धर्मानंदांच्या हयातीत, त्यांच्या 'निवेदना'चा गुजराती अनुवाद 'आपवीती' या नावाने प्रसिद्ध झाला. त्यास 'परिचय' नावाची प्रस्तावना काकासाहेबांनी लिहिलेली आहे. धर्मानंदांच्या निधनानंतर त्यांच्या 'भगवान बुद्ध' या ग्रंथाचा जो अनुवाद गुजराती भाषेत प्रसिद्ध झाला, त्यासही 'भक्त पंडित धर्मानंद कोसंबी' या नावाचा त्यांचा लेख जोडलेला आहे. तसेच 'धर्मानंद कोसंबी स्मारक ट्रस्ट'च्या वतीने धर्मानंदांचे जे काही ग्रंथ प्रसिद्ध झाले, त्यांपैकी तीन ग्रंथांस काकासाहेबांचे प्रस्तावनावजा लेख जोडलेले आहेत. महात्मा गांधींच्या पुरस्काराने 'धर्मानंद कोसंबी स्मारक ट्रस्ट' अस्तित्वात आला. त्याचे काकासाहेब मुखातीच्या काळातील कार्याध्यक्ष होते.

१९१२ साली काकासाहेबांची धर्मानंदांशी झालेली ओळख नि जोडली गेलेली मैत्री यांत पुढील पसतीस वर्षांत केव्हाही अंतर पडले नाही. धर्मानंदांचे निधन झाले त्यापूर्वी अगदी काही क्षण, काकासाहेबांनी बाहेर गावाहून सेवाग्रामास येऊन धर्मानंदांची भेट घेतली. या भेटीनंतर थोड्याच वेळात धर्मानंदांचे निधन झाले. जणू काय ते काकासाहेबांच्या भेटीचीच वाट पहात होते !

धर्मानंदांचा हा चरित्र-ग्रंथ लवकर प्रकाशात यावा अशी तळमळ काकासाहेबांना लागून राहिलेली आहे. त्यासंबंधीच्या त्यांच्या सूचना प्रस्तुत लेखकास वेळोवेळी येत असत. हल्लीच ता. १०-१०-१९७६ च्या पत्रात, "धर्मानंद कोसंबीविषयी जी माहिती मिळविणे शक्य होती ती या दोन वर्षांत मिळाली असेलच. तेव्हा आता विशेष वाट न पाहता, पुस्तक पुरे करून ते प्रकाशित करण्याच्या व्यवस्थेस लागला असाल....माझे वय आता नव्वद ओलांडून गेले आहे. धर्मानंद कोसंबी यांचे चरित्र वाचावयास मिळावे अशी उत्कंठा आहे. ती तृप्त करणे तुमच्या हाती आहे, म्हणून वाट पहात आहे," असे

उद्गार त्यांनी काढलेले आहेत !

मुनी जिनविजयजी

महात्मा गांधींच्या 'गुजरात विद्यापीठातील' 'पुरातत्त्वमंदिरात' कार्य करण्यास धर्मानंदांनी १९२२ मध्ये सुरुवात केली. त्या वेळी त्यांच्या सहकाऱ्यांत पुढील विद्वान मंडळी होती : मुनी जिनविजयजी, पंडित सुखलालजी, रामनारायण पाठक, मौलवी अब्दुल जाफर नाडावी, हरि नारायण आचार्य, पंडित बेचरदास दोशी, प्रो. रसिकलाल पारीख आणि गोपालदास पटेल. यांपैकी जैन वाङ्मय आणि तत्त्वज्ञान यांचे गाढे पंडित असलेले सुखलालजी आणि बेचरदासजी यांच्यामुळे धर्मानंदांची जैन वाङ्मयाशी ओळख कशी झाली नि त्यांच्यामुळे त्यांच्या बौद्ध ज्ञानात कशी भर पडली; याची माहिती मागे आलीच आहे.

मुनी जिनविजयजी हे 'पुरातत्त्वमंदिरा'चे आचार्य होते. धर्मानंद पुण्यात फर्ग्युसन कॉलेजात असतानाच त्यांची मुनीजींशी ओळख नि मैत्री जुळून आली होती. मुनीजींच्या जीवनयात्रेचे अवलोकन केल्यास तिचे धर्मानंदांच्या जीवनयात्रेशी बरेच साम्य दिसून येते. दोघांनीही ज्ञानपिपासू वृत्तीमुळेच लहानपणीच गृहत्याग करून आपले आयुष्य, अध्ययन, अध्यापन आणि संशोधनकार्यास समर्पित केले होते. नंतरच्या काळात धर्मानंद आणि मुनीजी यांच्या स्नेहास जे अत्यंत जिद्दाल्याचे निषेधबऱ्याचे स्वरूप आले, त्याचे कारणही त्यांच्यात दिसून येणारी समानशील वृत्तीच असावी असे म्हणता येईल.

मुनीजींचा जन्म मेवाडात, उदेंपूर येथील रूपाहेली गावात, १८८६ मध्ये झाला. त्यांचे शिक्षण धर्मानंदांप्रमाणेच कोणत्याही शिक्षणसंस्थेत पद्धतशीर स्वरूपात झालेले नाही. त्यांनी जे शिक्षण मिळविले, आणि नंतरच्या काळात संस्कृत, प्राकृत भाषांचे तज्ज्ञ म्हणून ते जे नावारूपास आले, ते सर्व खाजगी प्रयत्नाने.

मुखातीच्या काळात जैन साधूंच्या सहवासाने दीक्षा घेऊन ते जैन संन्याशी बनले. जैन साधूंचे कडक आचार आणि प्रतिबंधक राहणी पत्करून त्यांनी मिळेल तेवढे ज्ञान संपादन केले; आणि नंतर संन्यासधर्म सोडून देऊन साहित्यकार्यात आपले जीवन व्यतीत करण्यास सुरुवात केली.

१९१७ साली पुण्यात येऊन त्यांनी काही काळ 'भांडारकर इन्स्टिट्यूट' मध्ये संशोधनाचे कार्य केले. यापूर्वी त्यांनी 'गायकवाड ओरिएण्टल सिरीज' करिता बडोद्यात राहून 'कुमारपाल प्रतिबोध' या प्राकृत भाषेतील विशाल ग्रंथाचे संपादन केले होते. पुण्यात त्यांनी 'भारत जैन विद्यालय' काढले, आणि त्यालाच संलग्न अशी 'जैन साहित्य संशोधन समिती' स्थापन केली. या समितीच्या त्रैमासिकात त्या काळात त्यांचे बरेच संशोधनपर लिखाण प्रसिद्ध झाले. त्यांनी लिहिलेले नि संपादित केलेले असे बरेच ग्रंथ आज प्रसिद्ध आहेत.

धर्मानंदांचा 'जातक-कथा, भाग १ ला' हा ग्रंथ मुनीजींनी आपल्या पुण्यातील जैन

प्रकाशन मंडळातर्फे १९२४ मध्ये प्रकाशित केला. तसेच त्यांनी 'भारतीय विद्याभवन' शी संबंधित असताना, धर्मानंदांनी हार्वर्ड विद्यापीठात राहून संपादित केलेला 'विबुद्धि-मग्ना' हा पाली ग्रंथ, विद्याभवनातर्फे नागरी भाषेत प्रकाशित केला. धर्मानंदांनी 'भारतीय विद्याभवनात' यावे असे मुनिजींना वाटत होते. पण मुनिजींनी या दृष्टीने केलेल्या प्रयत्नास यश आले नाही. धर्मानंदांना कोठेही एका ठिकाणी बद्ध होऊन राहण्याची कल्पना पसंत नव्हती.

धर्मानंदांचे चिरंजीव दामोदर यांच्याशीही मुनिजींचे बरेच सख्य होते. "आपल्या वडिलांइतकेच ते मला मानीत असत; एवढेच नव्हे तर आपल्या वडिलांपेक्षांहि ते माझ्याकडे मोकळ्या मनाने वागत असत," असे उद्गार दामोदरविषयी मुनिजींनी प्रस्तुत लेखकाशी काढले. मुनिजींनी दामोदरची एकंदर तीन पुस्तके 'भारतीय विद्याभवन' तर्फे प्रसिद्ध केली. 'महाकवि भर्तृहरिविरचित, शतकत्रयादि-सुभाषित-संग्रह' हा दामोदर यांनी इंग्रजी भाषेत संपादित केलेल्या ग्रंथास, मुनिजींनी प्रस्तावना लिहिली आहे. धर्मानंदांची आणि दामोदर यांची बरीच पत्रे मुनिजींच्या संग्रही आहेत. ती पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध करण्याचा त्यांचा इरादा आहे. धर्मानंदांनी लिहिलेल्या 'जातक-कथा, भाग १ ला आणि २ रा', ह्या ग्रंथांचे हस्तलिखित मुनिजींकडे धर्मानंदांनी आपल्या निधनापूर्वी काही काळ दिले होते. हा ग्रंथ आता प्रकाशनाच्या मार्गावर आहे.

धर्मानंदांचे विद्यार्थी-मित्र

धर्मानंदांनी बऱ्याच ठिकाणी ज्ञानदानाचे कार्य केले. त्यांचे विद्यार्थी आज त्रिवंडांत पसरले आहेत. कलकत्त्याचे नॅशनल कॉलेज, कलकत्ता विद्यापीठ, पुण्याचे फर्ग्युसन कॉलेज आणि न्यू इंग्लिश स्कूल, गुजरात विद्यापीठ, बनारस हिंदू युनिव्हर्सिटी आणि काशी-विद्यापीठ, सारनाथ, अशा निरनिराळ्या ठिकाणी बऱ्याच विद्यार्थ्यांना त्यांच्याकडून पाली भाषेचे नि बौद्ध ज्ञानाचे शिक्षण मिळाले. डिग्री मिळविण्यापुरती पाली भाषा घेणाऱ्यांचा भरणा कॉलेजांतून बराच असतो हे जरी खरे असले तरी, ध्येयनिष्ठेने ही भाषा शिकून घेऊन, धर्मानंदांनी हाती घेतलेले कार्य पुढे चालविण्याची कामगिरी ज्यांनी केली अशा काहींचा उल्लेख या ठिकाणी करणे योग्य होईल.

धर्मानंदांकडे पाली शिकणारा त्यांचा सर्वांत पहिला विद्यार्थी कलकत्त्याचे अनेक भाषा जाणणारे हरिनाथ दे हे होते. धर्मानंदांचा दुसरा विद्यार्थी होण्याचा मान डॉ. जेम्स एच्. बुडस् यांचा. हे अमेरिकेतील हार्वर्ड विद्यापीठाचे प्राध्यापक, धर्मानंद कलकत्ता सोडून मुंबईस आले त्या वेळी ते मुंबईस संस्कृत भाषेचा जारत अभ्यास करण्यासाठी आले होते. त्यांनी धर्मानंदांकडे पाली भाषेचे काही धडे घेतले. धर्मानंद स्वतःच ज्या वेळी हार्वर्ड विद्यापीठात संशोधनकार्यासाठी गेले, त्या वेळी त्यांच्याकडून पाली भाषेचे विशेष ज्ञान करून घेणारे, त्या विद्यापीठाचे पाली भाषेचे संशोधक प्रो. ल्यान्सन हे होते. या सर्वांची बरीचशी माहिती प्रस्तुत ग्रंथाच्या पहिल्या भागात, धर्मानंदांच्या 'निवेदनात' आलेली आहे.

प्रो. चिंतामण वैजनाथ राजवाडे : हे फर्ग्युसनचे विद्यार्थी. १९१४ साली पाली भाषा घेऊन एम. ए. झाले. हे फार हुशार विद्यार्थी होते. आपल्यानंतर फर्ग्युसन कॉलेजातील पालीच्या प्राध्यापकांच्या जागेकरिता धर्मानंदांनी त्यांचेच नाव कॉलेजच्या चालकांना सुचविले होते. पण त्यांस डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचा तहाहयात सभासद होण्याची कल्पना मान्य न झाल्यामुळे त्यांनी ती जागा स्वीकारली नाही. त्यानंतर धर्मानंदांनी बडोद्याच्या महाराजांकडे बोलून त्यांस बडोदा कॉलेजात इंग्लिश आणि पाली भाषांच्या प्राध्यापकाची जागा मिळवून दिली. दुर्दैवाने राजवाडे यांचा अकाली मृत्यू झाला.

प्रो. चिंतामण विनायक जोशी : हे १९१६ मध्ये इंग्रजी नि पाली घेऊन एम्. ए. झाले. त्यांनी बडोदा कॉलेजात १९२० ते १९२८ आणि १९३३ च्या पुढे, पालीचे प्राध्यापक म्हणून काम केले. ते जरी मराठी विनोदी लेखक म्हणून सर्वसाधारण लोकांत ओळखले जातात, तरी त्यांनी बुद्ध नि पाली भाषा या विषयांवर अर्धा डझन पुस्तके लिहून धर्मानंदांचे कार्य पुढे चालविले.

डॉ. परशुराम लक्ष्मण वैद्य : हेही धर्मानंदांचे विद्यार्थी होते. यांनी पंधरावर ग्रंथ पाली भाषा आणि बौद्ध धर्म या विषयांवर लिहिले आहेत. त्यांनी राजाराम कॉलेज, कोल्हापूर, विलिंग्डन कॉलेज, सांगली, फर्ग्युसन कॉलेज आणि वाडिया कॉलेज, पुणे, या ठिकाणी प्राध्यापन केले.

प्रो. नारायण केशव भागवत : यांनी फर्ग्युसन कॉलेजात शिक्षण घेऊन, एम्. ए. झाल्यावर, मुंबईच्या सेंट झेवियर कॉलेजातून पाली आणि मराठीचे प्राध्यापक म्हणून काम केले. त्यांनी बौद्धधर्म आणि पाली भाषा यावर जवळ जवळ १४ ग्रंथ लिहिले आहेत. याशिवाय त्यांनी 'धर्मचक्र' या नावाचे मासिक बराच काळ चालवले होते, आणि त्यांतून त्यांनी धर्मानंदांनी भाषांतर केलेला शान्तिदेवाचा 'बोधिचर्यावतार' हा ग्रंथ क्रमशः प्रसिद्ध केला होता.

या ठिकाणी भदन्त आनंद कौसल्यायन; भदन्त यू. धम्मजोति, प्रिन्सिपाल, मंगल कॉलेज, सीलोन; आणि भिक्षू धर्मरक्षित, प्रिन्सिपाल, महाबोधी कॉलेज, सारनाथ, या तिघांचा आवर्जून उल्लेख केला पाहिजे. या तिघांनीही धर्मानंदांकडे शिक्षण घेतले होते. कौसल्यायन यांचा आणि धर्मानंदांचा फार जुना संबंध. भिक्षू धर्मरक्षित यांचे वैशिष्ट्य हे की, ते धर्मानंदांकडे संस्कृत शिकले होते. भदन्त धम्मजोति यांच्यासंबंधी त्यांच्याच शब्दांत सांगायचे म्हणजे, "I had the privilege of studying Abhidhamma from him. Of all the scholars of Pali and Buddhism I have met, I consider late Acharya Dharmanand Kosambi as one of the greatest." हे तिघेही बौद्ध धर्माचेच प्रचारक असल्यामुळे, धर्मानंदांस प्रिय असलेलेच कार्य ते आपापल्या क्षेत्रात करित आहेत.

डॉ. पुरुषोत्तम विश्वनाथ बापट

आज आन्तरराष्ट्रीय कीर्तीचे संशोधक आणि पाली भाषेचे अभ्यासक म्हणून ओळखण्यात येणारे डॉ. पु. वि. बापट, हे धर्मानंदांचे फर्ग्युसन कॉलेजातील विद्यार्थी. ते पाली भाषा वेळून १९१९ मध्ये एम्. ए. झाल्यावर, त्यांची डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे तहाहयात सभासद म्हणून निवड झाली, आणि धर्मानंदांच्या नंतर फर्ग्युसनचे पाली भाषेचे प्राध्यापक म्हणून त्यांची नेमणूक करण्यात आली. हे धर्मानंदांच्याच सूचनेनुसार घडून आले.

धर्मानंदांनी हार्वर्ड विद्यापीठात 'विमुद्धिमग्ना'चे संस्करण पुरे केल्यावर, त्या विद्यापीठाने या ग्रंथाचे इंग्रजी भाषांतर करण्याचे ठरविले. या कामाकरिता डॉ. बापट यांची शिफारस धर्मानंदांनी केली. त्यामुळे त्यांस हार्वर्ड विद्यापीठात कार्य करण्याची संधी मिळाली. या कामाकरिता ते अमेरिकेत तीन वर्षे होते. तेवढ्या अवधीत त्यांनी चिनी भाषेचा अभ्यास करून त्यावर हार्वर्ड विद्यापीठाची पीएच. डी. पदवी मिळविली.

फर्ग्युसन कॉलेजातील तहाहयात सभासदत्वाची मुदत संपल्यावर त्यांची 'शांतिनिकेतनात' नेमणूक झाली. भारतातून पुरातन काळी चिनी प्रवाशांनी नेलेले ग्रंथ नंतर तेथे चिनी भाषेत भाषांतरित झाले. त्यांपैकी बरेच मूळ ग्रंथ भारतात उपलब्ध नसल्यामुळे हे चिनी ग्रंथ इंग्रजीत भाषांतरित करण्याचे कार्य 'शांतिनिकेतन' येथे प्रो. तान-यून-आन या चिनी विद्वानाच्या देखरेखीखाली चालू होते. त्याच कामाकरिता डॉ. बापट यांची नेमणूक झाली होती. 'संघभद्र' हा मूळ पाली ग्रंथ चिनी भाषेतून इंग्रजीत भाषांतरित करण्याचे काम डॉ. बापटांनी या ठिकाणी केले. त्यांनी काही काळ दिल्ली विद्यापीठातही बौद्धज्ञानाचे प्राध्यापक म्हणून काम केलेले आहे.

डॉ. बापटांनी आतापर्यंत बरेच ग्रंथ लिहिलेले आहेत. तशीच पाली ग्रंथांची मराठी नि इंग्रजी या भाषांतून भाषांतरेही केली आहेत. त्यांचे संशोधनपर प्रबंध तर आतापर्यंत ८०-९० वर प्रसिद्ध झालेले आहेत. त्यांनी संपादित केलेला धर्मानंदांचा 'सुत्तनिपात' हा भाषांतरित ग्रंथ १९५५ मध्ये 'धर्मानंद कोसंबी स्मारक ट्रस्टने' प्रसिद्ध केला आहे.

डॉ. बापट यांनी आज आपल्या आयुष्याची ८२ वर्षे पुरी केली आहेत. पण अजूनही धर्मानंदांनी सुरू केलेले कार्य पुढे नेण्याचे काम ते करीत आहेत. त्यांच्या या सर्व कार्याबद्दल गेल्याच वर्षी नालंदा विद्यापीठाने त्यांस 'विद्यावारिधि' ही पदवी नि ताम्रपट देऊन त्यांचा सत्कार केला.

गृहप्रपंच

गृहप्रपंच म्हटला की विवाह, पत्नी, मुले, आणि नातल्यांचा भार घ्यावा लागला तर ते, इतक्याचा विचार करणे आवश्यक असते. धर्मानंदांच्या लग्नासंबंधीची आणि त्यांच्या पत्नी बाळाबाई यांच्याबद्दलची शक्य असेल ती माहिती 'निवेदना'तून आणि

मागील प्रकरणातून आलेली आहे. आता नातल्यांबद्दल बोलावयाचे झाल्यास आपली बहीण- दिवंगत लक्ष्मण अनंत लाड यांची आई- यांना धर्मानंदांनी आपल्या कुटुंबाच्या जुन्या घराजवळ एक दोन खोल्यांचे घर बांधून दिले होते. आणि महिन्याकाठी ते त्यांस पाच रुपये पाठवीत असत. तसेच ते आपले बंधू रामचंद्रदादा यांनाही त्यांच्या वार्षिककाळी शक्य ती मदत करीत असत.

त्यांच्या चार मुलांपैकी माणिक ह्या सर्वांत मोठ्या. त्यांच्यासंबंधीची सर्व माहिती मागे आलीच आहे. आज त्या आणि त्यांचे पती डॉ. प्रसाद ह्यात नाहीत. त्यांचा इंजिनियर मुलगा अरुण, सध्या बेंगलोर येथे नोकरी करतात; आणि मुलगी शीला उच्च शिक्षण घेऊन लग्न केल्यावर आपल्या पतीसह अमेरिकेत वास्तव्य करून आहे.

प्रो. दामोदर यांचा नंबर दुसरा. त्यांची पत्नी मुंबईतील माडगांवकर घराण्यापैकी. त्यांच्या माया आणि मिरा या दोनच मुली. माया ह्या एम्. ए. पर्यंतचे शिक्षण झाल्यावर सरकार या नावाच्या बंगाली गृहस्थांकडे लग्न करून स्टॉकहोम येथे स्थायिक झाल्या होत्या. पण हल्लीच कॅन्सरच्या आजाराने दिवंगत झाल्या. मिरा ह्या एम. ए. झाल्यावर सध्या स्टॉकहोम येथे पुढील शिक्षणाकरिता गेल्या आहेत.

धर्मानंदांच्या तिसरे अपत्य मनोरमा यांनी बेंगलोर येथे बी. एस्.सी. पर्यंतचे शिक्षण घेतल्यावर त्रिबंक रामचंद्र साठे, एम्. एस्.सी. यांच्याबरोबर लग्न केले. त्यांचे वास्तव्य सध्या पुण्यात असते. त्यांच्या चार मुलांपैकी मराठीतील नावाजलेल्या लेखिका डॉ. इंद्रायणी सावकार या सर्वांत मोठ्या. त्यांचे मूळचे नाव 'कुन्दा' असे होते. गोमन्तकातील डॉ. प्रभाकर सावकार हे त्यांचे यजमान असून त्यांचा मुंबईत 'फूड-कलर' तयार करण्याचा कारखाना आहे. मनोरमाबाईंचे दोन मुलगे हेमंत आणि अविनाश हे उच्च शिक्षण घेऊन अमेरिकेत आता स्थायिक झालेले आहेत. आणि शेवटची त्यांची मुलगी मंगला बी. ए. पर्यंतचे शिक्षण झाल्यानंतर आता लग्न करून मंगला मराठे झाल्या आहेत.

धर्मानंदांच्या तिसऱ्या मुलीचे नाव कमला असे असून त्यांचे वरिष्ठ शिक्षण अमेरिकेत झाले. त्या तेथील पीएच. डी. आहेत. त्यांनी कर्वे यांच्या महिला विद्यापीठात बराच काळ अध्यापनाचे काम केले आहे. त्यांचे यजमान डी. व्ही. भुता हे असून, त्यांच्या एकुलत्या एक कन्या शर्मिला यांचे एम्. एन्. जैन या आय्. ए. एस्. अधिकाऱ्याशी लग्न झालेले आहे.

प्रो. दामोदर धर्मानंद कोसंबी

दामोदर यांचा जन्म ३१ जुलै १९०७ रोजी गोव्यात झाला. ते वडिलांबरोबर अमेरिकेस गेले त्या वेळी त्यांच्या वयाची अकरा वर्षे नुकतीच पुरी झाली होती. ही गोष्ट १९१८ मधली. त्या वेळी दामोदर यांचे तिसऱ्या इयत्तेपर्यंतचे शिक्षण पुण्यात झाले होते. तसे पाहिल्यास दामोदर यांस अमेरिकेस नेण्याचे धर्मानंदांना अचानक ठरवावे लागले. त्यांनी फक्त माणिक या आपल्या मोठ्या मुलीसह जाण्याचे ठरवले होते. बाळाबाई

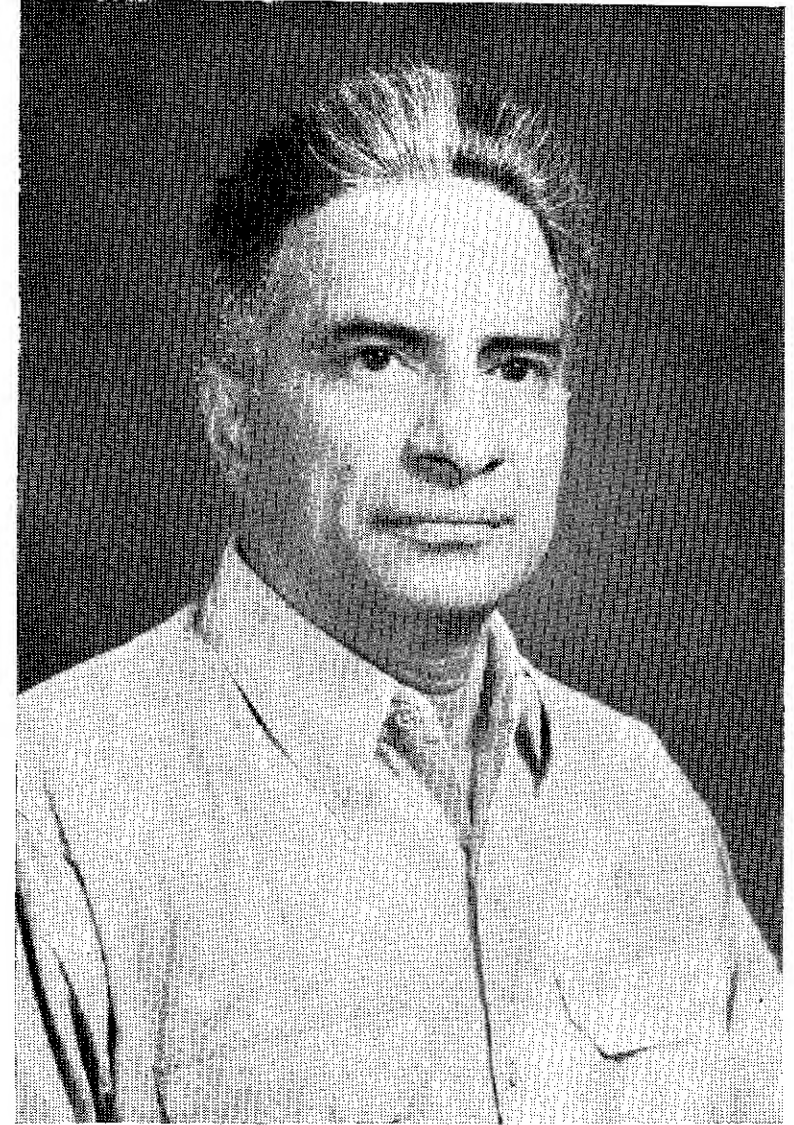
दामोदरसह पुण्यात राहणार होत्या. पण याच वेळी बाळाबाई आजारी पडल्या आणि त्यांस गोव्यास पाठवणे भाग झाले. दामोदरच्या नाजूक प्रकृतीमुळे त्यांस बसतिगृहात वगैरे पुण्यात अथवा आणखी कोणत्याही ठिकाणी एकटाच ठेवणे धर्मानंदांना योग्य वाटले नाही. त्यांच्या शिक्षणाचा प्रश्न महत्त्वाचा होता. शेवटी त्यांसही अमेरिकेस नेण्याचे धर्मानंदांची ठरवले. ही धर्मानंदांची अमेरिकेची दुसरी सफर.

अमेरिकेत प्रवासात असतानाच- सॅन्फ्रॅन्सिस्कोहून बॉस्टन येथे जाताना- गाडीतच दामोदर आजारी पडले. याची माहिती धर्मानंद पुढीलप्रमाणे देतात :

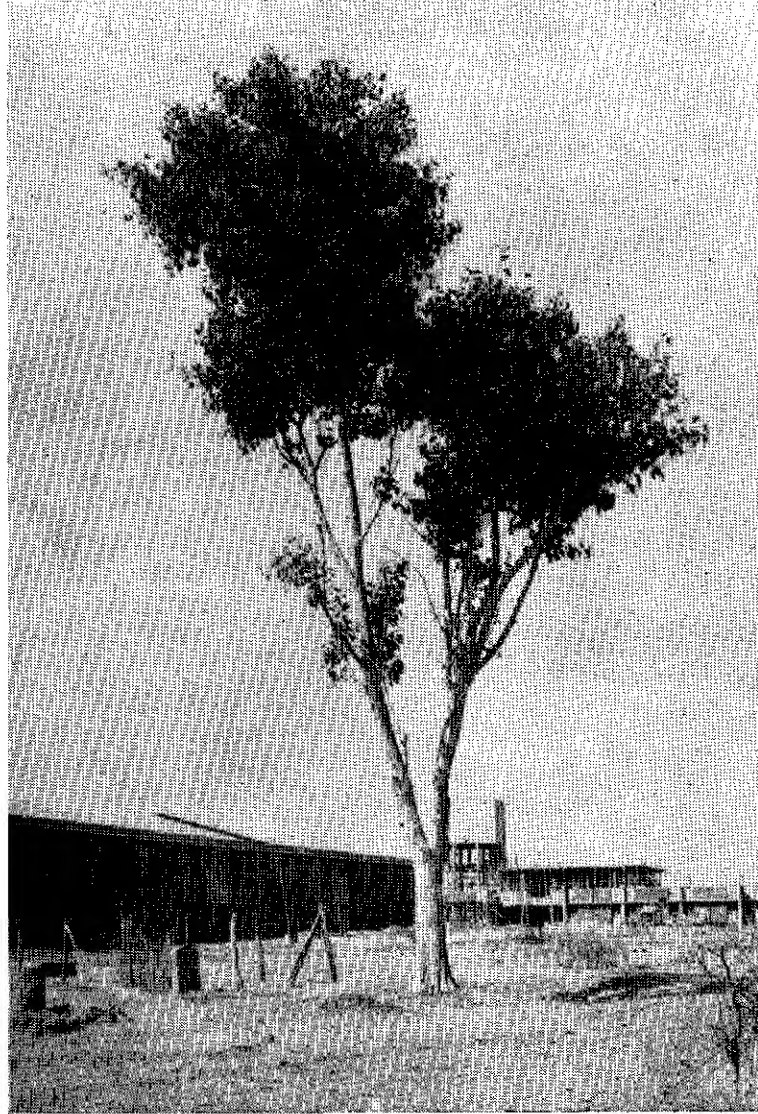
“...दुसऱ्या की तिसऱ्या दिवशी रात्री दामोदरला एकाएकी सडकून ताप भरला. श्वासोच्छ्वास कोंडल्यामुळे तो कावराबावरा होऊन तोंड वासून कणूहू लागला. माणिक फार वावरली. पण डब्यांत इतर उतारू गाढ झोपी गेले असल्यामुळे गडबड करणे योग्य नव्हते. हळूच मला हांक मारून, ती रडव्या स्वरांत म्हणाली, ‘बाबा (दामोदर) अगदी गुदमरून गेला आहे. त्याला काय होतें समजत नाही.’ मी तसाच उठून खाली (वरच्या विछान्यावरून) उतरलों; माणिकला धीर दिला; धांवत जाऊन पिण्याचें पाणी आणलें आणि तें थोडें थोडें दामोदरला पाजलें. सुदैवानें तेवढ्याने त्याला बरें वाटलें. रात्र कशी जाते या विवंचनेत माणिकला नि मला मात्र झोप कशी ती आली नाही. दामोदरचा ताप इन्फ्युएंझा होता, हें सांगावयास नकोच. त्यांतून दामोदर बॉस्टनला जाण्यापूर्वी बरा झाला. पण त्याची अशक्तता जाण्यास बरेच दिवस लागले.” १

१९१८ च्या १४ ऑक्टोबरला धर्मानंद दोन्ही मुलांसह बॉस्टनला पोचून केंब्रिज येथे स्थायिक झाले. माणिक आणि दामोदर यांच्या शिक्षणाची कशी काय सोय लावण्यात आली ते सांगताना धर्मानंद म्हणतात :

“पहिल्या प्रथम मुलांच्या शिक्षणाची व्यवस्था करावयाची होती. बौद्धिक शिक्षणाचा हिंदुस्थानला कांहीं फायदा नाही असें दामोदरचें म्हणणें असल्यामुळे त्याला ‘रिज टेक्निकल हायस्कुलांत’ पाठविलें. एक तर त्याची प्रकृति नाजूक आणि त्यांत इन्फ्लुएंझानें अगदीच खालावलेली. तेव्हां वण वगैरे मारण्याचें शारीरिक मेहनतीचें काम त्याच्याकडून होणें कठीण होतें. कांहीं दिवसांनी त्या हायस्कूलचे प्रिन्सिपॉल मि. बुड यांनी मला बोलावणें पाठविलें, आणि ते म्हणाले, ‘या मुलाला तुम्ही आमच्या शाळेंत ठेवूं नका. ही शाळा ह्याच्यासारख्या हुषार मुलासाठी नाही. सुतार, लोहार वगैरे कारागीर लोक तयार करण्यासाठी आमची शाळा आहे. हीं कामें त्याला जड जातील. प्रथमतः त्याने हायस्कूलचें शिक्षण घ्यावें, आणि मग टेक्नॉलॉजिकल इन्स्टिट्यूटमध्ये जाऊन पाहिजे तर उत्तम इंजिनियर व्हावें !

प्रो. दामोदर ध. कोसंबी

सेवाग्राम-गांधी आश्रमाच्या शेजारची टेकडी.
वरील झाडाच्या शेजारी धर्मानंदांच्या पार्थिव देहावर
अंत्यसंस्कार करण्यात आला.

“प्रिन्सिपॉल वुड यांचा सल्ला स्वीकारल्याशिवाय गर्त्यतर नव्हतें. दुसऱ्या शाळेंत जाण्याला दामोदर नाखुष होता, तरी त्याला आमच्या बरापासून एकदोन फर्लागावर असलेल्या ‘हार्वर्ड ग्रामर स्कूल’मध्ये पाठविलें.

“अमेरिकेंत ग्रामर स्कूलमध्ये प्राथमिक शिक्षण होत असतें. त्यानंतर चार वर्षे हायस्कूलचें शिक्षण. ह्या सर्व शिक्षणाचा खर्च म्युनिसिपालिटी करते. मुलांना फी द्यावी लागत नाहीच, आणि पुन्हा अभ्यासाचीं सर्व पुस्तकें म्युनिसिपालिटी-कडूनच मिळतात. मुलांचे डोळे, दांत वगैरे म्युनिसिपालिटीचे डॉक्टर तपासतात. जर कांहीं व्यंग असलें, तर पालकांना कळवितात; आणि पालक असमर्थ असले तर चष्मा वगैरे घेऊन देण्याचें काम म्युनिसिपालिटीच करते ! अर्थात् दामोदरच्या शिक्षणाचा खर्च कांहीं येत नव्हता.

“हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीमध्ये सहशिक्षणाची व्यवस्था नाही. मुलींसाठीं निराळें रॅडक्लिफ कॉलेज आहे. हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीचे प्रोफेसरच सवडीप्रमाणें त्या कॉलेजांत शिकवतात. मात्र तेथील व्यवस्था तेवढी कोणा तरी पोक्त बाईच्या हातीं असते. युनिव्हर्सिटी उघडून तीन आठवडे होऊन गेले, परंतु इन्फ्लुएंझाची भयंकर साथ तिकडे फैलावल्यामुळें सर्व शाळा आणि कॉलेजें आठ-दहा दिवस बंद ठेवण्यांत आलीं होती. त्यांचा थोडासा फायदा माणिकला मिळाला. कॉलेजांत प्रवेश मिळविण्याला विशेष खटपट करावी लागली नाही. तथापि एकदोन आठवडे अभ्यास मार्गे राहिल्यामुळें तिला बराच त्रास झाला.”

या कॉलेजातून माणिक फायनल परीक्षेत उत्तम रीत्या पास झाल्या, आणि पदवीदान समारंभ झाल्यावर १९२२ च्या जूनमध्ये त्या धर्मानंदांबरोबर भारतास परतल्या. दामोदर यास मात्र तेथेच वसतिगृहात शिक्षण पुरे करण्याकरिता ठेवण्यात आले.

दामोदर १९२४ मध्ये केंब्रिज (बॉस्टन) हायस्कूलमधून उत्तम रीत्या फायनल परीक्षा पास झाले. त्यास पहिला वर्ग तर मिळालाच, पण त्याशिवाय त्यांचा नंबरही बराच वर आला. यामुळे हार्वर्ड विद्यापीठातील प्रवेशाकरिता त्यांची आपोआप निवड झाली, आणि त्याशिवाय पुढील शिक्षणाकरिता त्यांस एक स्कॉलरशिपही मिळाली. पण याच वेळी त्यांस घरची आठवण होऊ लागली. त्यामुळे धर्मानंदांनी त्यांस भारतास बोलावून घेतले. पण भारतातील कोणत्याही कॉलेजातून त्यांस प्रवेश मिळणे कसे कठीण झाले, आणि त्यामुळे त्यांचे एक वर्ष कसे फुकट गेले, याचा उल्लेख मागे आलाच आहे.

१९२६ च्या जानेवारीत धर्मानंदांनी अमेरिकेची तिसरी सफर केली. या वेळी त्यांनी दामोदर यास आपल्या बरोबर नेऊन हार्वर्ड कॉलेजात प्रवेश मिळवून दिला. यानंतर १९२९ मध्ये दामोदर पदवीधर होऊन भारतात परतले. काही काळ बनारस हिंदु युनिव्हर्सिटी, फर्ग्युसन कॉलेज वगैरे ठिकाणी अध्यापनाचे कार्य केल्यावर, १९४६ मध्ये

त्यांची 'टाटांच्या मूलभूत संशोधन केंद्रात' गणित विभागाचे प्रमुख म्हणून नेमणूक झाली.

प्रो. दामोदर हे मूळचे गणित विषयाचे विद्यार्थी. १९४१ पर्यंत एकीकडे गणित शिकविण्याचे कार्य करीत असतानाच त्यांचे या विषयावरील नानाविध प्रकारचे संशोधन प्रबंध रूपाने मांडण्याचे कार्यही चालूच होते. आज Path Geometry या विषयावर त्यांचा अधिकार जगभर मानला जात आहे. आधुनिक सुप्रजाजनन शास्त्रात प्रो. दामोदर यांची 'समीकरणे' ही एक महत्त्वाची भर मानली जाते. टाटांच्या वरील संस्थेत अणुविषयक संशोधनात गणिताच्या बाजूने सहाय्य करण्याची कामगिरी ते करीत होते. विद्युत परिगणन यंत्राच्या सहाय्याने युनोस्कोच्या वतीने संशोधनाचे काही कार्य त्यांनी या काळात केले होते. आंतरराष्ट्रीय शास्त्रीय नियतकालिकांतून त्यांनी लिहिलेले दोनशेहून अधिक प्रबंध प्रसिद्ध झालेले आहेत. गणित शास्त्रातील मौलिक प्रबंधांचा हा भारतातील तरी उच्चांक आहे !

हे गणित विषयाचे पंडित संस्कृत वाङ्मय आणि इतिहास-संशोधन यातही आवाडीवर होते. गणित विषयावरील आपल्या असामान्य बुद्धीचा उपयोग त्यांनी इतिहास संशोधनातही केलेला आहे. आपल्या वडिलांप्रमाणे संशोधनात बारीकसारीक तपशिलांचाही ते विचार केल्याशिवाय रहात नसत. पण त्यांचे वैशिष्ट्य हे की ते हे सर्व गणिती पद्धतीने करीत असत, यामुळेच त्यांच्या सर्वच संशोधनाचा दर्जा फार मोठा असल्याचे मानले जाते.

त्यांनी नाणकशास्त्राच्या अभ्यासाला एक आगळेच स्वरूप प्राप्त करून दिले आहे. नाण्यांचा अभ्यास, राजे आणि त्यांचा काळ निश्चित करण्यासाठी पूर्वी करीत असत. पण प्रो. दामोदर यांनी नाणी ज्या धातूची बनवलेली आहेत त्या धातूचा अभ्यास करून त्या काळातील धातुविद्येची प्रगती, त्या नाण्यावर वापरला झालेला परिणाम लक्षात घेऊन त्या काळातील आर्थिक घडामोडी, आर्थिक जीवन, इत्यादी अंगांच्या संशोधनाची एक नवीन दिशा दाखवून दिली. त्याकरिता त्यांनी ४००० नाण्यांची बारा हजार वजने, अत्यंत बारकाईने घेण्याचे प्रचंड कार्य केले.

त्यांचा इतिहासविषयक संशोधनाचा व्यापही असाच मोठा होता. मार्क्सवादी पद्धतीने भारताच्या इतिहासाचा अभ्यास करणाऱ्या संशोधकांत प्रो. दामोदर यांचे स्वतंत्र असे स्थान आहे. भारतातील एक थोर विचारवंत डॉ. गंगाधर अधिकारी म्हणतात, "डॉ. कोसंबी यांचे भारतीय इतिहासावरील ग्रंथ म्हणजे मार्क्सच्या ऐतिहासिक भौतिक-वादाचा भारतीय इतिहास संशोधनात केलेला विवेकक प्रयोग होय."

मर्तुहरीच्या शतकत्रयाचा त्यांचा अभ्यासही असाच मौलिक स्वरूपाचा आहे. अमर-कोशातील शब्दांचे विवेचन त्यांनी समाजशास्त्रीय पद्धतीने केले. त्यांनी सुभाषित रत्नभांडाराला लिहिलेली प्रस्तावना, आणि ब्राह्मणांच्या गोत्राविषयी केलेले संशोधनपर लिखाण, असेच मूलगामी स्वरूपाचे आहे.

१९४६ मध्ये नाविक बंडाच्या वेळी मुंबईत ब्रिटिश सैनिकांनी मुंबईतील बऱ्याच

नागरिकांची हत्या केली. त्या वेळी प्रो. दामोदर यांनी नागरिकांस मारण्यासाठी सैनिकांनी आपल्या बंदुकीतून वापरलेल्या गोळ्यांचे संशोधन करून, त्या डमडम गोळ्यांपेक्षाही प्राणघातक होत्या हे सप्रमाण दाखवून दिले. त्यांनी त्यावर लिहिलेला रिपोर्ट बराच गाजला; आणि त्यामुळे ब्रिटिश साम्राज्यवाद्यांची अब्रू चव्हाट्यावर आली.

त्यांचा भारताविषयीचा अभिमान फार मोठा होता. पाश्चात्य देशांतून त्यांना नोकरीची आमंत्रणे येत असत. या आमंत्रणांतून फार मोठ्या पगाराचे आमिषही असे. पण त्यांनी त्या स्वीकारल्या नाहीत. पण भारतात मात्र ते मार्क्सवादी असल्यामुळे त्यांची उपेक्षाच झाली ! रशियात आणि अमेरिकेतही त्यांचा आदर करण्यात आला. शिकागो विद्यापीठात आणि चीन येथील अशाच प्रमुख संस्थेने, त्यांस 'व्हिजिटिंग प्रोफेसर' नेमले होते.

त्यांचे अकाली निधन २९ जून १९६६ रोजी झाले. त्यापूर्वी काही थोडाच काळ ते आपल्या अध्यापनकार्यातून निवृत्त झाले होते. त्यांनी संशोधनाच्या आणि लेखनाच्या किती तरी नव्या योजना आखून कार्यास सुरुवात केली होती. त्यांच्या कार्याची उज्ज्वलता याच्याचपुढे फार प्रभावीपणे दिसणार होती. पण अशाच वेळी साठी गाठण्यापूर्वीच, त्यांच्यावर काळाचा घाला पडावा हे नियतीचे केवढे निष्ठुर चेष्टित !

२६

महाप्रस्थान

बौद्धधर्म आणि पाली भाषा यांचे संशोधन, संवर्धन आणि प्रसार, हे आपले जीवित कार्य ठरवून त्यानुसार धर्मानंदांनी आपल्या भावी जीवनास ज्या वेळी सुरुवात केली, त्या वेळी त्यांचे वय तीस वर्षांपेक्षा जास्त नव्हते. ही त्यांची सुरुवात कलकत्ता येथील 'नॅशनल कॉलेजातून' झाली. राष्ट्रीय बाण्याची ही संस्था डॉ. रासबिहारी घोष, सत्येंद्रनाथ टागोर, अरविंद घोष, यांसारख्या बंगाल्यातील त्या वेळच्या मान्यवर पुढाऱ्यांनी अस्तित्वात आणली होती. ता. १५ ऑगस्ट हा तिचा स्थापन दिन. धर्मानंदांच्या कर्मयज्ञास याच दिवसापासून सुरुवात होऊन, त्याचा रगाडा पुढे ३७ वर्षे अखंडपणे चालू राहिला.

पत्नीसह यात्रा

प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे पडून राहण्याचे सक्तीचे असे अधूनमधून आलेले प्रसंग सोडून दिल्यास, धर्मानंदांनी काही काळ उसंत घेतली, थोडेसे स्वास्थ्य उपभोगले, असा

या काळातील एकच प्रसंग, नाही म्हटल्यास सापडतो. अमेरिकेची तिसरी फेरी करून आल्यानंतर त्यांनी आपल्या पत्नीच्या इच्छेस मान देऊन, त्यांच्यासह भारतातील काही स्थळांची यात्रा केली— हा तो प्रसंग ! १९२७ च्या डिसेंबर महिन्यात दक्षिणेतील रामेश्वर, श्रीरंगम् वगैरे; आणि त्याच वर्षाच्या फेब्रुवारी महिन्यात जगन्नाथपुरी, कलकत्ता करीत, उत्तर हिंदुस्थानातील गया, बुद्धगया, काशी, सारनाथ, ग्वाल्हेर, इत्यादी स्थळे पाहून घेतली. यात यात्रा तर झालीच, पण त्याशिवाय या सर्व ठिकाणाच्या जुन्या मित्र-मंडळींस भेटण्याचे समाधानही त्यांस लाभले. १

धर्मानंदांचे आरोग्य

‘निवेदना’तील माहितीकडे लक्ष दिल्यास धर्मानंद लहानपणापासूनच सुदृढ होते असे म्हणता येत नाही. तेरा-चवदा वर्षांचे असतानाचे, छातीत दुखणे वगैरेसारख्या तक्रारींचे उल्लेख त्यात सापडतात. याचमुळे चिखली आणि शहापूर येथील आपले प्राथमिक शिक्षण त्यांस अर्ध्यावरच सोडून द्यावे लागले होते. ज्ञानसंपादनार्थ त्यांनी सात वर्षे भ्रमंती केली. याही काळात योग्य आहाराच्या अभावीच नव्हे तर वाईट हवा-पाण्याच्या परिणामामुळे ते बऱ्याच वेळा आजारी पडलेले दिसून येतात. याशिवाय मधुमेहाचा रोगही त्यांस तरुणपणीच जडला होता. १९१८ साली ते दुसऱ्यांदा अमेरिकेस गेले. त्या वेळी त्यांचे वय ४०-४२ वर्षांचे होते. ‘दिवसांतून पांच-सहा तास संशोधनाच्या कामात बालवावयाचे, आणि मधुमेहाने तर प्रकृति अशक्त झालेली; अशा रीतीने शरीरावर ताण पडणे साहजिक होतं’ २ या शब्दांत त्या वेळची अमेरिकेतील आपली माहिती सांगताना त्यांनी या रोगाचा उल्लेख केला आहे. नंतरच्या काळात हा रोग कदात ठेवण्याचा प्रयत्न योग्य आहार, पथ्यपाणी, व्यायाम, आणि योगसाधने, याद्वारा ते सतत करीत आल्याचे दिसून येते.

एकंदरीत १९४३ च्या अखेरपर्यंत तरी, म्हणजे वयाच्या ६७ व्या वर्षापर्यंत, हा त्यांस जडलेला रोग, त्यांच्या कार्यक्षमतेच्या आड आलेला दिसून येत नाही. १०-१-१९४३ रोजी लिहिलेल्या आपल्या एका पत्रात ते म्हणतात :

“...पाताळपाण्यास डॉ. सुखठणकर यांच्या बंगल्यावर राहण्याचा विचार होता असें मुळीच नाही. त्यांची इच्छा होती. जवळपास दुसरी कुटीहि बांधून देण्यास ते तयार होते. तेथे एकान्त आहे, पण काम काय ? नुसतं इकडे तिकडे फिरावे, ध्यान करावे, व स्वस्थ पडून रहावे. अशा प्रकारचे जीवन इतक्यात आवडण्याजोगे नाही. पुस्तकांचा मोह सुटत नाही. वाचन जारी आहे. विमुद्धिमग्नाची टीका अर्धी

१,२ ‘खुलासा’ : प्रकाश साप्ताहिक, प्र. १० वे, १७ एप्रिल १९३८; प्र. ७ वे, २० मार्च १९३८.

छापून झाली.” ३

वर उल्लेखित पाली टीका त्यांनी १०-७-१९४३ रोजी छापून प्रसिद्ध केली. हे काम त्यांनी काशी विद्यापीठात राहून केले होते. हा वेळपर्यंत त्यांनी आपल्या प्रकृतीबद्दल विशेष अशी तक्रार केलेली दिसून येत नाही. तसेच त्यांची कार्यक्षमता आणि उत्साह पूर्ववत असल्याचे दिसून येते. पण यानंतर एकाएकी काही थोड्या महिन्यांच्या आतच त्यांस शक्तिवैकल्य प्राप्त झाल्याचे खालील दोन पत्रांतील मजकुरावरून दिसून येते. ता. १६-३-१९४४ च्या पत्रात ते म्हणतात :

“...मी १८ नव्हेंबरला (सारनाथला) राहण्यास आलों. ... येत्या २६ तारखेस इंदूरस जाईन. डॉ. सुखठणकरांचा आग्रह आहेच... इकडे फार अडचण आहे असें नाही. पण उन्हाळा अतिशय तीव्र व थंडी कडक असल्यामुळे येथल्या-पेक्षा इंदूर बरे वाटते. दुसरे येथे माझी प्रसिद्धि होत चालली आहे. चिनी विद्यार्थी देखील संस्कृत व पालि शिकण्याच्या उद्देशाने येतात व फारच आग्रह करतात. त्यांना नकार देणे जवावर येतं. सध्या एका चिनी विद्यार्थ्याला लघुकौमुदी शिकवितो व एका इंग्रज बाईने केलेले सुत्तनिपाताचे भाषांतर तपासतो. ही कामे पूर्वी गोड वाटत असत. पण आता शांति गोड वाटते. हा वार्धक्याचा परिणाम असावा. कांहीं असो, आता एकान्त बरा वाटू लागला आहे व त्यासाठी मला अत्यंत प्रिय असलेली त्रिपिटकाची पुस्तकेहि सोडून जाण्यास तयार झालों आहे. पण जर इंदूरस तशी एकान्त जागा मिळाली नाही, तर दुसरीकडे मिळपर्यंत येथे राहणे प्राप्त होईल. जर इंदूरस जागा मिळाली तर मी एप्रिलच्या १६ तारखेच्या आत इकडे येऊन पुस्तकांची व्यवस्था लावीन, व बाकी अल्पस्वल्प सामान घेऊन राहण्यास तिकडे जाईन.” ४

यानंतरच्या ता. ६-४-१९४४ च्या पत्रात ते म्हणतात :

“मी येथून (इंदूरहून) येत्या रविवारी परत सारनाथला जाणार आहे. सारनाथला असतांना अध्यापनासाठी लोक आग्रह करतात, व तो माझ्याने मोडवत नाही. परंतु अध्यापनांत आतां आनंद वाटत नाही. शांति बरी वाटते. डॉ. सुखठणकर येथून १५ मैलांवर पाताळपाणी स्टेशनावर राहतात. त्यांच्या घरा-जवळ कुटी आहे...तेव्हा परत बनारसला जाऊन पुस्तकाची व्यवस्था लावीन व ह्या महिन्याअखेर पाताळपाण्यास येईन. आतां पुस्तकाचा मोह सुटत चालला आहे.” ५

३. विष्णु रा. नाईक यांस पाठवलेले पत्र. ‘पातळपाणी’ हे इंदूरपासून काही अंतरावर असलेले गाव. या ठिकाणी धर्मानंदांचे मित्र डॉ. वा. अ. सुखठणकर यांचा बंगला होता.

४,५. विष्णु रा. नाईक यांस सारनाथ आणि इंदूरहून लिहिलेल्या पत्रांतील बरील मजकूर आहे.

आपणास प्राप्त झालेल्या क्षीणतेचे कारण 'वार्धक्य' असे धर्मानंदांनी वरील पत्रात दिलेले आहे. हे कारण सयुक्तिक वाटण्याइतके त्यांचे वय झाले होते यात शंका नाही. पण 'स्वस्थ पडून रहावे' अशा प्रकारचे जीवन इतक्यांत आवडण्याजोगे नाही; पुस्तकाचा मोह सुटत नाही. 'असे म्हणणाऱ्या धर्मानंदांवर नंतर अगदी अत्यंत काळातच, 'पुस्तकांचा मोह आतां सुटत चालला आहे; आता शांति बरी वाटते,' असे म्हणण्याची पाळी येते, तेव्हा वार्धक्यापेक्षाही, कित्येक वर्षे आतल्या आत कुरतडीत असलेल्या त्यांच्या मधुमेहाच्या रोगाने उचल खाल्ल्याचा हा प्रताप आहे, असे म्हणणे जास्त सयुक्तिक वाटते. वार्धक्याचे शरीरावरील परिणाम सर्वसाधारणपणे आस्ते आस्तेच दिसू लागतात. नंतरच्या काळात अंगास कंड येणाऱ्या तीव्र व्याधीला जे तोंड द्यावे लागले, ते मधुमेहाचेच एक लक्षण असल्याचे वैद्यकशास्त्र सांगते.

निरवानिरव

अशी ही पीडा कधी तीव्र तर कधी सौम्य स्वरूपात सहन करित १९४७ च्या सुस्वातीपर्यंत आपली कर्तव्ये पार पाडीत ते राहिले, याचे श्रेय त्यांच्या अचाट मनोबलास द्यावे लागेल. त्यांचे पुण्या-मुंबईस आणि बेगलोर, साबरमती, अहमदाबाद, या ठिकाणी जाणे-येणे चालूच होते. एका बाजूने त्यांनी काशीविद्यापीठात येऊन रहावे म्हणून आचार्य नरेंद्र देव आणि श्रीप्रकाश^६ यांचा आग्रह चालूच असे. महात्माजींनाही त्यांनी सेवा-ग्रामास येऊन रहावे असे वाटत असे. या काळात प्रकृतीच्या स्वास्थ्याकरिता गरज असलेले पथ्यपाणी आणि औषधोपचार ते करित असत. पण त्याकरिता कोणत्याही एका ठिकाणी ते काही काळ पडून राहिलेले दिसून येत नाही. ता. ३-३-१९४५ च्या विष्णु नाईक यांस लिहिलेल्या एका पत्रात, "मी बैंगळुराहून जोग धबधब्याच्या गांवी गेलों होतो. तेथील हवापाण्याने माझी प्रकृति बिघडली, अंगाला फार खाज येते व रात्री शोप येत नाही. पुष्कळ उपाय केले, पण अद्याप गुण नाही," असे त्यांनी म्हटलेले आहे.

१९४५ सालांपासूनच आपल्या हातून यापुढे विशेष अशी कामगिरी होणार नाही याची जाणीव त्यांस होऊ लागली होती. इहलोकचा निरोप घेण्याच्या तयारीस ते या वेळेपासून लागले होते, असेही दिसून येते. आपल्या ता. १-४-१९४५ च्या पुण्याहून लिहिलेल्या पत्रात ते म्हणतात :

"... येथे माझी व्यवस्था ठीक आहे. हवाहि फार वाईट नाही. दोन आठवडे पथ्यावर आहे. पहिला आठवडा दुधावर राहिलों; नंतर तीन दिवस फळांवर; व

६. हे, पं. जवारलाल नेहरू यांचे सहकारी आणि उत्तर प्रदेशातील एक काँग्रेस पुढारी. त्याचे वडील डॉ. भगवानदास हे काशी विद्यापीठाच्या संस्थापकांपैकी एक, आणि विश्वस्त होते. त्यांच्यानंतर श्रीप्रकाश, नरेंद्र देव, यांनी ही कामगिरी पुढे चालवली. ते महाराष्ट्र राज्याचे राज्यपालही झाले होते.

आतां थोडी गव्हाची दशमी खातो. ह्या प्रयोगांनी बराच गुण आहे. खाज कमी झाली असून रात्री शोपहि येते.

"अहमदाबादला व्हर्न्याकुलर सोसायटी नांवाची संस्था आहे. तिच्यांत संस्कृत, प्राकृत, वगैरे भाषा एम्. ए. च्या विद्यार्थ्यांस शिक्षितात, व पीएच्. डी. च्या विद्यार्थ्यांस संशोधनार्थ मदत देण्यांत येते. ह्या संस्थेने थोड्या दिवसांमागे मला पालि भाषेचा मानार्ह अध्यापक (ऑनररी प्रोफेसर) नेमले आहे, आणि ती जागा मी स्वीकारली आहे. आतां अहमदाबादेस कधी जावे हे अद्यापि नक्की नाही. तेथे शिक्षणाचे काम जूनच्या २० तारखेस सुरू होतें अशी माझी समजूत आहे. परंतु त्यापूर्वी गेलों तरी राहण्यासवरण्याची व्यवस्था आहेच, व जरूरीचें सर्व वाङ्मय तेथल्या तेथेच मिळेल. येथे 'भांडारकर इन्स्टिट्यूट' मध्येहि सर्व वाङ्मय आहेच; पण निर्वाहाची सोय नाही, आणि चि. बाबावर^७ माझा बोजा टाकतां येत नाही. याचसाठी अहमदाबादची जागा स्वीकारली आहे.

"दुसरे एक कारण झालें तें असे— सध्याच्या दुखण्याने देहाचा भरंवसा वाटेनासा झाला. कांहीं असाध्य रोग जडला किंवा हाच असाध्य झाला, तर कसे करावे हा प्रश्न तीव्रपणे पुढें येऊं लागला, व त्याला एकच उत्तर मिळूं लागलें कीं, अशा प्रसंगी रेंगाळत न पडतां प्रायोपवेशनानें प्राण सोडावा. पण त्याला पुणें किंवा बैंगळूर उपयोगाचें नाही; गुजराथच अनुकूल आहे. तेथें जैन लोकांत अद्यापि ही पद्धति वाखाणली जाते व ते लोक ह्या कामीं आड न येतां मदतच करतील. तेव्हां जगलों तर कोणावर भार न घालतां विद्यार्थ्यांना थोडीबहुत मदत करीन, मरावयाचें तर मुखानें मरेन, अशा विचारानें ती जागा स्वीकारली.

"... गेल्या तीन महिन्यांत मला फार त्रास सोसावा लागला. रात्री खाज यावयाची व शोप येईना. तथापि डोकें शांत राहिलें. जगांत मुलापेक्षा दुःख जास्त याची जाणीव मला कधीच होऊन चुकली आहे. आणि मनस्तापानें तें दुःख आणखी वाढवणें कधीच योग्य होणार नाही. ह्या विचारानें मनाचें समाधान दळूं दिलें नाही. तुम्हांलाहि माझी विनंती आहे कीं, मनाचें समाधान सोडूं नका. आली ऊर्मि सारें ! तुका म्हणे थोडें आहे."

वरील पत्र त्यांनी विष्णु रा. नाईक यांस लिहिले होते, हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही. नाईक हे त्यांचे नातलग तर होतेच, पण त्याशिवाय फार निकटचे असे मित्रही होते. त्यांचा पत्रव्यवहार अधूनमधून चाले. धर्मानंदांनी नाईक यांस लिहिलेली जी काही पत्रे आम्हांस मिळू शकली त्यांपैकी वरील पत्र शेवटचे आहे. यानंतर चार-पाच महिन्यांतच, म्हणजे १९४५ च्या सप्टेंबर महिन्याच्या सुस्वातीस नाईक यांचे निधन

७. धर्मानंदांच्या चिरंजिवांचे नाव दामोदर असे होते. पण वरातील सर्व मंडळी त्यास 'बाबा' म्हणत असत.

झाले. या चार-पाच महिन्यांत त्यांचा आणखी काही थोडा पत्रव्यवहार झालाही असेल. नाईक यांस ७-१०-१९४५ रोजी धर्मानंदांच्या चिरंजिवांनी (दामोदर) पाठवलेले एक पत्र आमच्या संग्रही आहे. त्यात ते नाईक यांस कळवतात की, “आपलें पत्र मला काल रात्री मिळालें. ती. बापू (धर्मानंद) बनारसला परत गेले. त्यांचा प्रवास बैंगळूर-पर्यंत झाला होता, व जातांना आणि येतांना सुद्धा ते बेळगावास उतरले होते. तथापि सध्यां प्रवासाची दगदग फार होत असल्यामुळे ते गोव्यास येऊ शकले नाहीत.”

आपल्या ७ ऑक्टोबरच्या वरील पत्रात नाईक यांचे पत्र ‘काल’ म्हणजे सहा ऑक्टोबरला आपणास मिळाले, असे दामोदर यांनी लिहिले आहे. यावरून नाईक यांनी आपल्या निधनापूर्वी लिहिलेले पत्र फार उशिरा पुण्यास पोचले यात शंकाच नाही. याला कारण आहे. या पत्राच्या छोटोछोटावर Opened By Examiner असा शिक्का आहे. यावरून युद्धकाळात पत्रे तपासण्याची (Censor) पद्धत होती, ती १९४५ मध्येही चालू होती, हे उघड होते. यामुळे कित्येक वेळा पत्रे मिळण्यास विलंब होई. अशा स्थितीत दामोदर यास नाईक यांच्या निधनाची वार्ता ऑक्टोबरपर्यंत कळली नसल्यास आश्चर्य नाही.

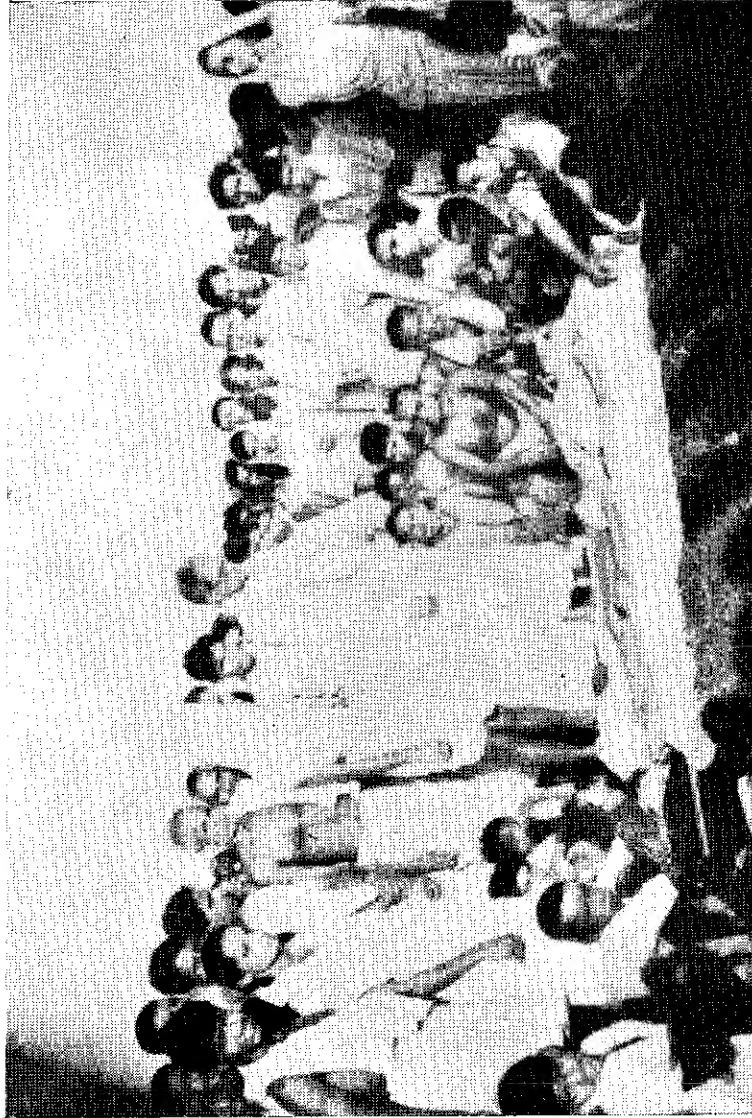
आता वरील पत्रावरून धर्मानंद पुण्याहून मध्ये कोठे न थांबता सरळ बनारसला गेले असा समज होतो. पण या वेळी ते बनारसला जाण्यापूर्वी सुंबईत काही दिवस थांबले होते. त्यांचे जामात डॉ. प्रसाद आणि कन्या, यांच्याकडे त्यांचा मुक्काम होता. सुंबई-तील ‘धि गोवा हिंदु असोसिएशन’ या संस्थेने नाईक यांच्या निधनाबद्दल दुःख व्यक्त करण्याकरिता जाहीर सभा घेण्याचे ठरवले होते. त्या सभेचे अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याची धर्मानंदांना विनंती करण्यासाठी अ. का. प्रियोळकरांबरोबर प्रस्तुत लेखकाने डॉ. प्रसाद यांच्या वरी जाऊन त्यांची भेट घेतल्याचे आठवते. ही सभा ता. २३ सप्टेंबर १९४५ रोजी भरली. या प्रसंगी अध्यक्षस्थानावरून केलेल्या भाषणातून “जगे अवशाची करावी। संबंधी सोयची न धरावी। ऐसी जीवी। चाड बहु ॥” ह्या ओवीने धर्मानंदांनी आपल्या मनाची स्थिती व्यक्त केली. “जवळ जवळ सत्तर वर्षे हवा तसा राबवून घेतलेल्या आपल्या देहाची आता मोकळीक केली पाहिजे हे विचार त्यांच्या मनात या काळात घोळत होते, हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही. हे त्यांचे विचार १९४६ सालपर्यंत ठाम झाले आणि त्या मार्गाने हालचालीस त्यांनी सुरुवात केली.

मारणांतिक सल्लेखना-व्रत

‘पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म’ या आपल्या ग्रंथात धर्मानंदांनी पार्श्वनाथाच्या ‘मारणांतिक सल्लेखनाचा’ थोडासा ऊहापोह केला आहे. जैन धर्मीयांची जी अनेक

८. धि गोवा हिंदु असोसिएशनचा १९४५ सालचा अहवाल, आणि भाई देसाई स्मारक ग्रंथ, पान ४०७.

अंत्ययात्रा

बलवंतसिंहजी, विनोबा, काकासाहेब आणि आश्रमातील मंडळी.

व्रते आहेत त्यांपैकीच हे एक व्रत. त्याचा अर्थ प्रायोपवेशन अथवा आमरण उपवास असा होतो.

असाध्य व्याधीमुळे किंवा जरेमुळे शरीर दुर्बल झाले तर जैन साधू नि गृहस्थ, महिना महिना उपवास करून प्राण सोडीत. अशी अनेक उदाहरणे जुन्या काळात सापडतात. प्रत्यक्ष पार्श्वनाथाने देखील याच विधीने संसेत शिखरावर देहत्याग केला होता. या व्रताचा समाजाला फायदा काय हे धर्मानंदांनी आपल्या मताप्रमाणे पुढील शब्दात सांगितले आहे :

“असाध्य रोगांतून आणि जरेतून मुक्त होण्यासाठी हे व्रत आचरणे सर्वसाधारण होऊन बसले तर त्यापासून समाजाचा पुष्कळच व्यय वांचेल. आजला अशा रोगग्रस्त श्रीमंतांवर आणि गरिबांवर समाजाचा पुष्कळ पैसा खर्च होतो. तरी पण अशा लोकांना मारून टाकणे समाजाला शक्य नाही. श्रीमंतांचे त्यांच्या घरी व गरिबांचे हॉस्पिटलांत हाल चालू ठेवणे भाग पडत आहे. महारोग्यांना तर जबरदस्तीने समाजापासून दूर करून त्यांच्या पालनपोषणाचा सर्व भार समाजाला घ्यावा लागतो. अशा रोग्यांनी आणि जराजर्जरितांनी अनशन व्रत राजीखुषीने स्वीकारले, तर समाजाचा भार हलका होईल, यांत शंका नाही; आणि अशी माणसे समाजातून छुट झाली तर समाजहि प्रफुल्लित होईल.” ९

आत्महत्येचा जवळजवळ प्रत्येक समाज आजपर्यंत निषेध करीत आला आहे. जीव वेण्याइतकेच जीव देणे हाही सामाजिक गुन्हा आहे असे मानले जाते. जगातील कायदेही या विरुद्ध आहेत. बरीचशी धर्मशास्त्रेही आत्महत्या करणाऱ्याला मोक्ष मिळत नाही, त्यामुळे त्याची अधोगती होते, असे मानतात.

पण मनुष्य हा केव्हा तरी मरणारच. तेव्हा त्याला स्वेच्छेने वाटेत त्या वेळी मरण्याचा हक्क आहे, आणि असावा, असे म्हणणारे सध्याच्या काळात बरेच दिसून येतात. जुन्या काळातही अशा विचारांचे लोक मुळीच नव्हते असे नाही. एवढेच नव्हे तर अत्यंत असाध्य रोगाने पळाडलेल्या माणसाला, त्याची इच्छा तशी असली तर, [अथवा तो वयाने लहान असल्यास, त्याच्या पालकांची तशी इच्छा असल्यास] त्या माणसाला डॉक्टरांनी मरणाचे औषध देऊन त्याची इच्छा पुरी करावी, असे फार गंभीरपणे प्रतिपादन करणारेही दिसून येतात.

काकासाहेब कालेलकरांनी धर्मानंदांनी उपस्थित केलेल्या सल्लेखनाच्या चर्चेत आपले मननीय मत पुढील शब्दांत मांडलेले आहे.

“‘तुला आत्महत्या करण्याचा हक्क नाही,’ असे म्हणणारा समाज कित्येक गुन्हेगारांना मरणाची शिक्षा ठोठावतोच. यावरून असे अनुमान काढावयास हरकत नाही की, ज्याला जगण्यांत कांहीं सार उरले नाही असे वाटेत, त्याने

केवळ स्वतःच्या अभिप्रायावरून मरणाला कवटाळू नये. पण याबाबत समाजाची सल्लासमिती आणि आशीर्वाद घेऊनच मरणाचा अंगीकार करावा.

“पण व्यक्तिस्वातंत्र्याचा विचार करतांना मनुष्य समाज-परतंत्र आहे किंवा काय याचाही विचार करावा लागेल. घोडा, कुत्रा, गाय वगैरे पाळलेल्या जनावरांना त्यांची अंतिम सेवा म्हणून मरण देण्याचा धर्म आजकाल मान्य केला जातो, आणि कुष्ठ रोगासारख्या व्याधीनें पीडित झालेल्या मनुष्याची परोपरीनें सेवा केल्यानंतर अगदीं शेवटची सेवा म्हणून त्याला मरण देण्याची जबाबदारी सर्वत्र समाजानें स्वीकारावी किंवा नाही या विषयाची चर्चा जेथें जबाबदार लोक करीत आहेत, तेथें आमरण अनशनाचा अधिकार विशिष्ट परिस्थितीत देखील मनुष्याला नाही असें कुणी म्हणू शकणार नाही. कोणत्या परिस्थितीत मनुष्याला तो अधिकार पोंचतो याची चर्चा होणे आवश्यक आहे.

“प्रस्तुत निबंधात धर्मानंद कोसंबींनीं जो विचार मांडला आहे, तो स्वतः अमलांत आणण्याचा प्रयत्न करून त्यांनीं या चर्चेला जिवंतपणा आणला आहे. समाजानें केव्हां तरी या प्रश्नाची सांगोपांग चर्चा केलीच पाहिजे. चातुर्याम हा जसा सामाजिक जीवनधर्म आहे, त्याचप्रमाणें संल्लेखन हा सामाजिक मरणधर्म आहे. दोन्ही मिळून व्यापक समाजधर्म होतो.” १०

अनशनव्रताचे समर्थन करताना धर्मानंदांनीं मांडलेले विचार मागे आलेच आहेत. त्यांतील प्रमुख मुद्द्याकडे वाचकांनी लक्ष देणे अगत्याचे आहे. ते ह्या प्रश्नाकडे एकंदरीत उपयुक्ततावादी दृष्टिकोणाने पहात होते. मनुष्य हा समाजाचा एक घटक आहे. समाजाच्या संवर्धनास, प्रगतीस त्याचा उपयोग झाला पाहिजे. मिळालेला जन्म त्याने जास्तीत जास्त आशयपूर्ण करून मानवी जीवन फुलविण्यात त्याचा उपयोग केला पाहिजे. हे ज्या वेळी अशक्य होते, त्याची उपयुक्तता ज्या वेळी नष्ट होते, त्या वेळी त्याचे अस्तित्व समाजास बाधक ठरते. त्याने आपले निस्संयोगी जीवन चाळू ठेवल्याने पैशांचा, कर्जांचा आणि वेळेचा, वृथा व्यय होऊन समाजाचे नुकसान होते. ह्या गोष्टी समाजाच्या अन्य-रीत्या कारणी लागल्या तर तो प्रफुल्लित ठेवण्यास त्याचा उपयोग होतो. आणि म्हणूनच आपली उपयुक्तता संपताच देहत्याग करून समाजावरील आपला भार कमी करणे सत्कृत्य ठरते.—हे आहे धर्मानंदांच्या संल्लेखनाव्रतव्रताचा विचारसरणीचे सार !

१०. ‘पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म’ या धर्मानंदांच्या ग्रंथास काकासाहेब काळेलकरांनी ‘खरा समाजधर्म’ या शीर्षकाखाली एक प्रास्ताविक जोडलेले आहे. त्यात पान १३.

संल्लेखनाचा पहिला प्रयत्न

१९४६ साल उजाडेपर्यंत आपल्या प्रकृतीत सुधारणा होणे शक्य नाही याची जाणीव धर्मानंदांना होऊन चुकली होती. तेव्हा त्यांनी शेवटी पार्श्वनाथाचे अनुकरण करून संल्लेखनाद्वारा जीवनमुक्त होण्याचा संकल्प केला. आणि हे व्रत सयुक्त प्रांतात जाऊन आचरणात आणावे असेही ठरविले. ११

वास्तविक, १९४५ च्या एका पत्रात १२ गरज भासल्यास गुजरात प्रांतात राहून आपण हे व्रत आचरणात आणणार असल्याचे त्यांनी ध्वनित केले होते. पुणे, बंगलोर-पेक्षा गुजरात प्रांत अशा कार्यास श्रेयस्कर आहे, कारण तेथील जैन लोकांत संल्लेखन पद्धती प्रचलित आहे, आणि त्यामुळे ते लोक अशा कार्यास सहानुभूती दाखवतात, असे त्यांचे त्या वेळेचे म्हणणे होते. तथापि गुजरात प्रांतात न जाता शेवटी त्यांनी संयुक्त प्रांत का निवडला, याचा अंदाज त्यांच्या पुढील शब्दावरून करता येतो.

“आजकाल देखील जैन साधु आणि गृहस्थ ह्या व्रताचा क्वचित् उपयोग करतात; पण त्याला एक विलक्षण स्वरूप प्राप्त झाले आहे. कोणी एका साधूनें किंवा गृहस्थानें ह्या व्रताला आरंभ केला आहे, असें समजल्याबरोबर शेंकडों जैन लोक त्याच्या दर्शनाला येतात, व त्यायोगें अशा प्रसंगीं त्या व्रतस्थाला जी शांति पाहिजे असते, ती मुळीच मिळत नाही. अर्थात् ह्या व्रताला एवढें महत्त्व देऊन त्याचे देव्हारे माजविणें इष्ट नाही. होईल तों अशा व्रतस्थाला शांति मिळू देणें योग्य आहे.” १३

गुजरात प्रांतात अशा व्रतस्थाला सहानुभूती दाखवणारी बरीच मंडळी सापडतात ही गोष्ट खरी, पण त्याचबरोबर अशा गोष्टीस त्या ठिकाणी देण्यात येणारी प्रसिद्धी, आणि तिचा होणारा गाजावाजा, धर्मानंदांना पसंत पडणे मुळीच शक्य नव्हते. ते शांतीचे आणि एकान्तवासाचे भोक्ते होते. याचकरिता त्यांनी गुजरात प्रांताऐवजी संयुक्तप्रांत निवडला असला पाहिजे. ते प्रसिद्धिबिन्मुख किती होते हे आपण मागे पाहिलेच आहे.

संयुक्त प्रांताच्या उत्तर टोकास गोरखपूर जिल्हा आहे. त्या जिल्ह्यातील दोहरी घाट

११. या पहिल्या प्रयत्नाची माहिती, भिक्षू धर्मरक्षित, प्रिन्सिपल, ‘महाबोधी कॉलेज,’ सारनाथ, आणि सेवाग्राम येथील गांधी-आश्रमाचे माजी व्यवस्थापक बलवंत-सिंह, जयपूर, यांच्याकडून पत्रद्वारे, आणि गुजरात विद्यापीठातील धर्मानंदांचे एकवेळेचे सहाध्यापक पंडित बेचरदास दोशी, अहमदाबाद, यांच्याकडून प्रत्यक्ष भेटीत मिळाली.

१२. ता. १-४-१९४५ रोजी विष्णु रा. नाईक यांस लिहिलेले पत्र.

१३. पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म : ले. धर्मानंद कोसंबी, पा. ९८.

येथील बाबा रावदास १४ हे चालवीत असलेला गांधी-आश्रम धर्मानंदांनी आपल्या या प्रताकरिता निवडला. तो नक्की करण्यात धर्मानंदांनी आपल्या दृष्टीने जरी फार काळजी घेतली होती, तरी ती बातमी बाहेर फुटल्याशिवाय राहिली नाही. बाबा रावदास हे धर्मानंदांचे जुने स्नेही. पण ते ही बातमी गुप्त ठेवणे शक्यच नव्हते. धर्मानंदांनी उपोषणास सुरुवात करताच बाबांनी पत्राद्वारे ही बातमी नवखालीस महात्माजींना कळविली. ही बातमी दुसऱ्या बाजूने अहमदाबादलाही जाऊन पोचली. वरील आश्रमात चैतन्य नावाचे एक सेवेकरी होते. त्यांनी अहमदाबाद येथील गुजरात विद्यापीठात एके काळी धर्मानंदांचे सहकारी-असलेले जैन पंडित बेचरदास दोशी, यांस ही बातमी पत्राद्वारे कळवली. त्यांनी ती गांधीवादी कार्यकर्ते आणि धर्मानंदांचे स्नेही केदारनाथजी यांच्या कानावर घातली. किशोरीलाल हे गुजरात विद्यापीठाचे महामात्र होते. त्या वेळेपासून धर्मानंदांचे त्यांच्याशी फार सलोख्याचे असे संबंध होते. धर्मानंद त्यांच्या मताचा किती आदर करीत याची जाणीव केदारनाथजी यांस होती. त्यांनी बारडोलीस पत्र पाठवून ही बातमी मशरूवाला यांना कळवली. एका बाजूने महात्माजींची तार धर्मानंदांना गेली, तर दुसऱ्या बाजूने मशरूवाला यांनी उपवास सोडण्याचा आग्रह करून तार पाठवली. महात्माजींनी तर उपवास बंद करून सेवाग्रामास येण्याची त्यांस आज्ञा केली होती. ही महात्माजींची आज्ञा धर्मानंदांना मोडणे शक्यच नव्हते.

धर्मानंद १९४५ च्या अखेरपर्यंत मुंबईत होते असे म्हणता येईल. त्यापूर्वी बेंगलोर आणि पुणे येथे अनुक्रमे पत्नी आणि मुलगा यांच्या सहवासात काही दिवस राहून ते मुंबईस परतले होते. येताना वाटेत काही दिवस बेळगाव येथे असलेले पु. मं. लाड १५ यांस ते करीत असलेल्या पाली भाषेच्या अभ्यासात त्यांनी मार्गदर्शन केले होते. पण ह्या सर्व गोष्टी चालू असताना आपल्या मनातील विचारांचा आणि केलेल्या निश्चयाचा थांगपत्ता त्यांनी कोणालाही लागू दिला नव्हता. पण शेवटी उत्तर प्रदेशात गेल्यानंतर तेथे केलेल्या उपोषणाच्या प्रयत्नाचा गाजावाजा हा झालाच ! साहजिकच ही बातमी घरच्या मंडळींसही समजली. पण त्याचबरोबर महात्माजींच्या सांगण्यानुसार त्यांनी उपोषण सोडले असून, ते सेवाग्रामास येणार आहेत, आणि तेथे योग्य ते उपचार करून घेणार आहेत, हेही कळून आल्याने त्यांस हायसे वाटले !

उत्तर प्रदेशातून परतल्यावर नि सेवाग्रामास जाण्यापूर्वी त्यांनी काही दिवस मुंबईत

आपल्या मुलीकडे- सौ. माणिक प्रसाद यांच्याकडे सुकाम केला. येथे सुरुवातीस काही दिवस त्यांची प्रकृती बरी राहिली, पण नंतर पाठीवरील नायट्र्यासारख्या झालेल्या कात-डीच्या रोगाने त्यांस त्रास देण्यास सुरुवात केली. प्रा. अ. ना. चिखलीकर यांच्याकडून जळवा १६ आणून घेऊन त्यांनी स्वतःच त्या पाठीवर लावल्या. या उपायाने त्यांचा हा रोग बराच कमी झाला. यानंतर ते बेंगलोरस जाऊन आपल्या पत्नीस भेटून चारच दिवसांनी परत आले.

त्या वेळी त्यांच्या पत्नी सौ. माणिक यांच्या दोन मुलांसह बेंगलोरस होत्या. त्या प्रसंगी ते आपल्या पत्नीकडे फार प्रेमळपणे वागले. आपल्यामुळे त्यांना आयुष्यात बरेच कष्ट सहन करावे लागले याचा उल्लेख करून, त्याबद्दल क्षमाही मागितली. आणि काही झाले तरी आपला मुलगा चांगला उतरला, विद्वान झाला, मुली सुखात संसार करीत आहेत ही समाधानाची गोष्ट आढे, असेही उद्गार काढले. त्यांची ही नेहमीचीच वृत्ती आहे असे समजून त्यांच्या पत्नीने त्यांचे हे म्हणणे हसण्यावारी नेऊन, झालेले कष्ट त्या केव्हाच विसरल्या असून, आता आपण पूर्ण सुखी असल्याचे धर्मानंदांना सांगितले. तेथून निघण्यापूर्वी आपले नको असलेले कपडे वगैरे व्यवस्थित बड्या करून तेथेच त्यांनी ठेवून दिले. ही त्यांची सर्वच वागणूक थोडीशी विचित्र असे जरी त्यांच्या पत्नीस वाटले, तरी ते आपली शेवटचा निरोप घेत आहेत याची कल्पना त्यांस येणे शक्यच नव्हते. सेवाग्रामास राहून उपचार वगैरे करून घेऊन ते बरे होतील, असे त्यांसही वाटत होते. १७

सेवाग्रामास जाण्याच्या वेळी कलकत्ता मेलचे तिकीट आणून देण्याचे काम प्रा. चिखलीकर यांनीच केले होते. स्टेशनवर त्यांस पोचवण्यासही तेच गेले होते. एवढेच नव्हे, तर त्यांच्या या सुकामात संध्याकाळी फिरावयास वगैरे जाण्याच्या वेळी बऱ्याच वेळा तेच बरोबर असत. बऱ्याच गोष्टींची चर्चा ते प्रा. चिखलीकरांकडे करीत. पण त्यांनाही आपल्या पुढील बेताची कल्पना त्यांनी लागू दिली नाही.

काही चुकीचे समज

त्यांनी आचरणात आणलेल्या संलेखनाच्या उद्देशाबाबत काही शंका नि चुकीचे समज उत्पन्न झाल्याचे दिसून येतात. त्यांचा या ठिकाणी उलगाडा करणे आवश्यक वाटते. इंद्रायणी सावकार यांनी काही वर्षांमागे धर्मानंदांवर लिहिलेल्या एका लेखात, त्यांस

१४. हे सत्त्वृत्तीचे गांधीवादी कार्यकर्ते होते. ते मूळचे महाराष्ट्रातले असे म्हणतात. पण त्यांनी उत्तर-प्रदेश हे क्षेत्र आपल्या कार्याकरिता निवडले होते. शेवटच्या काळात विनोबांच्या भूदानकार्यातही त्यांनी भाग घेतला होता.

१५. हे त्या वेळी बेळगावास डिस्ट्रिक्ट जज्याच्या हुद्द्यावर होते. त्यांनी ऑक्सफर्ड येथे असताना पाली भाषेचा थोडा अभ्यास केला होता. तो वाढविण्याच्या कामी धर्मानंद येता जाताना तेथे राहून त्यांस मदत करीत असत.

१६. यास जळू, जळूका, असेही म्हणतात. हा एक जलजंतू असून तो कातडीला दंश करून त्यातील रक्त शोषून घेतो. शरीरातील अशुद्ध रक्त काढून टाकण्यासाठी त्याचा उपयोग त्या काळात करीत असत. प्रा. चिखलीकर हे मूळचे गोमन्तकातील चिखली गावचे. त्यांचा धर्मानंदांशी आणि घरातील सर्व मंडळींशी फार घरोब्याचे असे संबंध होते.

१७. धर्मानंदांच्या निधनानंतर प्रा. चिखलीकर त्यांच्या पत्नीस गोव्यात भेटले त्या वेळी त्यांनी ही माहिती दिली.

झालेल्या व्याधीच्या संदर्भाने, “शरीरास पुरेशी जीवनसत्त्वे न मिळाल्यास अशी खाज येते असे वाचल्याचे आठवते. परंतु त्या वेळीं यावर उपाययोजना नव्हती कीं धर्मानंदांना उपाय करून घेण्याचे नव्हते, हे कळत नाही”, अशी शंका व्यक्त केली आहे.^{१८} बौद्ध भिक्षू डॉ. आनंद कोत्सल्यायन^{१९} यांनीही प्रस्तुत लेखकाशी याच विषयावर बोलताना, “जो रोगी निरोगी होण्याची इच्छा करीत नाही, त्याला डॉक्टर काय करील ?” अशा अर्थाचे उद्गार काढले होते. उलट एका जैन पंडिताने धर्मानंदांचा देहत्याग मोक्षप्राप्ती-करिता होता, कारण, त्यांच्या मनावर जैन धर्माचा बराच प्रभाव पडला होता, असे प्रतिपादन केले होते. आणि या प्रतिपादनाचे तेथे हजर असलेल्या दुसऱ्या एका जैन पंडिताने समर्थन करताना, जैन धर्मात उपोषणाचे जे अनेक उद्देश सांगितले आहेत, त्यांत ‘पापांचे परिमार्जन करण्यासाठी आणि परमेश्वराने त्याबद्दल क्षमा करावी यासाठी’ हाही उद्देश संल्लेखनाचा असल्याचे, प्रस्तुत लेखकास समजावून सांगितले. काकासाहेब कालेलकरांनी या प्रश्नावर लिहिताना, “एकदा जगण्याची वृत्ति जी त्यांनीं मागे खेचली ती पुन्हां दृढ होईना, आणि त्यामुळे त्यांचा देहान्त झाला,” असे आपले मत दिले आहे.^{२०}

धर्मानंद सेवाग्रामास जाताना या वेळी काही दिवस वर्षा येथे राहिले होते. त्या वेळी तेथील त्यांची व्यवस्था करण्यासाठी कमलनयन बजाज यांनी आपल्या धाकट्या भावास तेथे पाठवले होते. कमलनयन यांच्या भावाच्या भेटीबद्दल आनंद व्यक्त करून धर्मानंद त्यास म्हणाले :

“बापू का आदेश है। उपवास तो मैंने तोड़ दिया, परंतु इस शरीरमें अब कुछ रहा नहीं है। पानी भी मुझको मुष्किलसे पचता है। ऐसी परिस्थितिमें देहको टिकानेके प्रयत्नमें लोगोंकी सेवाओंका भार और अधिक शारीरिक यातना को अलावा विशेष लाभ नहीं होता है। फिर भी बापूका आदेश तो है ना ? मेरे लिये वही सर्वस्व है और उतनाहि काफी।”

१८. महाराष्ट्र टाईम्स, ५-११-१९७२.

१९. यांचा, धर्मानंद यांच्याशी ते विलेपार्ले येथील सत्याग्रह-छावणीचे प्रमुख होते त्या वेळेपासूनचा परिचय. सारनाथ येथे काही काळ धर्मानंदांकडे पाली भाषेचा अभ्यास केला होता. त्यांनी ‘भगवान बुद्ध’ धर्मानंदांचा ग्रंथ खिंही भाषेत अनुवाद करून घेऊन तो सीलोन येथे प्रसिद्ध केला. शेवटच्या काळात धर्मानंद सेवाग्रामास होते त्या वेळी कोत्सल्यायन राष्ट्रभाषा प्रचार समितीचे मंत्री होते आणि त्याकरिता वर्षा येथे रहात असत. त्या वेळी ते एकमेकांस भेटत असत.

२०. धर्मानंदांच्या ‘पार्श्वनाथाचा चातुर्याम धर्म’ या ग्रंथास जोडलेल्या ‘खरा समाजधर्म’ या लेखात, पा. ११.

वरील उद्गार कमलनयन बजाज यांनी धर्मानंदांवर लिहिलेल्या एका लेखातील आहेत.^{२१} धर्मानंद सेवाग्रामास स्थायिक झाल्यानंतर स्वतः त्यांनी त्यांची दोन-तीन वेळा भेट घेतली होती. तिसऱ्या भेटीची माहिती त्यांनी वरील आपल्या लेखात दिली आहे. ती धर्मानंदांच्या शारीरिक तशीच मानसिक स्थितीची कल्पना करून देणारी असल्यामुळे, ती येथे देणे योग्य होईल. बजाज म्हणतात :

“मी त्यांना (धर्मानंदांना) भेटावयाला गेलों. माझ्याबरोबर माझी आत्मा आणि तिचीं मुलें होतीं. मुखातील धर्मानंदांजींनीं विद्यापीठांतल्या सगळ्या आठवणी काढल्या, आणि ते सद्गदित झाले. मला आनंद आणि आश्चर्य वाटत असतांना देखील थोडा रागहि आला. देहाचा मोहहि सोडला आहे अशा या प्रसंगीं त्यांनीं असल्या धुलक आठवणी कां काढाव्या आणि त्यांना सद्गदित होण्याची गरज कां वाटावी ? मीं त्यांना तसें म्हटलेंहि. ‘तुम्ही असे उपकार मानून वेळं लागलांत तर मला वाईट वाटणार नाहीं का ? शिवाय तुमच्या सेवेत मला जो आनंद मिळाला तो हिरावून घेण्याचा तरी तुम्हांला काय अधिकार ?’ मीं विचारलें, आणि आमचें असें प्रेमाचें भांडण सुरू झालें. धर्मानंदजी हंसले आणि म्हणाले; तुम्ही भांडण्याची वृत्ति कांहीं अजून गेली नाहीं आणि तूं विद्या-पीठांत होतास तसाच राहिला आहेस हें पाहून मला आनंद होतो. त्यानंतर वडिलांची (जमनालाल बजाज) यांची आठवण काढून ते गहिंवरले. त्यांनीं स्वतःला आवरण्याचा प्रयत्नहि केला नाही. त्यांच्या शांत मुद्रेवरून आनंदाचा अश्रुप्रवाह एकसारखा फुटून वाहूं लागला. जवळ बसलेली सर्वच मंडळी गहिंवरून गेली. आम्हा कोणाला आमरणान्त ही घटना विसरणें शक्य नाहीं.

“माझ्या आत्म्यांना माझा स्वभाव माहीत होता. त्यांना वाटलें, माझ्या भांडणा-मुळेंच धर्मानंदांजींना हा त्रास झाला. त्यांनीं मला एका बाजूला नेलें आणि त्या मला रागें भरल्या. त्यानंतर चांगलीं दहा मिनिटें स्तब्धतेंत गेलीं. कुणाच्याहि तोंडून शब्द फुटेना. धर्मानंदांच्या चरणीं अर्पण करण्याकरितां मीं बरून निवताना हजार रुपये घेतले होते. त्याविषयीं बोलण्याचा कित्येकदा प्रयत्न केला, पण कांहीं केल्या बोल फुटेना. एक-दोनदा बोलण्याचा प्रयत्न केला, पण तो विफल झाला. शेवटीं तें शांत वातावरण धर्मानंदांनींच आपल्या गंभीर आवाजानें मोडलें. ते म्हणाले, “कमलनयन, आज मींने तुमको खास कारणसे बुलाया है। तुम्हे माळूम है कि मेरे शरीरमें कुछ रहा नहीं। बापू के आशसे मैं यहां आया। आप सब लोगोंका प्रेम भाजन और कृपापात्र मैं हूं। फिरभी आश्रमवासियोंकी कहां तक सेवा का भार मैं उठावूं ? इसका विचार मुझको कष्ट देता है। उसकी उठाने की बार भी मुझे कोई लाभ नहीं दिखाई देता। ईश्वरकी यहि इच्छा माळूम

२१. ‘सरस्वती’ मासिक.

देती है कि शरीरसे और कुछ काम नहीं लिया सकता । हम इसका क्यों फ़िज़ूल मोह करे ? मैंने तुम्हें आज इसलिये बुलाया है । ये सारी स्थिति अच्छी तरह समझते हुये उपवास करके, देह छोड़ देने की मुझे निःसंकोच परवानगी दो ।

“ धर्मानंदजींनीं पूज्य विनोबा, काकासाहेब, अन्य आश्रमवासीयांकडे चर्चा केली होती. तरीही त्यांची ही कोण नम्रता आणि सहृदयता ! माझ्यावर त्यांचा इतका कांहीं प्रभाव पडला की मी गहिवरून तर गेलोंच, शिवाय मनांत विचार आला की, अशा प्रकारचा महान् अंतिम निर्णय वेण्यासाठीं माझ्यासारख्याच्या परवानगीची केवढी ही आस्था ?... त्यांचा मुद्दाहि इतका बिनतोड आणि बरोबर होता की, मलाहि त्यांना नाहीं म्हणणें जड गेलें. शेवटीं ते इतकेच म्हणाले की, ‘ यद्यपि मेरे खुदके निर्णय में मेरा पुरा विश्वास है । और बापूके आदेशसे मैंने उपास तोड़भी दिये थे । फिरभी मैं नहीं चाहता हूं कि कोईभी आश्रमवासी या तुम्हारे जैसे मित्र ऐसा समझें की धर्मानंद तो हट्टी था और हट्टी मर गया । आप लोगोंके बीच आकर सबको समाधान करा के मुझे जो कुछ करना है करूंगा । अन्यथा मेरी तपस्यामें भी कुछ कम है ऐसा मैं समझता हूं । ’ धर्मानंदांनीं सर्वांचा सल्ला घेतला, त्यांचा विजय झाला, त्यांना सर्वांची परवानगी मिळाली. ” महात्माजींनीं धर्मानंदांना सेवाग्रामास आपल्या आश्रमांत येऊन राहण्याचा जो आदेश दिला तो त्यांच्या प्रकृति-स्वास्थ्याच्याच दृष्टीनें. तेथें राहून त्यांनीं योग्य मार्गदर्शनाखालीं उपचार करून ध्यावे अशीच त्यांची इच्छा होती. त्यानुसार त्यांनीं आपल्या आश्रमाचे त्या वेळचे व्यवस्थापक बलवन्तसिंहजी यांस— धर्मानंदांची व्यवस्था कशी ठेवावयाची, त्यांच्यावर उपचार कोणाकडून करून घ्यावयाचे— सर्व सूचना देऊन ठेवल्या होत्या.

१९४६ ची अखेर आणि १९४७ ची सुरुवात हा काळ भारतास कशा प्रकारचा गेला हे सर्वासच ठाऊक आहे. स्वातंत्र्य जवळ येऊन ठेपले होते. त्याच्या जन्मवेदनांनीं सर्व देश हवालदील झाला होता. या वेळीं पूर्वे बंगाल आणि बिहार येथील शांतियानेत्र महात्माजी गुंतलेले होते. त्यातच त्यांस दिल्लीत चालू असलेल्या वाटाघाटींत भाग घ्यावा लागत असे. तसेच, याच वेळीं महात्माजींच्या मनाला दारुण वेदना देणारा भारताच्या विभाजनाचा प्रश्नही उपस्थित झाला होता. अशा या मनःस्थितीत सुद्धा महात्माजी धर्मानंदांना विसरले नव्हते. त्यांचा बलवन्तसिंहजी, डॉ. शंकरन, बौरेईशी धर्मानंदांबद्दल पत्रद्वारे विचारविनिमय चालूच होत. धर्मानंदांनाही त्यांची पत्रे येत. अशा प्रकारचे महात्माजींचे निरुपम सौहार्द लाभलेले धर्मानंद, त्यांच्या इच्छेविरुद्ध वागून आपला देहत्यागाचा हट्ट चालू ठेवतील असे समजणे चुकीचे आहे.

वध्यचि सिव्हिल सर्जन डॉ. नर्मदाप्रसाद, आश्रमातील डॉ. वारडेकर आणि डॉ. शंकरन, या सर्वांनीं निरनिराळ्या प्रकारचे उपचार धर्मानंदांना केल्याची माहिती मिळते. आणि हे जवळ जवळ तीन महिने चालू होते. या उपचाराचा आपल्या प्रकृतीवर काहीच

परिणाम होत नाही याची जाणीव असूनही या गोष्टीस धर्मानंद सहकार्य देत होते हे त्यांचे कमलनयन बजाव यांच्याबरोबर झालेल्या संभाषणातून दिसून येते. २२ शेवटी उपचाराचा निखालस उपयोग होत नाही हे सिद्ध झाल्यावर त्यांनी उपोषणास सुक्वात केली. त्या वेळी महात्माजींच्या इच्छेनुसार आपण केलेल्या ‘ शांतिपूर्ण प्रयत्ना ’ बद्दल धर्मानंद पुढील शब्दात स्पष्टीकरण करतात :

“... बापूजीने मेरे उपर दया करने की लिए, मुझे उपवास से निवृत्त करने के लिए तार दी थी । मैंने उनकी प्रेरणा से पिछले २३ सितम्बर को अनशन छोड़ दिया और तबसे आज तक काफी दुःख पाया और अन्त में फिर वही अनशन करना पड़ा । लेकिन इस में बापूका तनिक भी दोष नहीं है, क्योंकि बापूजी ने सब दया भावसे ही किया था । इसमें मुझे जरा भी दुःख नहीं है, क्योंकि भगवान् बुद्धने कहा है कि ‘ खन्ती परम तपो तितिक्षा । ’ [तितिक्षारूपी क्षमा ही परम तप है ।]

“ बापूजी की कृपा से मुझे इस तितिक्षा का अवसर मिला । इसमें मेरी कसौटी हो गयी । मुझे जो खुजली आती है उसे सहन करने में आनन्द मानता हूं । यह सब बापूजी की कृपा है । मेरी इस प्रकार की मृत्यु से बापूजी को आनन्द मानना चाहिये, क्योंकि उनका एक भक्त इस कसौटी में से गुजर रहा है और शान्तिपूर्वक प्रयत्न कर रहा है । अन्त केक्षण तक क्या होगा यह तो भगवान् ही जाने । ” २३

बलवन्तसिंहजींनीं धर्मानंदांसंबंधी माहिती कळविताना वरील त्यांचे म्हणणेही महात्माजींना कळवले. त्यास महात्माजींनी पाठणा येथून १६-५-१९४७ रोजी पुढील पत्र २४ पाठवले.

२२. या विषयासंबंधी जास्त स्पष्टीकरण मिळविण्याच्या उद्देशाने प्रस्तुत लेखकाने आश्रमाशी वनिष्ठ संबंध असलेले बलवन्तसिंहजी आणि चिमणलाल शहा (हे बलवन्तसिंह यांच्या पूर्वी आश्रमाचे व्यवस्थापक होते) यांच्याशी पत्रव्यवहार केला होता. यात बलवन्तसिंहजी म्हणतात : ‘ वर्धा के सिविल सर्जन श्री नरमदाप्रसाद ने भी उनका इलाज करनेका बहुतही प्रेमसे प्रयत्न किया था. ’ चिमणलाल याच विषयाची पुढील प्रमाणे माहिती देतात. ‘ डॉ. वारडेकर, डॉ. शंकर आदिने उनके उपचार भक्तिपूर्वक किये. पू. गांधीजी, काकासाहेब कालेलकर आदि समयसमय पर खबर करते रहे. करीब तीन महिनोको उपचारसे जब खुजली कम नही होई— असह्य होती गयी— आखिर विनोबाजी के मार्गदर्शनसे आमरण उपवास का निर्णय हुवा. गांधीजीने भी निर्णय मान्य किया. ’

२३, २४. बापू की छाया में : ले. बलवन्तसिंह, पान ३९०-३९१.

चि. बलवन्तसिंह,

तुम्हारा खत प्रार्थना के पहले लिखा हुआ मिला । कौशाम्बीजी का पढ़कर आनन्द होता है । साथ में उन के लिए खत रखता हूँ । मिलने तक देह होगा तो खत उन को दे देना या पढ़ा देना ।

उनके आश्रम में रहने से आश्रम पवित्र होता है, इसमें मुझ को कोई शक नहीं है ।

शंकरन् का खत इस के साथ है ।

बापू के आशीर्वाद.

या सर्व गोष्ठीवरून भारतीय आणि पाश्चात्य या दोन्ही प्रकारच्या उपाययोजना धर्मानंदांवर तीन महिने चालू होत्या आणि त्यांस धर्मानंदांचे पूर्ण सहकार्य मिळत होते, हे दिसून येते. तेव्हा त्यांनी उपाययोजना करून घेतली नाही, अथवा केवळ मोक्षप्राप्तीच्या उद्देशाने देहत्याग केला असे म्हणण्यात स्वारस्य नाही. अशा प्रकारच्या मोक्षावर त्यांचा विश्वास नव्हता. जैनांचा 'चातुर्थ्यां धर्म' त्यांस प्रिय होता, आणि 'चातुर्थ्यां हेच आमचें दैवत,' असे ते म्हणत आणि त्यानुसार वागत, एवढेच !

आता 'जगण्याची वृत्ती जी त्यांनी मागे खेचली ती पुन्हा दृढ होईना,' असे जे काकासाहेबांनी म्हटलेलें आहे ते मात्र विचार करण्यासारखे आहे. रोगी बरा होण्यासाठी औषधोपचार करून घेतो. पण त्याचबरोबर 'मी बरा होणारच' असा त्याचा मनोभाव असला तर तो करीत असलेला औषधोपचार त्यास जास्त गुणावह होतो, असे मानसशास्त्र मानते. महात्माजींच्या इच्छेस धर्मानंदांनी प्रामाणिकपणे साथ दिली नि औषधोपचार करून घेतले, यात शंकाच नाही. पण या गोष्टीस त्यांच्या अंतर्मनाची [Sub-conscious mind] तितकीच उत्कट साथ मिळाली नाही, असे होणे शक्य आहे. याशिवाय कमलनयन बजाज, बलवन्तसिंहजी, यांच्याकडे त्यांनी वेळोवेळी काढलेल्या उद्गारांतूनही त्यांनी प्रकृती सुधारण्याची आशा सोडून दिली होती, असेच दिसून येते. प्रस्तुत लेखकास एवढेच दाखवून द्यावयाचे आहे की, त्यांनी 'देहत्यागाचा स्वीकारलेला मार्ग,' 'मरणाकरिता मरण' अशा प्रकारचा लहरीपणा नव्हता, परलोकात मिळावयाच्या फायद्याकरिता नव्हता, अथवा कोणाही सत्पुरुषाचे बरवरचे अनुकरण म्हणूनही नव्हता. तर त्यांस, सारे आयुष्य डोळ्यांपुढे ठेविलेली मानवी हिताची स्वीकृत भूमिका आपल्या देहत्यागाने सिद्धीस न्यावयाची होती; आणि तो मार्ग त्यांनी आपली उपयुक्तता संपली, आपले पुढील आयुष्य म्हणजे स्वतःस कष्ट आणि समाजास भार याची जाणीव होताच, स्वीकारला.

४ मे ते ४ जून

धर्मानंदांवर चालू असलेल्या उपचारांचा काहीच परिणाम होत नाही याची आता सर्वोपचाय जाणीव होऊन चुकली. अनशन हाच एक मार्ग आता राहिला. ता. ४-५-१९४७

रोजी विनोबाजींच्या सल्ल्याने आपण घेत असलेला अल्पस्वल्प आहारही धर्मानंदांनी बंद केला. ही सर्व परिस्थिती महात्माजींना कळवण्यात आली होतीच. त्यांनी, "कौशाम्बीजी कुठू भी हजम नहीं कर सकते हैं तो भले पानी पर रहें। पानी न पी सके तो भले देह जाय। भीतरी शांति है तो सब कुछ है। फिर भी जैसे विनोबा कहें सो करो। यह सब उन्हें सुनाओ," २५ या शब्दांत या गोष्टीस आपली मान्यता दिली.

जसजसे दिवस जाऊ लागले तसतसे धर्मानंदांचे शरीर क्षीण होत गेले. पण याचा परिणाम मात्र त्यांच्या मनाच्या प्रसन्नतेवर आणि बुद्धीच्या तीव्रतेवर लेशमात्रही झाला नाही. ते मोठ्या आनंदाने प्रयाणाची तयारी करीत होते. बलवन्तसिंहजी म्हणतात, "अपनी मृत्युका दर्शन वे स्पष्ट रूपसे वैसे ही कर रहे थे, जैसे कोई सामने खड़े हुये आदमी को देख सकता है।" २६ बलवन्तसिंहांना ते निरनिराळ्या सूचना करीत होते. निरनिराळ्या विषयांवर बोलत होते. एखादे बुद्धाचे वचन सांगून त्याचा अर्थ समजावून देत होते. आणि बलवन्तसिंह ते सर्व मोठ्या भक्तिभावाने लिहून घेत होते. असेच एकदा आपल्या ध्यानसाधनेचा अनुभव सांगताना धर्मानंद त्यांस म्हणाले :

"आज जो इतनी शांति का अनुभव मैं कर रहा हूं वह उस साधन का ही फल है। मनुष्य की परीक्षा मृत्यु के समय ही होती है। अगर उस की कुछ साधना सफल होगी तो उस समय उसके अवश्य ही काम आयेगी और वह शांति का अनुभव करता करता शरीर छोड़ेगा।" २७

आपण केलेल्या योगाभ्यासाचाही अनुभव धर्मानंद त्यांस सांगत असत. एक दिवस 'आनापान' या साधनेची माहिती त्यांस दिल्यानंतर, प्रत्यक्ष त्या दिवसांत ते या साधनेचा स्वतःकरिता कसा उपयोग करून घेत आहेत हे त्यांनी पुढील शब्दांत त्यांस सांगितले :

"रातको मुझे जरासी नींद आती है तब मेरा मुंह खुल पड़ता है और जीभ बिलकुल सूख जाती है और ऊस पर कांटे खड़े हो जाते हैं। जब एकाएक जागता हूं तब क्या करना और क्या नहीं करना उसका भी खयाल नहीं रहता है। कल परसोंसे उस आनापान भावनाकी मददसे इस कष्टके ऊपर काबू कर रहा हूं।

"उस भावना के वर्णन में यह कहा गया है कि जो यह भावना पूरी तौरसे करेगा वह अपना अंतिम श्वास भी जान सकेगा। उसका एक उदाहरण भी वहाँ [समाधि-मार्ग या धर्मानंदांनी लिहिलेल्या ग्रंथात] दिया है। लेकिन मेरा तो पूरा अभ्यास नहीं है। मैं नहीं जानता हूँ, अन्त क्या होगा।" २८

२५, २६. 'बापूकी छाया में' : ले. बलवन्तसिंह, पान ३८९.

२७, २८. 'बापूकी छाया में' : ले. बलवन्तसिंह, पाने ३९०, ३९६.

आपल्या अंत्यसंस्कारावर अत्यंत कमी खर्च व्हावा अशी त्यांची इच्छा होती. आपले शव झाकण्यासाठी नवीन कपडे आणू नका. आपल्या जुन्या कपड्यांचाच उपयोग करा, अशी त्यांनी सूचना देऊन ठेविली होती. तसेच दहनापेक्षा दफनाला कमी खर्च येत असेल तर दफन करा, पण हे महात्माजींच्या सल्ल्याने होऊ द्या, असेही सांगून ठेवले होते. महात्माजींना याबद्दलचे सविस्तर पत्र गेल्यावर, महात्माजींनी त्यास पाठवाहून तारीख २०-५-१९४७ रोजी खालील उत्तर पाठवले २९ :

चि. बलवन्तसिंह,

तुम्हारा खत मिला है। इससे पहले कोई खत मिला नहीं है जिसमें कौशाम्बी-जीके शरीरका मृत्युके बाद क्या करना यह पूछा हो।

लेकिन आज शंकरजी का खत है। उसमें सब विगते दी हैं। कौशाम्बीजी आखिरका निर्णय हम पर छोड़ते हैं तो अग्नि संस्कार ही सबसे अच्छी क्रिया है। यह बात जगत-मान्य हो रही हैं। उसमें खर्च भी जादा नहीं है, न होना चाहिए। दफन करने में भी शास्त्रीय तरीके करें तो काफी खर्च होता है। बाकी चीजें तो उन्होंने लिखवाई हैं। पाली इत्यादि के बारेमें उनका अमल होगा ही ऐसा उनको कहा जाय। मेरी उससे प्रार्थना है कि अब ऐसी बातोंको भूल जाय और अंतरध्यान होकर देह छूटना है तो छूटे। रहना है तो रहे। उनसे यह भी कहना कि पाली भाषा तो लंका में सीखी जायगी। लेकिन बौद्ध धर्म सीखनेका क्षेत्र लंका है ऐसा मेरा दिल नहीं मानता। बौद्ध धर्मकी ऊपरी बात जाननेसे रहस्य का ज्ञान होता नहीं है।

बापू के आशीर्वाद

कमलनयन बजाज यांनी आपल्या शेवटच्या भेटीत धर्मानंदांकडे, ते घेण्यास तयार नसताही, एक हजार रुपये भेट म्हणून दिले होते. याचा उल्लेख मागे आला आहे. त्या रकमेचा उपयोग विद्यार्थ्यांस लंकेस पाठवून त्यांस पाली भाषा आणि बौद्धज्ञान देण्यात करावा, असे धर्मानंदांनी महात्माजींना कळवले होते. त्याच विषयाचा उल्लेख महात्माजींनी वरील पत्रात केला आहे.

महात्माजींच्या वरील पत्रास धर्मानंदांनी खालील पत्र ३० उत्तरादाखल पाठवले. त्यातील मजकूर महत्त्वाचा तर आहेच; पण २१ दिवस उपोषण केल्यावरही त्यांच्या बुद्धीच्या तीव्रतेत लेशमात्रही फरक पडला नव्हता, हे या पत्रातून दिसून येते. त्याची तारीख २५-५-१९४७ आहे.

“ पू. बापूजी—

सादर प्रणाम । यदि श्री कमलनयन बजाज आग्रहसे मेरे ऊपर एक हजार

२९ ‘बापूकी छाया में’ : ले. बलवन्तसिंह, पाने ३९१-३९२.

३०. ‘बापूकी छाया में’ : ले. बलवन्तसिंह, पाने ३९२-३९३.

रुपये का बोझा न छोड़ जाते तो स्मारक के बारे में मेरे दिलमें कोई विचार नहीं आता। पैसा आनेके बाद जो विचार मुझे सूझे, लिखवाये। लेकिन उसकी जरा भी चिन्ता नहीं है। मैं तो सर्व भार आपके ऊपर छोड़कर संतुष्ट रहाता हूँ। रातको आकाश देखकर बहुत सुख पाता हूँ। यह सब आपके आशीर्वादका ही सुफल समझता हूँ। सीलोनमें बौद्ध धर्मका रहस्य नहीं रहा है यह मैं भी जानता हूँ। उन लोगोंके साथ एक बरस रहकर मैंने बहुत अनुभव लिया है। लेकिन उनके साथ रहनेसे भगवान बुद्धके जमानेकी कुछ कुछ याद कर सकता था और उससे मुझे बहुत लाभ हुआ है। अभीतक उसकी यादसे बहुत आनंद मिलता है। बाकी सब भूल गया हूँ। आम और नीम एक ही जमीनमें बढ़ते हैं। लेकिन आम का फल अलग होता है, नीमका अलग।

“ अशोक के शिलालेखोंका अर्थ अंग्रेज आनेसे पहले हम भूल गये थे। पाश्चात्य विद्वानों के प्रयत्नसे ही उनका अर्थ हम लोग समझ सके हैं। हमारे विद्वानोंने भी पाश्चात्योंका अनुकरण करके बहुत कुछ लिखा है। लेकिन अशोक राजाके अत्यंत सहृदय वचनों को पढ़कर कितने पंडितोंका हृदय कंपित होता होगा। इसलिए मेरा कहना है कि प्राचीन संस्कृत खंडहरोंमें मिल गया है तो भी सज्जन उससे बहुत सबक सीख सकते हैं।

अभी जो आदमी सीलोन जानेवाला है वह ऐसा भक्त थोडा ही हो सकता है ? वह यहांकी डिग्री लेकर वहाँ सिर्फ ज्ञान बढ़ाने के लिए जायगा। तो भी हमारा कर्तव्य है की उसका गुजारा वहाँ पर अच्छी तरहसे चल सके इसलिए काटछांट न करके उसके गुजारेके लिए काफी पैसा मिलना चाहिए। आजकल जो शिक्षायात्र चल रहा है उसके जो फायदा उठा सकते हैं वह उठाना चाहिए।

भवदीय

धर्मानंद कौशाम्बी

वरील पत्रात त्यांनी आपल्या प्रकृतीसंबंधीचा एकाही शब्दाने उल्लेख केलेला नाही हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. हे पत्र त्यांनी लिहिले त्याच्या दोनच दिवसांपूर्वी आश्रमाच्या शेतात बोदण्यात आलेल्या विहिरीचे उद्घाटन धर्मानंदांच्या हस्ते झाले होते. आपल्या लहान त्यातच शेतीच्या व्यवसायाचे ज्ञान धर्मानंदांनी संपादन केले होते. त्या वेळी अशा विहिरी बोदण्याची वगैरे कामे त्यांनी करून घेतली होती. अशा गोष्टीची त्यांस फार आस्था असल्याचे त्यांच्याशी बोलता बोलता बलवन्तसिंह यांना कळून आले होते. त्याच वेळी या विहिरीचे उद्घाटन धर्मानंदांच्या हस्ते करावयाचे असे बलवन्तसिंह यांनी मनाशी ठरवले होते. पण आता अशा कमजोर स्थितीत हे कसे शक्य होईल हा प्रश्न बलवन्तसिंह यांच्यापुढे उपस्थित झाला होता. पण धर्मानंदांनीच स्वतः उत्साह दाखवल्यामुळे स्ट्रॅचर-वरून त्यांस तेथे नेऊन हा उद्घाटनाचा कार्यक्रम करण्यात आला. त्याच वेळी या

विहिरीचे नाव 'कौशाम्बी-कूप' असे ठेवण्यात आले. आणि त्यांच्या निर्वाणानंतर या विहिरीवर खालील स्मृतिपत्र खोदलेला दगड बसविण्यात आला.

“जिनका सलिल-सा निर्मल जीवन था
४ मईसे आमरण उपवास द्वारा आमंत्रित
मृत्युदेवको अतिथिवत् क्षणभर विश्रामके
लिए छोड़ जिन्होंने २२ मईको जीवनके
इस सनातन स्रोत को आशीर्वाद दिया,
ऊन श्री धर्मानंदजी कौशाम्बीकी पावन स्मृतिमें ।” ३१

आदर्श मृत्यू

धर्मानंदांच्या निर्वाणाच्या पहिल्या दिवशी घडलेल्या घटनेचे वर्णन करताना बलवन्तसिंहजी म्हणतात :

“आश्रमके ११ सालके जीवनमें कौशाम्बीजीकी मृत्यु पहिली मृत्यु थी। ऐसी आदर्श मृत्यु मैंने अपने जीवनमें कभी नहीं देखी। वे रातको अपने पास सोनेको मुझे कभी नहीं कहते थे। लेकिन मृत्युकी पहिली रातको मुझसे कहने लगे ‘आज तुम मेरे पास ही सोओ। रातको बारह बजे जब चंद्र सिरपर आयेगा तब मेरी मृत्यु होना संभव है।’” ३२

ही गोष्ट ता. ३ जूनची. वरील सूचना करूनच ते थांबले नव्हते. आपल्या दहनाच्या वेळी नवीन कापड आणावयाचे नाही, जुनेच कपडे वापरावयाचे, याची आठवण आणखी एकदा करण्यास ते या वेळीही विसरले नव्हते. आपले सर्व सामान त्यांनी पूर्वीच आश्रमास देऊन टाकले होते. त्यातील फक्त आपले एक घड्याळ, आपल्या निर्वाणानंतर आपल्या मुलास देण्यासाठी वेगळे ठेवण्यास त्यांनी सांगितले होते. आपल्या मुलांनी या दिवसांत आपणास भेटण्यास येऊ नये असे त्यांनी पूर्वीच सांगून ठेविले होते. त्यांचे राहून राहून आश्रमात फोन येत असत. या अशा प्रसंगी त्यांस भेटावे, त्यांच्या शेजारी असावे, असे त्यांस वाटणे साहजिकच होते. पण धर्मानंदांनी आपला आग्रह सोडला नाही. अशा प्रसंगी होणारे भावनिक उद्धावन त्यांस टाळावयाचे होते.

त्या रात्री बारा वाजेपर्यंत बलवन्तसिंहजी त्यांच्या खोलीत जागत बसले होते. बारा वाजल्यानंतर ‘आतां कांहीं मी जात नाहीं, तुम्ही जाऊन झोपा,’ असे धर्मानंदांनी त्यांस सांगितले. दुसऱ्या दिवशी सकाळी ज्या वेळी ते धर्मानंदांच्या खोलीत गेले, त्या वेळी ते फार प्रसन्न मनःस्थितीत असल्याचे त्यांस दिसून आले. हा ता. ४ जून चा दिवस. या दिवशी दुपारचे बारा वाजण्यापूर्वी काही वेळ काकासाहेब कालेलकर त्यांस भेटून गेले होते. ते त्याच दिवशी बाहेरगावाहून सेवाग्रामास आले होते.

बरोबर बारा वाजता ‘आपली आता जाण्याची तयारी झाली,’ असल्याचे धर्मानंदांनी बलवन्तसिंहजींना सांगितले. बारा वाजल्यापासून अडीच वाजण्याच्या काही घटकांपूर्वीपर्यंत धर्मानंद त्यांच्याशी काही ना काही बोलत होते. या प्रसंगाचे वर्णन बलवन्तसिंहजींनी पुढीलप्रमाणे केले आहे :

“दो बजे थोड़ा पानी लिया और मकानके सब दरवाजे खोलनेके लिए कहा, मानो उनको ऐसा प्रतीत हो रहा हो कि कोई उनको लेनेके लिए आया है, अथवा उनके जानेके लिए दरवाजे खोल देने चाहिये। इस प्रकारसे वे कभी दरवाजे नहीं खुलवाते थे। धीरे धीरे शरीर शिथिल होता गया और ठीक २॥ बजे वे शांत हो गये। उनका अंतका सांस निकलने और सावधानीसे बात करनेके बीचमें बेहोशीका अंतर दश मिनटसे ज्यादा नहीं रहा।” ३३

झाले ! अशा प्रकारे शांत नि प्रसन्नपणे धर्मानंदांनी या जगाचा निरोप घेतला ! बलवन्तसिंहजींच्या शब्दात सांगावयाचे म्हणजे, “जितना भव्य कौशाम्बीजीका जीवन था, वैसी ही भव्य उनकी मृत्यु हुई !”

याच दिवशी संध्याकाळी पाच वाजता आश्रमासमोरच्या टेकडीवर धर्मानंदांच्या शरीरावर अग्निसंस्कार करण्यात आला. या प्रसंगी विनोबाजी, काकासाहेब कालेलकर आणि आश्रमातील सर्व लहान-थोर मंडळी हजर होती. ही सर्व बातमी लगेच बलवन्तसिंहजींनी महात्माजींना कळविली. दिल्ली येथे ता. ५-६-१९४७ रोजी आपल्या प्रार्थना-प्रवचनाच्या वेळी महात्माजींनी काढलेले धर्मानंदांसंबंधीचे उद्गार प्रस्तुत ग्रंथाच्या सुरुवातीस देण्यात आले आहेत.

□ □